

STUDIA

UNIVERSITATIS BABEȘ - BOLYAI

HISTORIA

1-2

Editorial Office: 3400 Cluj-Napoca ♦ Gh. Bilașcu no. 24; Phone: 40.53.00 ex. 167

SUMAR - CONTENTS - SOMMAIRE - SOMMARIO

STUDII

- DAN MUREȘAN, Isihasmul și prima etapă a rezistenței la deciziile Conciliului florentin în Moldova (1442-1447) ♦ The 'Isihasm' and the First Step of the Moldavian Opposition Against the Decretes of the Florence Council (1442-1447)..... 3
- VASILE RUS, Observationes de Ecclesia Transylvana (Studiu introductiv și text reconstituit) ♦ Observationes de Ecclesia Transylvana (Introductory Study and Reconstructed Text) 59
- SIMONA FĂRCĂȘAN, Începutul procesului de modernizare a societății evreiești în Principatele Române (mijlocul secolului al XIX-lea) ♦ The Beginnings of Modernization of the Jewish Society in the Romanian Principalities (the mid-19th century)..... 71
- OVIDIU ACHIM, Opinii referitoare la dezvoltarea economică a Transilvaniei în "Tribuna" de la Sibiu ♦ Opinions Concerning the Economic Development of Transylvania in "Tribuna" of Sibiu 109
- MINERVA LOVIN, Legislația canadiană privind imigrația ♦ Canadian Legislation Concerning Immigration..... 117
- MARCEL ȘTIRBAN, Lagăre și închisori pe harta țării (1944-1964) ♦ Concentration Camps and Prisons on the Country's Maps (1944-1964)..... 125

DOCUMENTAR

- ANTON DÖRNER, Repertoriul funcționarilor Cancelariei Aulice a Transilvaniei din Viena în perioada 1692-1790 și ai Guberniului Transilvaniei în perioada anilor 1691-1790 ♦ The List of Clerks with the Transylvanian Aulic Chancellery of Vienna between 1692-1790 and of the Transylvanian Gubernium between 1691-1790..... 143
- MIHAI BLĂJAN, LIVIU PALIHOVICI, Documente de arhivă cu privire la colecția numismatică a lui Timotei Cipariu ♦ Documents d'archive concernant la collection numismatique de Timotei Cipariu..... 159

RECENZII

- Cesare Alzati, *În inima Europei. Studii de istorie religioasă a spațiului românesc*. Ediție îngrijită, traducere și bibliografie de Șerban Turcuș, Postfață de Ioan-Aurel Pop, Centrul de Studii Transilvane (Biblioteca Rerum Transsilvaniae, XX), Cluj-Napoca, 1998, 235 p. (**IOAN DRĂGAN**) 197
- Dimitris Delighiannis, *Roumania, Ellinismos, Tehni, Ortodoxia* (România, Elenism, Artă, Ortodoxie), Ekaosis Adam, Athena, 1995, 255 p., inclusiv ilustrații color. (**IOAN MARIN MĂLIŢĂ**) 199
- Ion H. Ciubotaru, *Catolicii din Moldova. Universul culturii populare*. I. Arhitectura tradițională. Textilele de interior. Portul popular de sărbătoare, Editura "Presa Bună", Iași, 1998, 282 p. (**NICOLAE EDROIU**) 200
- Annuario dell'Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia 1999* a cura di Ion Bulei e Dumitru Irimia. Casa Editrice Muzeul Satu Mare, Romania, 1999, 260 p. (**NICOLAE EDROIU**) 202

CRONICĂ

- Decernarea Premiului Toleranței Interetnice și Interconfesionale "Corneliu Coposu" al Comisiei Naționale UNESCO la București pe anul 1998 profesorului *Cesare ALZATI* 205

NECROLOG

Profesorul BODOR ANDRÁS

..... 211

**ISIHASMUL ȘI PRIMA ETAPĂ A REZISTENȚEI LA DECIZIILE
CONCILIULUI FLORENTIN ÎN MOLDOVA
(1442-1447)**

DAN MUREȘAN

ABSTRACT. *The 'Isihasm' and the First Step of the Moldavian Opposition Against the Decretes of the Florence Council (1442-1447).* This study debates, on behalf of thoroughly chosen historical records, the relationship between the monastic life in the Moldavian monasteries and the Isihastic current, the critical attitude of the 'Isihasm' concerning the unifying of the two Christian churches and the reaction of the Moldavians against the compromises achieved in the Florence Council.

The reign of Stephen the IInd, who initiates the relationships between Moldavia and The Saint Mountain of Athos and founds the Mitropoly of Roman, represents the initial point of the reaction against the Florentine idea; this is the reason why he was deprived of his throne and then murdered in 1447.

I.

Pe măsură ce știința istorică pătrunde în cunoașterea acestui fenomen excepțional al istoriei universale care este isihasmul, realizăm tot mai clar atât continuitatea pe care o restaurează cu mileniul anterior de istorie creștină, cât și cezură cu efect inovator ce a generat un tip distinct de cultură care va domina lumea ortodoxă chiar și după întâlnirea ei cu modernitatea de sorginte occidentală. Adâncind un asemenea demers, istoriografia ar putea avea șansa să-și răscumpere misiunea, abandonând uscăciunile pozitivismului și ale experimentalismelor ce i-au urmat - menajându-le forma, dar sfidându-le esența - poposind în viitor la limanul unui alt fel de a înțelege trecutul. Poate nimeni nu a exprimat mai plastic decât marele istoric, sanscritolog și antropolog al sacralului din veacul XIX, Max Müller, acest ideal. "După părerea mea, marile epoci ale istoriei omenești sunt marcate nu de întemeierea sau distrugerea imperiilor, de migrațiile popoarelor sau chiar de Revoluția Franceză. Toate acestea reprezintă istoria exterioară, vizibilă prin evenimente ce par de mare importanță și preeminență doar celor care nu reușesc să vadă lucrurile din interior sau de la bază. Adevărata istorie a omului este istoria religiilor:

minunata perspectivă datorită căreia diversele familii ale speciei umane se îndreaptă împreună spre o mai profundă dragoste de Dumnezeu. Aceasta este temelia pe care se înalță istoria profană. Aceasta este lumina, viața și sufletul istoriei, fără de care orice istorie ar fi pur și simplu seculară.¹ Am crezut, de aceea, că decupajul de istorie politico-eceziastică ce face obiectul studiului nostru trebuie situat pe fundalul larg al mișcărilor spirituale de la cumpăna veacurilor XIV și XV. Nedorindu-se defel o rezumare a bogatei literaturi despre isihasm, schița ce urmează va încerca doar să înscrie un bilanț al secolului lui Grigore Sinaitul și Grigore Palamas și să urmărească prelungirile sale până la jumătatea secolului al XV-lea².

Isihasmul este o mișcare spirituală de la sfârșitul Evului Mediu bizantino-slavo-român, bazată pe tradiția mistică a Orientului creștin, prin resurecția căreia a reușit să înnoiască profund Biserica Ortodoxă, desăvârșindu-i teologia prin dezvoltările doctrinare ale Sfântului Grigore Palamas. Consacrarea învățăturii sale prin sinoadele de la Constantinopol din 1341, 1351, 1354 a marcat victoria și accesul la conducerea Patriarhiei ecumenice a partidei monastice care, cu sprijinul împăratului Ioan VI Cantacuzino, reușea să înfrângă tabăra "latinofronilor" și a umaniștilor. Succesiunea unei pleiade de mari patriarhi care chivernisesc desăvârșit destinele Ecclesiei: Isidor (1347-1349), Callist (1350-4, 1355-63), Filotei Kokkinos (1354-5, 1364-1376), Nil (1380 - 1388) și Antonie IV (1383-1397), face ca - la crepusculul puterii imperiale - Biserica să devină centrul necontestat al unei lumi ortodoxe reconciliată politic, unificată dogmatic și reînnoită liturgic, de la Marea Roșie până la Marea Albă³.

Actele Patriarhiei publicate de savanții austrieci Miklosich și Müller demonstrează că toți acești patriarhi depuneau în momentul înscăunării lor o profesiune de credință isihastă. Răspândirea isihasmului în celelalte țări ortodoxe s-a făcut, în general, rapid și cu ușurință, cu excepția mitropoliilor aflate sub stăpânire catolică-mai ales a mitropoliei Kievului și a Bisericii

¹ Max Müller, *Selected Essays on Language, Mythology and Religion*. London, 1881, apud Angelo Moretta, *Mituri antice și mitul progresului. Antropologia sacrului din paleolitic până în era nucleară*, Ed. Tehnică, Buc., 1994, p. 283.

² Pentru liniile generale ale evoluției isihasmului în secolul XIV, a se vedea: D. Obolenski, *Late Byzantine Culture and the Slavs. A Study in Acculturation*, Athens, 1976 (=XVe Congrès international d'études byzantines. IV Pensée, Philosophie, Histoire des Idées. Rayonnement de la culture et de la civilisation byzantine après 1204, Athènes, 1976); A Tachiaos, *Le mouvement hésychaste pendant les dernières décennies du XIV e siècle*, în "Kleronomia", Thessaloniki, VI, 1974, nr.1, p. 113-129; J. Meyendorff, *Byzantine Hesychasme, historical, teological and social problem*, Variorum Reprints, London, 1974; Corneliu Zăvoianu, *Rugăciunea lui Iisus în Imperiul Bizantin. Răspândirea ei în Peninsula Balcanică și în Țările Române*, în "Glasul Bisericii", an 40, 1981, p. 1100-1130.

³ John Meyendorff, *Society and Culture in the Fourteenth Century. Religious Problems*, în "Actes du XIV e Congrès international des études byzantines, Bucarest, 6-12 Septembre 1971" (publiées par les soins de M. Berza et E. Stănescu), Ed. Academiei, 1974, vol. I, p. 51-65.

autonome a Ciprului. Dar aceste rezistențe cad treptat între 1369 și 1397, înregistrându-se multe abjurări ale "ereziei varlaamite" și reveniri la Ortodoxie⁴. Procesul era determinat și de canonizarea, la 1368, la doar nouă ani de la moarte, a lui Grigorie Palamas, prin grija discipolului său, patriarhul Filotei. În acest fel, învățătura sa devenea grila obligatorie de lectură a patrimoniului dogmatic al Bisericii.

Renașterea profundă a tuturor nivelelor Bisericii - ce a urmat ascensiunii partidei monastice la puterea de decizie - ne îndeamnă să privim isihasmul ca un fapt de cultură total. Există cel puțin câteva domenii fundamentale pe care le-a determinat hotărâtor. Desigur, cel mai evident este cel *teologic și filosofic*, secolul XIV dovedindu-se probabil cel mai creator eon bizantin în domeniu. Importanța operelor lui Grigorie Palamas, Grigorie Sinaitul și Nicolae Cabasilas este prea mare și prea evidentă pentru a o mai rezuma aici⁵. Necesitatea apărării, răspândirii și glorificării acestei teologii va fi imboldul unei bogate *literaturi*, atât în limba greacă, cât și în slavona bisericească, având cu precădere un caracter hagiografic și omiletic, dar urmărind și revizuirea sistematică a cărților de cult. Scriitorii isihăști au produs opere originale, însă au recuperat în veșmânt isihast și literatura religioasă care i-a precedat, intenționând să arate că din cele mai vechi timpuri sfinții creștini se conformau aceluiași model mistic. Celălalt caracter important al acestei literaturi este unitatea ei tematică și circulația largă în toate țările ortodoxe, prin care se încerca apropierea elitelor lor culturale⁶.

Această înflorire a literaturii se baza pe o foarte riguroasă reformă ortografică a limbii slavone, realizată de patriarhul Tîrnovei, isihastul Eftimie, care implica și o filosofie a cuvântului scris atașată organic de gândirea mistică⁷. Nu numai tematica, stilurile și literele devin acum patrimoniu comun al elitelor monastice ale întregului Orient creștin, ci și *liturgia*. Secolul al XIV-lea și începutul celui următor este martorul unei extrem de importante reforme

⁴ C. Zăvoianu, *op.cit.*, p. 1120-1121.

⁵ J. Meyendorff, *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas*, Paris, Seuil, 1959; i d e m, *Teologia bizantină. Tendințe istorice și teme doctrinare*, Buc., 1995; i d e m, *Sfântul Grigorie Palamas și mistica ortodoxă*, București 1993; Dumitru Stăniloae, *Viața și învățătura sfântului Grigorie Palama, cu patru tratate traduse*, Buc., 1993; Milan Šesani, *Teologia ortodoxă în secolul XIV*, în "Mitropolia Banatului", an 17, 1967, nr. 1-3, p. 23-39 etc.

⁶ A.E. Tachiaos, *Gregory Sinaites' Legacy to the Slavs: Preliminary Remarks*, în "Cyrillomethodianum", VII, 1983, Thessalonique, p. 113-165, unde la nota 3, p. 131-132 se află o listă bibliografică privind colaborarea literară greco-slavă ce se naște acum. Pentru locul literaturii române în această epocă, este clasică lucrarea lui Emil Turdeanu, *La littérature bulgare du XIV siècle et sa diffusion dans les pays roumains*, Paris, 1947. Dar deja e obligatoriu să adăugăm și pe Dan Zamfirescu, *Prefață la D.S. Lihaciov, Prerenășterea rusă. Cultura Rusiei în vremea lui Rubliov și a lui Epifanie Preaînțeleptul (sf. sec XIV-înc.sec.XV)*, București, 1975, p. 5-26; Dan Horia Mazilu, *Literatura română în epoca Renașterii*, Buc., 1984 și i d e m, *Istoria literaturii române vechi*, Buc., 1993.

⁷ Despre care vezi D.S.Lihaciov, *op.cit.*, p. 86 ș.u.

liturgice având tot Constantinopolul ca punct de sprijin. Mai cu seamă prin efortul lui Filotei Kokkinos se adoptă în "Marea Biserică" tipicul liturgic de la Ierusalim, de unde acesta se răspândește în toate țările ortodoxe, prin cele două traduceri în limba slavonă, a lui Eftimie de Tîrnovo și a lui Ciprian Țamblac, ajuns mitropolitul Kievului și al întregii Rusii. Treptat, s-a atins o omogenizare liturgică remarcabilă, dar spre deosebire de Roma, Constantinopolul nu a dat o importanță ecleziologică acestei centralizări, cultul solemn rămânând doar un simbol al unității Bisericii, nu al supremației monarhice a Patriarhiei⁸.

Arta epocii este pătrunsă de influența isihastă, dar nu în sensul în care se credea până nu demult, adică prin determinarea unui stil distinct, ci prin impunerea unei tematici comune în iconografie, inspirată din simbolistica mistică. În acest chip, deși isihăștii nu au elaborat o estetică aparte, ei au folosit toate simbolurile găsite în spațiul lor de acțiune, sintetizându-le în slujba unor țeluri comune⁹. Pe lângă artele plastice, în egală măsură și muzica a fost înnoită, prin creația isihastului Ioan Kukuzel, ale cărei ecouri au străbătut și ele lumea ortodoxă întregă¹⁰. Iar prin călugărul isihast Matei Vlastaris, care cuprinde în *Syntagma* sa principalele prevederi nomocanonice bizantine, dar selectate din perspectiva veacului său, surprindem și latura *juridică* a acestei mișcări spirituale. Posteritatea remarcabilă a lui Vlastaris în spațiul slavo-român, care se întinde până în secolul XVIII, marchează și o perpetuare a ideilor pe care încerca să le sistematizeze, legiferându-le¹¹. Strângerea pe toate căile culturale posibile a

⁸ J. Meyendorff, *Teologia...*, p. 154-160; Radu Constantinescu, *Euthyme de Tarnovo et la réforme liturgique au XIV e siècle*, în "Études balkaniques", nr.3, 1986 p. 62-78 și 4, 1986, p. 53-80.

⁹ Concluziile îi aparțin Elkăi Bakalova, *La société et l'art en Bulgarie au XIVe siècle (L'influence de l'hésychasme sur l'art)*, în "Actes du XIVe C.I.E.B", ed.cit., vol. II, 1975, p.33-38. Introductiv, pentru cazul bizantin și român, a se vedea Joby Patterson, *Hesychastic Thought as Revealed in Byzantine, Greek and Romanian Church Frescoes: A Theory of Origin and Diffusion*, în "R.E.S.E.E.", 16, 1978, p. 663-670. Mai detaliat, pentru Țara Românească: Daniel Barbu, *L'église et l'Empereur au XIV e siècle selon le témoignage de la peinture murale de Valachie*, în "Revue Roumaine d' Histoire", 1995, nr.1-2, p.131-139, iar pentru Moldova: Sorin Ulea, *O surprinzătoare personalitate a Evului Mediu românesc: cronicarul Macarie*, în "S.C.I.A." Seria Arte Plastice, 32, 1985, p.14-43. Pentru Serbia: Miloje M. Vasic, *L'hésychasme dans l'Église et l'art des Serbes du Moyen Age*, în "L'art byzantin chez les Slaves. Les Balkans. Premier recueil dédié à la mémoire de Th. Uspenskij", Paris, 1930, p.110-123 și culegerea de studii *L'école de la Morava et son temps*, Beograd, 1972. Pentru Rusia: Leonid Uspensky, *Teologia icoanei în Biserica Ortodoxă*, Ed. Anastasia, Buc., 1994, p. 163-182 (Isihasmul și înflorirea artei rusești) și D.S. Lihaciov, *op.cit.*, p.167 ș.u.

¹⁰ J Devai, *Musical study of Kukuzelos in the XIVth Century*, în "Acta antiqua", Budapesta, nr.6, 1958; Radna Palikarova Verdeil, *La musique byzantine chez les Bulgares et les Russes (du IXe au XIVe siècle)*, Copenhaga-Boston, 1953; Gh.Ciobanu, Școala muzicală de la Putna, în "Muzica", an 16, 1966, nr.9, p. 14-20; Grigore Panțaru, Școala muzicală de la Putna, în "Studii de muzicologie", VI, 1970.

¹¹ Alexandr Soloviov, *L'oeuvre juridique de Mathieu Blastarès*, în "Studi bizantinici e neoelenici" 5, 1939 (= "Atti del V Congresso internazionale di Studi bizantini") p. 698-707; G. Mihăilă,

relațiilor dintre țările ortodoxe, era mediată de o adevărată "internațională isihastă" care din interiorul fiecăreia îmboldea puterea centrală spre o coordonare a acțiunilor cu Patriarhia ecumenică. Începând cu activitatea tandemului Ioan VI Cantacuzino-Filotei Kokkinos, se crează o viziune de mare geopolitică religioasă care năzuia să oprească ofensivele catolică și islamică asupra Bisericii Ortodoxe, printr-o coalizare a tuturor statelor care-i împărțeau credința. S-a creat un anumit mod al Patriarhiei de a influența veacul pe care istoricul rus G.Prokhorov l-a denumit "isihasm politic"¹².

Putem aprecia, fie și numai la o primă privire, caracterul răscolitor al dezvoltărilor impulsionate de renașterea mistică din secolul al XIV-lea, care au dat un nou sens istoriei sud-estului și estului european, redefinindu-i individualitatea, dar și pregătind pilonii de rezistență în perioada "turcogașiei". Se ridică o problemă spinoasă: cum apreciem aceste transformări esențiale, cum le cuantificăm pentru a le sesiza dimensiunile lor reale?

Avem o șansă uriașă de a eșua în această tentativă, cedând mirajului etnocentrismului occidental, dinspre care să judecăm fără drept de apel întreaga problemă. Claude Lévi-Strauss avertiza împotriva unui asemenea demers, fatal eronat de la începuturile sale, atunci când schița o "teorie generală a relativității în științele sociale." El spunea că: "Observatorului lumii fizice (...) sistemele care evoluează în același sens ca al său sunt acelea care îi par imobile, în timp ce cele mai rapide sunt acelea care evoluează în sensuri diferite. Cu culturile se întâmplă contrariul, fiindcă ele ni se par cu atât mai active cu cât se deplasează în sensul culturii noastre și staționare atunci când orientarea lor e divergentă (...). În acest sens am considera cumulativă orice cultură ce s-ar dezvolta într-un sens analog cu al nostru, adică a cărei dezvoltare ar fi dotată pentru noi cu *semnificație*. În timp ce alte culturi ne-ar apărea ca staționare, nu neapărat pentru că sunt astfel, dar pentru că linia lor de dezvoltare nu semnifică nimic pentru noi, nu e măsurabilă în termenii sistemului de referință pe care îl folosim noi."¹³ De pe o asemenea poziție, secolele XIV-XV din Orientul creștin au fost adesea rău înțelese. Savanții care își aplecau atenția asupra lor aveau în permanență în minte fenomenul ce se petrecea simultan în Italia -Renașterea- cu care, se părea, producțiile cărturarilor isihăști nici nu se puteau compara. Un model autoritar domina analiza Renașterii și nimic din ce se năștea în lumea de peste Marea Adriatică nu părea să treacă peste ștacheta ridicată de Jacob Burckhardt pentru a merita gloriosul nume. Două schimbări majore s-au

---

Sintagma (Pravila) lui Matei Vlastaris și începuturile lexicografiei slavo-române, în i d e m, "Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi", București, 1972, p. 261-306.

¹² J. Meyendorff, *Society and culture...*, *op. cit.*, p.61-65.

¹³ Claude Lévi-Strauss, *Rasă și istorie*, în "Rasismul în fața științei", București, 1982, p. 23,21.

petrecut în această hermeneutică a trecutului. Mai întâi a apărut lucrarea lui Jean Delumeau dedicată "Civilizației Renașterii", cu efortul ei remarcabil de a relativiza și de a extinde la nivelul întregii societăți europene acest concept ce însumează saltul decisiv care a desprins-o din rândul civilizațiilor paralele, transformând continentul urmașilor lui Iafet în prima paradigmă mondială. În noul model, fenomenul înnoitor care străbate Orientul creștin cu puțin înaintea cuceririi asiatice, își putea găsi fireasca inserare¹⁴. Este lucrul pe care l-au izbutit mai mulți savanți răsăriteni dintre care îi menționăm aici doar pe Dmitri S. Lihaciov, Dan Zamfirescu și Dan Horia Mazilu, care au reușit să definească un model al "Prerenașterii" care să dea seama de accelerarea ritmului interior al lumii ortodoxe, pe toate planurile, în secolele XIV-XV¹⁵. Dacă isihasmul bizantin ilustrează una din fețele majore ale ambivalenței Renașterii Paleologe, isihasmul slav și românesc subîntind ideologic Prerenașterea bulgară (secolul XIV), Prerenașterea sârbă (a doua jumătate a secolului XIV- prima jumătate a secolului XV), Prerenașterea românească și Prerenașterea rusă (sfârșitul secolului XIV- secolul XV) toate aspecte naționale ale unui fenomen general răsăritean.

Frontiera isihastă, născută epifanic în câteva inimi și minți, curățate și unite de rugăciunea lui Iisus s-a răspândit, așadar, concentric, rapid, până s-a suprapus cu marginile lumii ortodoxe, antrenând însemnate prefaceri. În prima jumătate a secolului al XV-lea isihăștii constituiau o rețea de centre, aflate în strânse legături, dar și în apropierea puterii, sugerându-i acesteia, uneori hotărâtor, deciziile politice. Precum vom încerca să arătăm mai jos, nu puține diferențe, de la țară la țară, existau între statutul și opțiunile politice ale partidelor monastice.

În Bizanț, împăratul Ioan V Paleolog, îngrijorat de emanciparea Bisericii, impune patriarhului isihast Nil acordul de la mănăstirea Studion (cândva între 1380-1382), care transpune în scris prerogativele mai vechi, cutumiare, ale suveranului bizantin în afacerile ecleziastice, aservindu-și instituția ecumenică a Orientului¹⁶. Deși isihăștii nu s-au opus fățiș exercitării unor atribuții imperiale tradiționale, ei n-au putut, pe termen lung, să nu se desprindă de politica Paleologilor care, mai ales prin patriarhul Iosif II (1416-1439), au silit Biserica să-i urmeze în apropierea lor de Apus, unde sperau să găsească sprijinul necesar respingerii pericolului otoman. Figuri importante ilustrează teologia palamită până la căderea Constantinopolului: Simeon, arhiepiscopul Tesalonicului (+1429), Iosif Vriennios (+1436), Marcu Eugenikos, episcopul Efesului (+1445)

¹⁴ Jean Delumeau, *Civilizația Renașterii*, Ed. Meridiane, București, 1995, 2 volume.

¹⁵ D S. Lihaciov, *op.cit.* și Dan Horia Mazilu, *op.cit.*

¹⁶ V. Laurent, *Les droits de l'empereur en matière ecclésiastique. L'accord de 1380/1382*, în "Revue des Etudes Byzantines", 13, 1955, p.5-20.

și Gheorghe (Ghenadie) Scholarios (+1472), primul patriarh sub stăpânirea otomană, cu toții opozanți ai supunerii necondiționate în fața Bisericii Romane¹⁷. Este oportun să nuanțăm aici direcțiile spirituale din sânul isihasmului. Deși nu o respingeau, mulți călugări nu se ocupau în mod deosebit cu studierea teologiei palamite, socotind-o poate prea îndrăzneată în speculațiile sale. De aceea, mai ales la Athos domina isihasmul "sinaitic", bazat pe sinteza lui Grigore Sinaitul între practica rugăciunii lui Iisus și metoda psiho-somatică, alături de o anumită reticență față de doctrina vederii "luminii taborice", căpătată prin această practică, și a energiilor necreate ale lui Dumnezeu, pilonii isihasmului "palamit", intelectual. Cercetătoarea Fairy Lilienfeld, care a studiat această distincție prin reflexul său în izvoarele duhovnicești aduse de la Athos în Rusia, concluzionează că, "este evident că nici pentru Athosul secolului al XV-lea nu se poate echivala încă <<isihasmul>> cu <<palamismul>> și că este greșit să considerăm că isihasmul lui Grigore Sinaitul s-ar fi transformat *eo ipso* în cel al lui Grigore Palamas și i-ar fi inclus pe toți isihăștii." Căzând de acord cu acest lucru, nu o mai însoțim pe cercetătoarea germană în concluzia ei radicală a unei adevărate opoziții între cele două curente isihaste¹⁸. Distincția e totuși importantă, și ea ne va ajuta să înțelegem unele particularități ale vieții spirituale românești a epocii.

Isihasmul bulgăresc, ce izvodise marea înflorire a literelor de sub direcția patriarhului Târnovei, Eftimie, iradiind peste Dunăre, la români și la ruși, până la izvoarele Volgăi, iar peste Morava, la sârbi, decăzuse în urma desființării celor două țarate de către sultanul Baiazid II (1393, 1396). Într-o superbă manifestare a puterii de supraviețuire, Eftimie și ucenicii lui, unii refugiați la mănăstirea Studion din Constantinopol, alții la muntele Athos, realizează în două ediții, una mediobulgară, cealaltă sârbă, o impunătoare colecție de scrieri hagiografice și omiletice, numită de slavistul român I. Iufu "colecția Studion".

Însumând 400 de vieți de sfinți, omilii, catheze, predici la toate sărbătorile anului, cuvinte de învățătură, legende și apocrife, în total aproximativ 8.000 de pagini în 10 volume, această operă avea să stea la baza literaturii slavo-române. Realizată în ultimul sfert al secolului al XIV-lea, ea a fost pusă în circulație între 1397 și 1424. Era epilogul, cu o lungă posteritate, al

¹⁷ I. Rămureanu, Milan Șesan, T. Bodogae, *Istoria bisericească universală*, vol. II (1054-1982), Buc., 1993, p. 165.

¹⁸ Fairy v. Lilienfeld, *Der athonitische Hesychasmus des 14. und 15. Jahrhunderts im Lichte der zeitgenössischen russischen Quellen*, în "Jahrbücher für Geschichte Osteuropas", 1958, Band 6, Heft 4, München, p. 436-448. Citatul se află la p. 447.

activității ultimului patriarh al Târnovei¹⁹. Acest scaun a fost readus sub jurisdicția directă a Marii Biserici și ocupat de un grec, mitropolitul Ieremia cel alungat de moldoveni din fruntea Bisericii lor, un instrument al Paleologilor latinofoni. În afară de Constantinopol, isihăștii bulgari se retrag și la mănăstirea Zografu (de la Athos) și la Rila (în Rodopi) unde Mardarie, un copist de geniu, va continua opera lui Eftimie²⁰.

Arhiepiscopia Ohridei, în încercarea de alipire a diecezelor bulgare și sârbești aflate în degingoladă în urma prăbușirii statelor care până atunci le garantaseră autocefalia, se slujea de "doctrina isihastă e pusă în *Syntagma* amplă a călugărului din Tesalonic, Matei Vlastaris"²¹. Gândirea isihastă e ilustrată pe la mijlocul veacului XV de Vladislav Grammatikos, un admirator al lui Grigore Sinaitul, a cărui "Viață" o va copia, opera sa mai cuprinzând și polemici împotriva latinilor și a adversarilor isihasmului, insistând asupra unității Bisericii Ortodoxe peste orice frontiere politice, chiar până la bizantinizarea completă a popoarelor balcanice.

În sânul patriarhiei sârbești situația era mai complexă. Isihăștii ocupau unele mănăstiri din preajma Pec-ului, a lacului Scutari și a unor centre miniere, în primul rând la Novo-Brdo. Situația politică posterioară înfrângerii de la Kosovo (1389) produsese o ruptură în rândurile lor, în funcție de soluțiile pe care le promovau în fața amenințării otomane. O primă direcție, reprezentată de patriarhul Efrem, episcopul Marcu al Pec-ului și Grigore Tamblac, deși îi considerau pe turci ca inamici ai poporului sârb, socoteau că inexorabila înaintare otomană reprezenta "**voința divină, pentru păcatele strămoșilor noștri**" (în primul rând pentru conflictul lui Ștefan Dusan cu Patriarhia ecumenică), ceea ce conducea la o atitudine indiferentă, uneori conciliantă față de puterea islamică. Cealaltă direcție, bazată pe mistica pentru mireni a lui Nicolae Cabasilas, ilustrată de personalități precum bătrânul Isaia, Daniel de Banja, călugărul Efrem, despotul Ștefan Lazarevic și călugării anonimi de la Ravanica, constituia o aripă militantă împotriva "**necredincioșilor ismaeliți**", pentru apărarea "**patriei sârbești**", a "**glorioasei rase sârbești**", a "**crucii lui Hristos**" împotriva anexării și islamizării iminente. Dacă primul curent era centrat pe ideea unității Bisericii Ortodoxe universale și pe cultul "isihiei", celălalt urmărea refacerea unității Bisericii sârbe și a statului, lansând cultul

¹⁹ Ioan Iufu și Zlatka Iufu, *Colecția Studion*, în "Biserica Ortodoxă Română", an 87, 1969, nr. 7-8, p.817-835. Pentru o nuanțare a afirmațiilor acestui studiu, după părerea noastră juste în liniile fundamentale, a se vedea Ioan Radu Mircea, *Relations littéraires entre Byzance et les Pays Roumains*, în "Actes du XIVe C.I.E.B.", vol.II, Ed.Academiei, 1974, p.485-496.

²⁰ A.E.Tachiaos, *Die Aufhebung des bulgarischen Patriarchats von Tyrnovo*, în "Balkan Studies", 1963, 4, p.67-82.

²¹ Dragoljub Dragojlovic, *Hésychasme et restauration du Patriarcat de Pec en 1557*, în "Balkan Studies", 24, 1983, nr.2, p.405-406.

"eroilor sârbi" căzuți în luptele cu turcii, al dinastiei fondatoare a Nemanizilor și al Sfântului Sava, artizanul autocefaliei sârbești din 1219. Unii vedeau salvarea sârbilor în lupta împotriva patimilor care au condus la decadența lor spirituală și politică, ceilalți, în numele cruciadei ortodoxe, îndemnau la respingerea cu arma în mână a invadatorilor necredincioși²². Între aceste două orientări va căuta despotul Gheorghe Brankovic să mențină echilibrul. Aplecarea spre una

²² *Ibidem*, p.403-406. Deși am utilizat din plin aceste informații valoroase puse în circulație din interiorul istoriografiei sârbești de D.Dragojlovic, nu suntem de acord cu maniera simplistă cu care domnia sa tratează atitudinea isihaiștilor față de Imperiul Otoman, prezentându-i aproape ca pe niște colaboraționiști ai puterii islamice. Pentru aceasta sunt invocate câteva fapte care se încadrează în această teorie, omițându-se cele contrarii. Bunăoară, se face caz de greșeala imensă a lui Ioan VI Cantacuzino, împăratul isihast, de a-i amesteca pe turci în războiul civil din Bizanț, ceea ce le-a dat ocazia să ocupe Gallipoli, iar de aici întreaga peninsulă. Se neagă apoi orice legătură a curentului antiotoman și a literaturii antiotomane de la Kosovo cu isihasmul. În fine, Arhiepiscopia Ohridei, dominată de isihaiști, este descrisă ca o unealtă a Imperiului Otoman, de sprijinul căruia profită pentru a desființa Patriarhia de Pec. Iată câteva fapte insurmontabile care dislocă această teorie.

Ioan VI nu-și va ascunde averșiunea față de "barbari" și părerea de rău pentru nefericita soluție dictată de conjunctura războiului civil. Va scrie *Contra Mahometam apologia*, ce va deveni o lectură a mediilor antiotomane până târziu (Virgil Cândea, *Une version roumaine du XVIIe siècle de l'Apologie contre Mahomet de Jean Cantacuzène*, în RESEE 4, 1966, nr.1-2, p.233-237). Împăratul va fi aspru criticat de patriarhul Filotei pentru apelul său la ajutorul turcilor: "nu-i este plăcut lui Dumnezeu să se cheme forța barbară împotriva celor care-și iau numele lor de la Hristos". (Tudor Teoteoi, *La conception de Jean VI Cantacuzène sur l'Etat Byzantin vue principalement à la lumière de son Histoire*, în RESEE, 13, 1975, nr.2, p.179) Nu mai puțin, însă, adversarul său Ioan V Paleolog va ajunge vasal al sultanului (1372), însoțindu-l chiar în expedițiile acestuia în Asia Mică și primind ajutor în războiul împotriva fiului său (!) Andronic IV de la Murad II. Ioan V era un adversar al isihaiștilor. Așadar, este vorba de rupturile interioare din Imperiu, nu de vreo aplecare mai deosebită a isihaiștilor în fața otomanilor.

Nu trebuie să se uite că la inițiativa patriarhului isihast Filotei Kokkinos se organizează cruciada ortodoxă care va fi zdrobită de Murad II la Cirmen (Marița). Se cunoaște, de asemenea, comportamentul curajos al patriarhului Eftimie al Târnovei în fața înaintării otomane, devenit apoi simbol al rezistenței poporului bulgar. Chiar Arhiepiscopia Ohridei devine la sfârșitul sec.XVI campioană a colaborării cu Liga Sfântă, ceea ce îi va arunca, pe rând, în exil pe trei capi ai ei: Gavriil, Atanasie I și Nectarie (A.Pippidi, *Tradiția politică bizantină în Țările Române (sec.XVI-XVIII)*, Buc., 1983, p.180).

Nu se pomeneste, iarăși, nimic despre faptul că Ștefan Lazarevic, care apare la Dragojlovic ca lider al orientării anti-otomane, era un apropiat al isihaiștilor: Constantin Kostenecki, discipol al lui Eftimie al Târnovei, îi va scrie "Viața", iar despotul înzestra mănăstirea isihastă de la Tisma, a lui Nicodim, cu importante averi. Doar nenorocul, nu voința, l-a târât în campaniile lui Baiazid II, și la Rovine (1395) și la Ankara (1402) unde comportamentul viteaz al sârbilor a atenuat gravitatea dezastrului otoman.

În fine, arătând că direcția anti-otomană se fundamenta teoretic pe mistica lui Nicolae Cabasilas, istoricul sârb își surpă întreaga teorie. Deoarece, cum a arătat nu doar Jean Meyendorff, Cabasilas însuși a fost un isihast, prieten și apărător al lui Palamas (*Teologia bizantină*, p.143-146).

În concluzie, ceea ce descrie D.Dragojlovic nu este un curent isihast opus unui curent patriotic sârbesc, ci două orientări politice în sânul aceleiași viziuni asupra lumii isihaste. Ne apropiem astfel de punctul de vedere al lui D.Bogdanovic, *Istorijske stare srpske knjizevnosti*, Beograd, 1980, p.198-199, care atribuie isihaiștilor un loc eminent în lupta contra turcilor. Vom reveni asupra acestei probleme într-un studiu viitor dedicat mitropolitului Suvevei Teoctist I, în persoana căruia vom găsi întruchipate *ambe*le orientări: unul din artizanii "închinării" de la Vaslui din 1456, el va fi mereu alături de Ștefan cel Mare în cruciada defensivă anti-otomană de după 1473.

sau spre alta dintre ele ar putea explica oscilațiile despotului față de politica lui Iancu de Hunedoara, atât de neînțelese încă în istoriografia română.

În spațiul rusesc, secolul scurs după mijlocul veacului al XIV-lea, numit și epoca Sfântului Serghie (+1392) și a urmașilor săi, a marcat apogeul monahismului, care a generat, ca peste tot unde s-a întins fluxul isihast, înflorirea artei sacre, a literaturii religioase și a sfințeniei. Mănăstirea Sfânta Treime de lângă Moscova, întemeiată de Serghie, devine principalul centru de iradiere a isihasmului. La cele circa 90 de mănăstiri mai vechi ale Rusiei, ucenicii sfântului adaugă 50 de comunități monastice noi chiar din timpul vieții sale, pe la 1440 ajungând numărul lor la 150. Mesajul mănăstirii-mamă, încorporat în însăși teologia Sfintei Treimi, ideea armoniei care frânge discordia și ura, care nu era lipsită nici de valențe politice, este răspândit de arta genială a lui Andrei Rubliov (+1430). S-a spus chiar că Biserica rusă și-a adus aportul la disputa isihastă nemurind în icoane concluziile teologilor greci. Schimbul de idei și literatură cu Sudul bizantino-slavo-român, conceptualizat ca "a doua influență sud-slavă asupra culturii ruse", infiltrată de isihasm, sincronizează Rusia cu mersul gândirii teologice ortodoxe. Totuși, selecția operată de geniul țării nordice a preluat mai puțin sofisticatele tratate palamite, cât mai ales scrierile ascetice tradiționale, recuperate și retraduse în medio-bulgara înnoită de Eftimie al Târnovei, precum și operele isihasmului "sinaitic" Meyendorff sublinia: "Ni se pare de necontestat că isihasmul, în mediul rus, a dobândit unele caracteristici noi: sfinții ruși, acordând o mai mică importanță speculației teologice, au contribuit de multe ori, printr-un anume lirism cosmic, la umanizarea misticii isihaste. Ei au accentuat mult mai mult decât grecii, implicațiile sociale ale monahismului eremitic. Totuși, tradiția spirituală a rămas riguros aceeași în esența conținutului ei. Adepții ruși ai Rugăciunii Minții nu au făcut apel la nici o altă sursă în afara Părinților greci (...)"²³ Această formă particulară a spiritualității ruse, sub impulsul unor fenomene pe care nu le putem detalia aici, va îmbrăca forma doctrinei lui Iosif din Volokolamsk, care - spre sfârșitul secolului al XV-lea - va intra în conflict cu Nil Sorski, ce regăsise la Athos chipul ecumenic al Ortodoxiei.

Țările Române, aflate între blocul sudic și cel răsăritean al lumii slave, în mod firesc nu s-au aflat în afara înnoirii duhovnicești a Bisericii Ortodoxe. În primul rând, înființarea mitropoliilor (1359, 1370, 1386) și desăvârșirea organizării ecleziastice la nordul Dunării s-au realizat prin colaborarea cu Patriarhia isihastă a Constantinopolului. În al doilea rând, reorganizarea

²³ John Meyendorff, *Sfântul Grigorie Palamas...*, ref. 5, p.118; Leonid Uspensky, *Teologia...*, ref.9, p.163-182; Fairy von Lilienfeld, *Der athonitische...*, ref.18, *passim*; Dmitri S. Lihaciov, *Prerenasterea...*, ref.6, *passim*; P.Bushkovich, *The Limits of Hesychasm: Some Notes on Monastic Spirituality in Russia (1350-1500)*, în "Forschungen zur osteuropäische Geschichte", 38 (1986), p.97-109; Tomas Spidlik, *Marii mistici ruși*, Galați, 1997, p.85-98.

monastică, atât în Țara Românească, cât și în Moldova, s-a făcut sub influența athonită, mai cu seamă prin efortul Sfântului Nicodim și al mitropolitului Iosif I. Activitatea lor ne este acum mai bine cunoscută²⁴, și poate fi încadrată în curentul isihast din a doua jumătate a secolului al XIV-lea²⁵. Posteritatea lor –nu mai puțin de atât. Astăzi avem o imagine mai clară despre atmosfera intelectuală de la Tismana. Scholiile teologice descoperite și publicate de Radu Constantinescu dovedesc continuarea travaliului intelectual de către discipolii lui Nicodim. De asemenea, este atestat și interesul științific al acestora, prin aducerea de la Athos a *Șestodnev* - lui autorului bulgar Ioan Exarhul (sec.X), adevărată enciclopedie medievală a științelor naturale, văzute dintr-o perspectivă creaționistă. Tot la Tismana s-a realizat, se pare, și traducerea în slavonă a cronicii ultimului istoriograf bizantin de până la 1453, Ioan Hortasmenos, care a fost socotită de cel mai recent exeget al său, Dumitru Năstase, drept prima cronică românească medievală²⁶.

Viața spirituală în Moldova aceleiași vremi marchează o culme²⁷. Indiscutabil, personalitatea cea mai strălucitoare este ieromonahul Gavriil Uric, care și-a desfășurat activitatea de copist de manuscrise slave la mănăstirea Neamț între 1424 și 1451. Apar în cele 16 opere ale sale (lucrări teologice și omiletice ale Părinților capodocieni, *Scara* Sfântului Ioan Sinaitul, minee, tetraevangheliare și sbornice diverse) scrieri ale lui Grigore Sinaitul, patriarhul Filotei, Eftimie al Târnovei, Grigore Țamblac, care îl fac pe regretatul bizantinolog Al.Elian să concluzioneze că: "Gavriil personal sau cercurile monahale care dirijau activitatea sa de copist, păstrau un interes deosebit spiritualității hesychaste". Pentru alte șase sbornice și trei *Lestvițe* același cercetător considera că: "Legăturile lor cu cercurile hesychastice din Bizanț și Balcani ni se par evidente. Aparținând, cu o singură excepție, mănăstirii Neamț, unde probabil s-au și copiat, ele reprezintă o activitate cărturărească paralelă sau imediat următoare aceleia a lui Gavriil...". La acestea se adaugă alte sbornice,

²⁴ E. Turdeanu, *Les premiers écrivains religieux en Valachie: l'higoumène Nicodème de Tismana et le moine Philothée*, în "Revue des Etudes Roumaines", Paris, 1954; E.Lăzărescu, *Nicodim de la Tismana și rolul său în cultura veche românească*, în "Romanoslavica", XI, 1965, Ciprian Zaharia, *Iosif I Mușat, întâiul mare ierarh român*, Buc., 1987.

²⁵ Răzvan Teodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X-XIV)*, Buc., 1974.

²⁶ Radu Constantinescu, *Glose teologice inedite din secolul al XV-lea*, în "BOR", 95, 1977, p.807, ș.u.; E.Turdeanu, *Un manuscris religios din timpul lui Mircea cel Bătrân*, în i d e m, "Oameni și cărți de altădată", vol.I, Ed.Enciclopedică, Buc., 1997, p.11-23; D.Năstase, *Une chronique byzantine perdue et sa version slavo-roumaine (La Chronique de Tismana 1411-1413)*, I, în "Cyrillomethodianum", 4, 1977, p.100-171; i d e m, *La Chronique de Jean Chortasmenos et le dernier siècle d'historiographie byzantine*, în "Symmeikta", 8, 1989, p.389-404.

²⁷ Mai recent, despre desfășurările acestea, Flavius Solomon, *Mănăstirile ortodoxe moldovene până la mijlocul secolului al XV-lea. Organizare și proprietăți*, în "Teologie și viață. Revista Mitropoliei Moldovei și Bucovinei", 4 (70), 1994, nr.8-10.

păstrate inițial la mănăstirea Moldovița și descoperite de I.Iufu, o vastă colecție omilietică și hagiografică "de asemenea de obârșie hesychastică", printre care se află și prototipurile după care Gavriil Uric și-ar fi realizat capodoperele²⁸. S-a presupus că acestea ar fi fost aduse în Moldova în vremea lui Alexandru cel Bun de la mănăstirea Studion, unde ucenicii lui Eftimie al Târnovei desăvârșiseră colecția despre care am vorbit mai sus. Aducerea lor ar fi fost legată de misiunea lui Grigore Țamblac, cel care în 1401 a mediat reconcilierea dintre Patriarhia ecumenică și Mitropolia Moldovei condusă de Iosif I. Teoria aceasta, a lui I. Iufu, a fost criticată, dar nu s-a produs încă în locul ei un scenariu mai coerent, cel puțin în istoriografia românească²⁹.

O interesantă coincidență de simboluri ne va putea lămuri natura relațiilor dintre aceste centre isihaste și puterea domnească din cele două Țări Române extracarpătice. Pe la 1388 Mircea cel Bătrân refăcea complet mănăstirea Cozia, dându-i hramul Sfintei Treimi. Tot pe atunci Petru I Mușat ridică biserica Sfânta Treime din Siret. Ambele ctitorii au un pregnant caracter de deschizătoare de tradiție. Planul lor triconc va servi ca model pentru bisericile ridicate în Țara Românească și Moldova în următoarele veacuri³⁰. Totuși, încă nu s-a cercetat semnificația acestor acte.

Dacă lărgim puțin orizontul, vom observa că și în Rusia se petrece același lucru. Cam în aceeași vreme Sf. Seghie întemeiază lângă Moscova lavra Sfintei Treimi. Marele savant și teolog rus Pavel Florenski s-a aplecat asupra mesajului ideologic al acestui act. "Cinstitor al Sfintei Treimi, Prea Cuviosul Serghie a construit biserica Sfintei Treimi văzând în ea o chemare la unitatea pământului rusesc, în numele unei realități superioare. Zidește biserica Sfintei Treimi pentru ca <<fiind ea mereu privită - după cum se exprimă hagiograful Prea Cuviosului - să fie biruită spaima iscată de odioasa dezbinare a lumii>>. Treimii i se spune <<de viață făcătoare>>, adică obârșia și izvorul vieții, și <<de o ființă și nedespărțită>> fiindcă unitatea în dragoste înseamnă viață și început de viață, iar vrăjmășia, discordia și dezbinarea distrug, înăbușă și duc la moarte. Dezbinării aducătoare de moarte i se opune unitatea <<de viață făcătoare>> care se înfăptuiește fără răgaz prin lucrarea duhovnicească a iubirii și a înțelegerii reciproce. Potrivit intenției întemeietorului, întruchipată genial chiar de el însuși, <<biserica Sfintei Treimi este prototipul străngerii laolaltă a rușilor, în unire spirituală și în dragoste frățească>>. *Ea urma să fie centrul unirii culturale a*

²⁸ Ion Radu Mircea, *Contribuție la viața și la opera de Gavriil Uric, I*, în "RESEE", 6, 1968, nr.4, p.572-594. Adăugăm că Radu Constantinescu, *op.cit.*, a detectat un codex prescripțional din 1413 de popa Domentian și Gavriil, pe ultimul identificându-l cu Gavriil Uric, stabilind astfel o dată mai timpurie a începuturilor sale artistice. Citatele sunt din clasicul studiu al lui Al.Elian, *Moldova și Bizanțul în secolul al XV-lea*, în volumul colectiv "Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare", Buc., 1964, p.97-179, aici la p.171-172.

²⁹ Vezi nota 19.

³⁰ Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, ed.II, vol.I, Buc., 1991, p.314-316, 392-394.

*Rusiei în care să-și găsească punct de sprijin și supremă legitimitate toate laturile vieții rusești*³¹. (s.n. D.I.M.)

Ne rămâne să justificăm de ce am extinde această interpretare și la cazurile românești contemporane. Mai întâi, apariția acestor hramuri nu este deloc întâmplătoare. "În practică, aplicarea învățaturii isihaste despre lumea divină necreată se reflectă, printre altele, în sfințirea unui mare număr de biserici cu hramul Sfânta Treime sau Schimbarea la Față, precum și prin larga răspândire iconografică a acestor două teme"³². Am putea concluziona că puterea domnească ridicase cele două biserici în legătură cu puternicele comunități isihaste de la Tismana și Neamț. În al doilea rând, contextul politic este acela al unei mari ofensive ortodoxe împotriva tătarilor, distruși la Kulikovo în 1380 și eliminați de Mircea cel Bătrân și Petru I din sudul Moldovei și de la gurile Dunării. Printr-un efort gigantic românii și rușii se smulgeau din chingile Asiei și se reîncadrau în concertul european. Dacă acceptăm ideea lui Constantin Noica, potrivit căreia teologia trinitară reprezintă ruptura categorică de antichitate care a generat cultura europeană³³, ce putea fi mai simbolic pentru reîntoarcerea rușilor și românilor în Europa, decât exaltarea Sfintei Treimi? Înțelegem acum prezența masivă a Părinților capadocieni, marii teologi ai Trinității, între primele cărți ale literaturii slavo-române. Existența lor, amănunțit adnotate de cărturarii români, respinge de la început părerea că gânduri asemenea celor formulate mai sus de cărturarii ruși rezumați de Florenski, nu se puteau naște și în mințile alor noștri.

Dar dacă un asemenea proiect ar fi existat, desigur că - dacă el ca atare nu ni s-a păstrat-măcar în acțiunile la baza cărora va fi stat, el trebuie să fie evident. Ambii domni români, ctitori ai bisericilor cu hramul Sfânta Treime, au fost strângători de pământuri românești. Mircea cel Bătrân, cu întinsele posesiuni transilvane, cu părțile eliberate de tătari, cu despotatul Dobrogei, toate alipite Țării Românești, este binecunoscut pentru aceasta. Mai mult, mitropolitul isihast al Ungrovlahiei Antim Critopoulos devenea la începutul secolului al XV-lea "exarh a toată Ungaria și al Plaiurilor", extinzându-și autoritatea spirituală asupra românilor ardeleni. Dar și Petru I Mușat a fost acela care a eliberat sudul Moldovei, întinzând-o până la Cetatea Albă. De fapt, la cumpăna secolelor XIV-XV cei doi domni români își exercitau autoritatea politică sau spirituală asupra întregului spațiu românesc. Ei doi nu doar că se înrudeau, dar și colaborau politic. Nu s-a târnosit bine Cozia, că în 1389 solii lui Mircea, mediați de un sfetnic al lui Petru I, încheiau un tratat de alianță între

³¹ Pavel Florenski, *Lavra Sfânta Treime - Sfântul Serghie și Rusia*, în i d e m, "Iconostasul", Anastasia, Buc., 1994, p.62.

³² L.Uspensky, *op.cit.*, p.249, n.47.

³³ Constantin Noica, *Când începe cultura europeană*, în i d e m "Modelul cultural european", Humanitas, Buc., 1993, p.64-72.

Polonia și Țara Românească împotriva regelui maghiar Sigismund de Luxemburg. Este una din primele acțiuni politice comune ale celor două țări, care după instalarea în Moldova a lui Alexandru cel Bun va deveni o constantă a istoriei noastre medievale³⁴. De aceea, credem - urmând să reluăm problema într-un studiu aparte - că partida isihastă din Țările Române nu doar că a impulsionat colaborarea cu toate țările ortodoxe, dar, la fel ca în Serbia, Bulgaria, Bizanț sau Rusia, a contribuit și la apropierea între membrii elitelor românești, deci la cristalizarea națiunii medievale la noi. Îmbrăcată în haina teologică, neurmărind o unificare politică, desigur, dar nu mai puțin reală.

II.

Am făcut acest lung excurs introductiv în problema renașterii spirituale în Biserica Ortodoxă între 1350-1450 pentru a înțelege motivațiile atitudinii acesteia în fața unirii cu Biserica Romei. Într-adevăr, analizele realizate până nu demult, inspirate de istoriografia catolică, deși impresionante prin calitatea arhitecturii și a documentației, păcătuiau prin *neînțelegerea* viziunii asupra lumii a Celuilalt, a creștinilor răsăriteni în acest caz. Acțiunile lor păreau lipsite de orice rațiune, mânate de o ură indistinctă față de latini și lovite de orbirea sinucigașă care i-a împins în chingile dominației otomane. Îndepărtându-ne de o examinare confesionalistă, suntem totuși obligați să pătrundem sensul faptelor celor care, în definitiv, au fost dezmoșteniții istoriei. Dar nu putem determina, cu instrumentele științei trecutului, dacă nu cumva - providențial - aceștia au devenit *în acest fel*, legatari ai Veșniciei.

Acum știm că trebuie să căutăm în orizontul isihasmului explicațiile dorite, alături, bineînțeles, de cele politice sau psihologice. Peste conjuncturalul celor dintâi sau nebuloasa celor din urmă, aflăm în *Weltanschauung*-ul partidei isihaste suficiente îndreptări care să elucideze actele sale în fața provocării Conciliului de la Ferrara-Florența.

Isihaștii nu erau nici pe departe adversarii ireductibili ai oricărui contact și dialog cu Roma. Dimpotrivă chiar, în rândurile lor s-a născut ideea unui Conciliu ecumenic care să dezbată și să realizeze unirea dintre cele două Biserici. Acest efort trebuie apreciat la adevărata lui valoare, pentru că nu trecuse încă multă vreme de la dominația latină în Constantinopol (1204-1261): amintiri dureroase, orgolii rănite și dorințe de răzbunare trebuiau depășite. A fost meritul fostului împărat Ioan VI Cantacuzino, călugărit după abdicarea din 1354, de a fi susținut ideea că nu o supunere necondiționată în fața episcopului

---

³⁴ A se vedea studiile semnate de Nicolae Edroiu, Constantin Cihodaru și Anca Ghiață în Ion Pătroiu (coord.), *Marele Mircea Voievod*, Ed. Academiei, Buc., 1987.

Romei din dorința obținerii ajutorului politico-militar, ci un conciliu comun al celor două Biserici, în care să se rezolve problemele teologice- era calea de urmat. Acesta urma să fie cadrul potrivit al unui dialog liber și autentic, care să conducă la o unire în dragoste frățească a Trupului lui Hristos. Dar când îi declara legatului papal Paul în 1367 că "Așa ceva [adică unirea prin decret imperial] nu se poate în Biserica noastră, deoarece credința nu poate fi silită niciodată"³⁵, Cantacuzino vedea și mai departe. Deoarece în 1437, din 67 de mitropolii care țineau de Patriarhia ecumenică, doar 8 mai erau sub autoritatea împăratului bizantin și 7 ale despotului de Moreea. Și acestea erau dintre cele mai năpăstuite, multe dintre ele "in partibus"³⁶. Astfel că o unire fără acceptul rușilor, românilor, sârbilor, bulgarilor sau gruzinilor, impusă printr-o hotărâre imperială, avea cele mai mici șanse de împlinire. Bizanțul imperial nu mai putea dicta, putea doar oferi o conducere spirituală a acestui dialog cu Apusul. "Cantacuzino a făcut ceea ce a putut pentru a da Bizanțului instrumentele intelectuale necesare ca să obțină-drept condiție a unirii bisericești- ceea ce el și contemporanii săi considerau ca o posibilitate reală: victoria teologică a Răsăritului asupra Apusului la un sinod unionist."³⁷

Această deschidere spre un Conciliu ecumenic n-a fost salutată, atunci, de Papalitate, care era prinsă în gravele probleme ale "captivității" la Avignon (1309-1377) și ale marii Schisme occidentale (1378-1417), înăsprite de importanța tot mai mare a monarhiilor pe cale de centralizare ale Apusului, care își impuneau și ele propriile interese ecleziastice. În plus, o asemenea acceptare punea în chestiune și principiul *plenitudo potestas* în Biserică, pe care se clădise teocrația papală a secolelor XIII-XIV. În mod paradoxal, răspunsul la dorința Bizanțului a venit de la Sigismund de Luxemburg, regele Ungariei și, ulterior, împărat "romano"-german. Doritor să soluționeze criza Bisericii occidentale, a înțeles că o cruciadă adevărată se putea iniția de abia după realizarea unirii acesteia cu Biserica Orientală. În plus, după o relatare a lui Jan Dlugosz, se pare că avea o atitudine deschisă față de cea din urmă, considerând-o ca împărtășind aceeași credință, având un cler moralmente superior, astfel încât tentativele de asimilare confesională a "grecilor" erau abandonate ca nerealistice. O asemenea poziție, mărturisită de numeroase acte ale lui Sigismund de Luxemburg, marca un prim pas în modificarea modelelor de depășire a rupturii din 1054: de la strategia *reductio Graecorum* se va glisa, încet, spre ideea de *unio*, sau după

³⁵ Jean Meyendorff, *Teologia bizantină*, p.138-140. A se vedea și i d e m, *Projets de Concile oecuménique en 1367: un dialogue entre Jean Cantacuzène et le légat Paul*, in "Dumbarton Oaks Papers", 14, 1960.

³⁶ Steven Runciman, *Căderea Constantinopolului 1453*, ed.II, Ed. Enciclopedică, Buc., 1991, p. 33.

³⁷ Jean Meyendorff, *Teologia bizantină*, p.140.

fericita formulare a papei Martin V - *Ecclesiarum Latinae Graecaque unionis*.³⁸ Dumirirea reciprocă asupra esenței comune a celor două Biserici le apropia în vederea deschiderii dialogului în sânul unui Conciliu ecumenic.

S-a observat nu demult că partida isihastă nu a rămas insensibilă la schimbarea de opinie operată de factorii decizionali ai Occidentului. Acțiunile lui Constantin Kostenecki în Serbia, Ciprian Țamblac în Polonia-Lituania și prezența lui Grigore Țamblac în 1418 la Conciliul de la Konstanz, unde a tratat cu papa Martin IV problema unității bisericești, stau mărturie pentru dorința sinceră a acestor ucenici ai lui Eftimie al Târnovei de vindecare a dezbinării eclesiastice. Cel din urmă, în fața papei, reiterează proiectul unirii printr-un mare Conciliu, reprezentativ pentru ambele Biserici³⁹. Credem însă că Flavius Solomon și sursa domniei sale, E. Winter, traduc greșit opțiunea lui Grigore Țamblac care, se spune, "considera că biserica răsăriteană trebuie să accepte supremația papei, păstrând, pe de altă parte, rânduiețile cultului ortodox." O asemenea propunere nu putea să-l găsească nepregătit pe Martin V. Ar fi posibil (și de aceea credem că o reluare a surselor - care pot decide definitiv - de către distinsul istoric ieșean este extrem de importantă), ca Grigore să fi prezentat punctul de vedere al partidei isihaste, poate într-o formă mai diplomatică decât Simeon al Tesalonicului: "*Nu trebuie să-i contrazicem pe latini când spun că episcopul Romei este cel dintâi. Acest primat nu face rău Bisericii. Lăsați-i doar să dovedească loialitatea primatului față de credința lui Petru și față de aceea a urmașilor lui Petru. Dacă este așa, să se bucure de toate privilegiile lui Petru...*"⁴⁰ Această credință erau dornici teologii isihăști să o apere într-un Conciliu și să îi convingă pe frații lor romani să revină, în întregime, la ea.

Și nu alta a fost motivația prezenței la discuțiile de la Ferrara și Florența a partidei isihaste, reprezentată, după cum se știe, de Marcu Eugenikos, mitropolitul Efesului, Antonie, mitropolitul Heracleei (și împuternicitul patriarhului Filotei al Alexandriei) și Dositei al Monembasiei (asemenea, al patriarhului Ioachim al Ierusalimului). Din cauza rolului capital în aneantizarea rezultatelor Conciliului florentin, istoriografia catolică l-a judecat cu părtinire pe Marcu. Savantul grec Constantine N. Tsirpanlis, procedând la revizuirea sistematică a izvoarelor, inclusiv a operelor încă inedite ale lui Marcu, a izbutit să destructureze cu succes acuzațiile aduse lui, producând o interpretare fundamental nouă a vieții și activității acestui important sfânt al Bisericii

³⁸ Șerban Papacostea, *Byzance et la croisade au Bas-Danube à la fin du XIVe siècle*, în "RRH", 30, 1991, nr.1-2, p.15-16; Daniel Barbu, *Țara Românească și Conciliul de la Basel*, în "Rev.Ist", 5, 1994, nr.1-2, p.5-15.

³⁹ Flavius Solomon, *Schismă și unitate creștină în prima jumătate a secolului XV. Cazul moldovenesc*, în "Anuarul Institutului de Istorie <<A.D.Xenopo>>", 33, 1996, Iași, p.134-135.

⁴⁰ J. Meyendorff, *Teologia bizantină*, p.135.

Ortodoxe.⁴¹ "E de mirare că învățați precum Hefele, Cecconi și Gill, evaluând personalitatea și participarea lui Marcu la Conciliul de la Florența, nu iau în considerare importantul factor al isihasmului și al teologiei palamite, care a jucat un rol major, esențial, în atitudinea socio-politică și formația intelectuală a lui Marcu Eugenikos. A fost, prin urmare, firesc ca ei să nu înțeleagă, intenționat sau nu, și să răstălmăcească personalitatea istorică a lui Marcu și contribuția lui extrem de valoroasă la Conciliu"⁴². Din această nouă perspectivă, acuzațiile de "încăpățânat, ilogic, cel mai mare obstacol la unire, răspândind viziuni subversive" etc., devin gratuite.

Marcu nu a venit cu prejudecăți la Florența, unde s-a comportat mereu amiabil față de latini încercând –o arată izvoarele– cu o bunăvoință reală, cu dragoste, să colaboreze cu preopinienții săi. Când a înțeles, însă, oportunitatea politică al partidei imperiale, dominată de umaniștii latinofili, precum și intenția reală a Papalității de a-și subordona Biserica Ortodoxă, atunci și numai atunci Marcu a devenit opozantul neînduplecat al unirii. Totuși, ar fi fost imposibil ca un asemenea Conciliu să se năruie datorită opoziției unui singur om. Participanții greci s-au plâns ulterior de ocolirea la discuții a procedurii canonice, de tentativele de a le fi influențată libertatea gândirii și a conștiinței sau de lipsa căutării sincere a adevărului. Totul a fost subordonat unor scopuri politice: papa Eugeniu IV urmărind ca prin realizarea unirii să se impună în fața Conciliului concurent de la Basel, împăratul Ioan VIII Paleolog, să obțină sprijinul militar necesar salvării Bizanțului. De aceea, actul final a fost lipsit de o pregătire psihologică, deci de sprijin popular. Marcu nu făcea decât să reprezinte opoziția față de expedientele politice, devenind pentru greci "întruparea istoriei lor, atât religioase, cât și naționale". Marcu insistase ca unirea să se bazeze pe adevăr, pe recunoaștere reciprocă, iubire frățească și egalitate. Credea că orice concesii în materie de credință și de dogme dăunează integrității și purității credinței și a tradiției bisericesti, ceea ce ar fi răsturnat însăși Constituția Bisericii. Această perspectivă era opusă aceleia a umaniștilor, reprezentată în delegația bizantină de Bessarion, mitropolitul Niceei și Isidor, mitropolitul Kievului, cărora li s-a alăturat împăratul și patriarhul Iosif II. Cele două tabere împărțeau două viziuni reciproc exclusive asupra misiunii în istorie a Imperiului și Bisericii lor. Pentru latinizanți, influențați de filosofia greacă și de umanism, supraviețuirea Imperiului, văzut ca un "stat național", patrie a elenismului, era un scop în sine. Pentru palamiți, rațiunea existenței Imperiului era doar de a fi un vehicul fidel al adevărului și al credinței Bisericii

⁴¹ Constantine Tsirpanlis, *Mark Eugenikos and the Council of Florence. A Historical Re-evaluation of His Personality*, Thessalonique, 1974.

⁴² *Ibidem*, p.94.

Ortodoxe. Se ciocneau, astfel, ireconciliabile în complexa conjunctură a momentului, teologia scolastică bizantină, bazată pe un Aristotel regăsit ca părinte al helenismului prin Sfântul Toma, respectiv teologia lui Grigore Palamas.⁴³

Rămâne un deziderat de viitor a stabili nuanțele acestei atitudini generale a isihasmului, dacă vor fi existat, între varianta "palamitică" (pe care am prezentat-o, de fapt, mai sus) și cea "sinaitică". Dacă aceasta din urmă, extinsă și în Țările Române și în pământurile ruse, va fi fost mai puțin sensibilă la deschiderea față de Apusul creștin, nu putem încă preciza.

Dar credem că, deja, putem înțelege atât motivațiile prezenței isihaiștilor la Conciliul florentin, cât și pe cele ale respingerii, în cele din urmă, a deciziilor acestuia în toată lumea pravoslavnică. Ceea ce ne-a surprins, alcătuind partea a treia a studiului nostru, a fost solidaritatea țărilor ortodoxe care, ca un singur organism, în câteva decenii, s-au îndepărtat de o unire ecleziastică nepusă pe baze adevărate, deci solide. Am găsit răspunsul acestei unități tocmai în reacția partidei isihaste reprezentate în toți centri de decizie ai universului ortodox.

III.

După moartea lui Alexandru cel Bun, Moldova era, în plan politic, în degringoladă, adusă de fiii săi - aflați în luptă pentru tron - aproape de buza prăpastiei. Pentru a înțelege înverșunarea cu care s-a purtat acest război fratricid, va trebui să adăugăm motivațiilor personale (atracția puterii), politice (jocul partidelor boierești, competiția Poloniei și Ungariei pentru influență în Moldova), și pe acelea spirituale (ciocnirea dintre Biserica Romei și Biserica Răsăritului, prilejuită de problema unirii lor). În acest scop vom împreuna, câteodată pentru întâia oară, cercetările paralele ale istoriei laice și ecleziastice: cauzalitățile și inter-relațiile ce vor ieși la iveală, rezultat firesc al evitării "săltărășelor", vor lumina mai mult o perioadă tulbură.

Avem la dispoziție cronologia clară a faptelor politice, stabilită de Leon Șimanschi, în urma analizei atente a izvoarelor⁴⁴. Iliș, în prima lui domnie (1 ianuarie 1432 - septembrie 1433), pierde rușinos războiul cu Polonia, început de părintele său pentru dobândirea neatârării Moldovei, devine vasalul lui Vladislav Jagello și, întors împotriva fratelui său Ștefan, o ucide pe mama acestuia, Stanca, femeia ce alinase bătrânețile lui Alexandru cel Bun, încând-o.

⁴³ Am rezumat consistenta "Concluzie" a lui C. Tsirpanlis, *op.cit.*, p.104-108. A se vedea mai pe larg cap. II "Mark's Political Views" p.58-66.

⁴⁴ Leon Șimanschi, *Precizări cronologice privind istoria Moldovei între 1432-1447*, "A.I.I.A.I.", 7, 1970, p.59 - 81.

Ștefan, refugiat în Țara Românească, la Alexandru Aldea, care îi era cumnat, căsătorit -se pare - cu o fiică a răposatei Stanca, revine cu ajutor muntenesc și-l răstoarnă pe asasin, devenind noul domn al țării (octombrie 1433 - 5 august 1435). Speculând ura magnaților din Polonia Mică față de Iliăș, inamicul lor de la începutul domniei și (căsătorit fiind cu Marinca, sora Sonkăi-soția lui Vladislav Jagello) omul regelui, Ștefan reușește să obțină o pace demnă pentru Moldova, care, deși pierdea Pocuția, păstra Țețina, Hotinul și Hmielovul. Bătrânul rege moare în mai 1434 și Sonka, profitând de influența ei asupra noului rege, minor, Vladislav III Jagello, îl ajută pe Iliăș să ocupe în august 1435, din nou, tronul Moldovei, reînnoindu-și omagiul față de Coroana polonă. Pentru o perioadă relativ scurtă, cumnatul reginei mamă a Poloniei ajunge să domnească practic singur (5 august 1435 - 8 martie 1436), sperând ca fratele său să se mulțumească cu administrarea câtorva ținuturi sudice⁴⁵.

Dar Iliăș, pentru a fi acceptat de Polonia ca domn al Moldovei, avea de luptat cu o profundă antipatie câștigată în vremea participării sale la coaliția lituano-letono-ungară, antipatie mărturisită și de Jan Dlugosz care la caracterizat drept "*ușuratic și nebunatec*", spre deosebire de fratele său Ștefan II care era un "*bărbat adevărat și constant*". Există indicii puternice că, pentru a depăși acest handicap de imagine, Iliăș nu s-a mulțumit cu cedările teritoriale pe care le-a făcut nu după mult timp, ci s-a angajat și într-o politică de apropiere de Roma, mult mai concesivă decât cea obișnuită la toți răsăritenii, atunci, în speranța sinceră de a uni cele două Biserici. Și pentru că liderul magnaților din Polonia Mică, cardinalul Zbigniew Olenski îl acceptase și-l favoriza pe Ștefan II⁴⁶ era firesc ca Iliăș să se îndrepte spre papa Eugeniu IV, dușmanul Conciliului de la Basel, pe care episcopul Cracoviei îl reprezenta în marea țară nordică.

O analiză a contextului anului 1436 ne va prilejui o lămurire a misteriosului episod reprezentat de misiunea mitropolitului Moldovei, Grigore, la Roma. Aceasta ne este cunoscută numai din două documente, două scrisori ale papei Eugeniu IV. Din prima, datată la 10 martie 1436, aflăm că "*Grigore arhiepiscopul Moldovlahiei*", ajuns de puțină vreme la Florența, trecuse la credința și ritul Bisericii romane, în toate punctele de credință specifice acesteia (în primul rând cele patru ce vor fi dezbătute la Conciliul din anii următori), după care fusese uns cu Sfântul Mir în prezența papei, act prin care Grigore se subordona Bisericii Romane. În noua sa postură, lui i se încredința sarcina să

⁴⁵ I d e m, *Criza politică din Moldova dintre anii 1432 și 1437*, în " A.I.I.A.I ",33, 1996, p.23 - 25; Veniamin Ciobanu, *Țările Române și Polonia . Secolele XIV - XVI*, Ed. Academiei, Buc., 1985, p.46 - 47 ; Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. II, Ed. St. și Enc., Buc., 1976, p. 132 - 134 ; N. Grigoraș, *Tara Româneasca a Moldovei de la întemeierea statului până la Ștefan cel Mare (1359-1457)*, Ed. Junimea, Iasi, 1978, p. 125-139.

⁴⁶ V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 45-46.

facă misionarism printre credincioșii "greci" de ambele sexe și de pretutindeni, însă cu deosebire printre "*Valachos, Bulgaros et Moldov(l)achos, in regno seu confinibus Hungarie in praesentiarum existentes*". Ceea ce reiese interesant din cea de a doua scrisoare, din 11 martie 1436, un salvconduct care-i permitea lui Grigore să ajungă "*in anumite părți ale lumii*", este că misiunea nu urma să se realizeze din perspectiva irenică a unirii celor două Biserici de pe poziții egale, ci "*pro augmento catholice fidei et romanae ecclesiae se transferre proponat*", adică prin extinderea Bisericii Romane, prin prozelitism asupra unor fragmente ale celeilalte⁴⁷.

Atitudinea lui Eugeniu IV se poate explica prin faptul că, deocamdată, Bizanțul imperial și eclesastic continua discuțiile cu adversarii lui conciliarști de la Basel. Dar o alăturare a unor elemente, cunoscute de altfel, schițează un tablou mai ambițios al proiectului papal. Mai întâi, este evident că rezeziunea cu care mitropolitul Moldovei, – se pare un grec uns pentru această funcție de patriarhul Iosif II (1416-1439), deci oricum înclinat spre unirea cu Roma – a făcut o profesiune de credință catolică deplină, ne îngăduie să credem că exact aceasta era misiunea secretă cu care Iliș îl trimisese în Italia. În plus, poate că el exprima și o nouă afinitate spirituală a domnului Moldovei, nu doar o căutare a legitimității în fața lumii catolice pe care nu de mult o combătuse. Nu e nimic ciudat, iarăși, că el primise sarcina de a atrage la credința romană pe românii din Moldova, știute fiind încă tentativele lui Lațcu-vodă sau ale Margaretei-Mușata, sorgintea dinastiei țării, de a urma un drum similar. Poate că Iliș era deja primul său fidel. Dar cu totul stranie e misiunea de a-i converti pe românii și bulgarii (slavii) din cuprinsul regatului Ungariei, lucru ce nu mai putea proveni din inițiativa domnului sau a mitropolitului Moldovei. Credem că această răspundere complementară se va fi adăugat din dorința papei de a folosi nesperatul cadou, un înalt ierarh grec care se oferă cu totul Bisericii Sfântului Petru, fără condiții măcar, pentru un plan mai vast⁴⁸.

Ne pare clar, iarăși, că zona cea mai potrivită descrierii din scrisoarea din 10 martie 1436 a spațiului de misiune al lui Grigore era imposibil să nu cuprindă Transilvania și Banatul, cu atât mai mult cu cât episcopul de Alba Iulia, Gheorghe Lepeș, era un fidel al papei Eugeniu IV. Or, ierarhia catolică se confrunta aici cu un puseu al husitismului, atât de amenințător încât, la 8 mai și 29 iunie 1436 episcopul Lepeș, respectiv Albert, vicarul general al Cenadului îl

⁴⁷ Emilian Popescu, *Compléments et rectifications à l'histoire de l'Eglise de Moldavie à la première moitié du XV e siècle*, în i d e m, "Christianitas Daco - Romana. Florilegium Studiorum", Ed. Academiei Române, Buc., 1994, p. 464-465.

⁴⁸ *Ibidem*, p.465-466 . Cel dintâi care a făcut legătura între Iliș și mitropolitul Grigore este distinsul bizantinolog român P.Ș. Năsturel în *Gregoire I er, métropolit de Moldovalachie (1436)*, în "Dict. d'hist. et de geogr. eccl." (DHGE), sous la direction de R. Aubert, vol. 22, Paris, 1988, col. 5.

cheamă pe Iacob de Marchia, vicarul provinciei franciscane a Bosniei, să extirpe ereziile și să apere credința creștină⁴⁹. Dându-i împuternicirea necesară realizării acestei campanii, Eugeniu IV îl numește pe Iacob de Marchia inchișitor în Ungaria și Austria la 22 august 1436⁵⁰. Activitatea lui în Transilvania, desfășurată necruțător, a reușit să întoarcă la credința oficială mii de "eretici" husiți, stârnind însă, pe alocuri, opoziția înarmată a țăranilor. Pe lângă această realizare, el a mai sistematizat într-un text punctele doctrinare ale husiților din voievodat. Izbucnirea în primăvara lui 1437 a răscoalei de la Bobâlna îl obligă să se refugieze în episcopiile din Sirmium și Pécs, unde își continuă cruciada antihusită⁵¹. Însă, când la 2 aprilie 1438 Gheorghe, arhiepiscopul de Strigoniu elogiază roadele misiunii inchișitorului franciscan în Ungaria, se arată că acesta convertise la dreapta credință nu numai eretici husiți, dar "*et multorum scismaticorum ad fidem catholicam, reductionem*". Așadar, se pare că obiectul strădaniilor lui Iacob, împuternicitul lui Eugeniu IV, fuseseră și "schismaticii", ortodocșii care trăiau în regiunea în care acționase⁵². Legătura dintre cei doi împuterniciți speciali ai lui Eugeniu IV în regiunea răsăriteană a regatului Ungariei, dacă încă nu e evidentă, va apărea astfel dacă vom lua în considerare fundamentul canonic al actelor din martie 1436 ale papei. Astfel, decretul IX al Conciliului Lateran IV (30 noiembrie 1215) stipulează că, în diecezele în care se găsesc amestecate populații de limbi diferite, rituri și obiceiuri diverse, dar împărțășind o credință comună, episcopii erau obligați să desemneze oameni capabili să officieze liturghia în acele rituri și limbi, să administreze Sfintele Taine și să educe prin cuvântul și exemplul lor. Totuși, acești auxiliari nu puteau fi episcopi în acele dieceze, ci doar prelați-vicari "*catolici de națiunea lor*", întru totul supuși ierarhilor lor⁵³. Și Transilvania și celelalte episcopii atinse de misiunea lui Iacob de Marchia aveau heterogenitatea națională și confesională de care vorbește acest decret. Or, Grigore "*arhiepiscopul Moldovlahiei*" după

⁴⁹ E. Fermendzin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum registis ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagrabia, 1892, p.151-153.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 153.

⁵¹ Despre Iacob de Marchia, vezi *Călători străini despre Țările Române*, vol .I (ingrijit de Maria Holban), Ed. Șt., Buc., 1968, p.67-68, textul despre erezia husită din Transilvania: p. 69-73.

⁵² E. Fermendzin, *op.cit.*, p. 164-165. Asupra acestui text a atras atenția, recent, Marius Diaconescu, *Les implications confessionnelles du Concile de Florence en Hongrie*, în "*Mediaevalia Transilvanica*", t. I, 1997, nr.1-2, p.32 și n. 11-14. Din păcate, domnia sa, folosind pentru cazul mitropolitului Grigore al Moldovei o lucrare a lui A. Hodinka, indică greșit anul documentelor lui Eugeniu IV ca fiind 1443 (p. 37 și n. 31). De aceea nu a realizat conexiunea dintre misiunea mitropolitului grec și a inchișitorului franciscan, pe care, credem, ar fi explorat-o mai bine decât noi.

⁵³ Raymonde Foreville, *Latran I, II, III et Latran IV*, Paris, Éditions de l'Orante, 1965, p. 351-352. Mulțumim domnului Șerban Turcuș, care ne-a pus cu amabilitate la dispoziție textul acestui decret.

metamorfoza de la Florența, corespundea criteriilor pe care Conciliul din 1215 le fixase pentru acei vicari care intermediuau între episcopul catolic și populația de alt rit. Există două inovații, perfect inteligibile în contextul lui 1436. Eugeniu IV, în pragul Conciliului din 1437-1439, accepta, desigur, sub o formă sau alta, că și "grecii" împărtășeau o credință comună cu Biserica Romei. În al doilea rând, necesități obiective îl făceau să nu-l lege pe acest valoros mitropolit ortodox de vreun episcop anume, dându-i posibilitatea - o dată verificată și consacrată buna lui credință de însuși papa - să acționeze pe un spațiu mai vast, în sprijinul mai multor episcopi catolici.

Dacă datele și conjecturile noastre se vor dovedi valabile, se va putea explica un paradox al răscoalei de la Bobîlna. Dacă plata forțată a dijmei către episcopia Transilvaniei a fost cauza imediată a ridicării țăranilor (catolici, maghiari, se înțelege!), de ce țăranii români au fost de la început alături de aceștia? După cum se știe, dijma, "banii creștinătății" erau o prestație a "creștinilor", adică numai a credincioșilor Bisericii Romane, "schismaticii" neputând fi, în mod legitim, obligați să o plătească. Aceasta a fost una din piedicile majore ale răspândirii catolicismului. Totuși, dacă admitem că, înainte de 1437, cum am văzut, a existat o acțiune de convertire, adesea forțată, la confesiunea catolică, dar și facilitată de deschiderile atmosferei pre-florentine, în rândul populației românești și slave, trebuie să conchidem că obligația de a plăti dijma s-a extins și ea. Necesitatea apărării țării de repetatele atacuri turcești putea fi un alt bun pretext pentru o asemenea dilatare. Bineînțeles, ortodocșii impuși la noua sarcină vor fi îngroșat rapid rândurile răsculaților de la 1437⁵⁴.

Încheind această paranteză, trebuie să spunem că nu se știe dacă Grigore a mai ajuns în Moldova sau dacă, sosind aici, este expulzat, deoarece urma să se pierde. Atât în interiorul țării, cât și în plan european și confesional, raporturile de forțe se schimbaseră, astfel încât o persoană ca Grigore, mitropolitul trecut cu totul în turma Bisericii Romane, dacă cumva nu murise, devenise indezirabilă. Știrea nu putuse să atingă Florența, dar la 8 martie 1436 (deci cu două zile înaintea emiterii actelor mai sus pomenite) Ștefan II îl înfrânge pe Iliș la Piperești, echilibrând ponderea lor ca putere, proiectul inițial al domniei fratelui mai mare sub o hotărâre suzeranitate poloneză, trebuind să fie înlocuit cu altul nou. După aprecierea lui Leon Șimanschi, s-a instaurat o diarhie a celor doi fii ai lui Alexandru cel Bun, ambii domni cu prerogative egale, Iliș

⁵⁴ Despre problemele economice și spirituale ale dijmei bisericești, a se vedea David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI - lea*, vol. I, Ed. Academiei, Buc., 1967, p. 26-57. Despre extinderea dijmei la români, p. 53 ș.u. Mulțumim domnului profesor Ioan-Aurel Pop, care ne-a încredințat spre lucru ideea domniei sale a corelației între răscoala de la Bobîlna și atmosfera pre-florentină.

menținându-și doar formal întâietatea. Moldova, deși unitatea îi era păstrată, se împărțea și ea echitabil: Țara de Sus, cu Suceava și Hotinul îi revenea lui Iliș, iar Țara de Jos, cu Vasluiul și Chilia - lui Ștefan II. Un al treilea frate, Petru, se înstăpânise la Cetatea Albă⁵⁵.

Se pare că acum Ștefan II, pentru a-și consacra pozițiile- pe care Polonia nu mai putea să le consimtă- se îndreaptă spre Constantinopol, de unde obține ca episcopia Romanului (Țirgu de Jos), întemeiată de Alexandru cel Bun pe la 1408-1415, să fie ridicată la rangul de mitropolie. În acest fel, locul original al domnului din Țara de Jos, care poseda-se pare- chiar și coroană distinctă- era asimilat în "Commonwealth"-ul bizantin. Acest rezultat arată că Imperiul, în proiectul său de apropiere de Roma, avea nevoie urgentă de liniște în Moldova celor doi domni⁵⁶. Este clar că Ștefan, care din noua lui poziție putea să-și impună atitudinea mai tradiționalistă ortodoxă care va reieși mai jos, nu accepta un mitropolit înfeudat Romei precum Grigore. Nu ar fi exclus ca tocmai delegația care va fi discutat statutul Țării de Jos să fi informat Constantinopolul de misiunea de la Florența a omului lui Iliș și să fi obținut înlocuirea lui.

Cu atât mai mult cu cât, în noiembrie 1436, basileul își leapădă privirile de la sterila agitație de la Basel și se îndreaptă spre Eugeniu IV, care e silit de împrejurări să reia tactica irenică a unirii celor două biserici, părăsind-o pe cea prozelitistă în numele căreia fusese antrenat mitropolitul Grigore⁵⁷. Așadar, modificările din Moldova și cele ale relațiilor dintre Roma și Bizanț devalorizaseră ideea unui mitropolit dedicat prozelitismului roman; se cerea o nouă persoană în fruntea mitropoliei de la Suceava. Care s-a dovedit a fi potrivitul Damian. Acesta, un favorit al împăratului Iosif II, căruia îi datora ascensiunea în ierarhia ecleziastică, era, firește, un partizan al unionismului. Emilian Popescu a stabilit data numirii sale ca mitropolit între 6 septembrie 1436 și 13 februarie 1437⁵⁸. Trebuie să precizăm că poziția lui Damian, diferită de cea a lui Grigore, era perfect echilibrată, corespunderă dorinței sincere a tuturor grecilor de a realiza actul care se spera că le va salva patria și Biserica. Viziune ce corespunderă și noului echilibru din Moldova, astfel încât avem toate motivele să credem că orientarea sa în politica religioasă era bineplăcută ambilor domni ai Moldovei. De aceea vor fi reprezentați împreună chiar și la Conciliul din 1437-1439.

⁵⁵ Leon Șimanschi, *Criza politică*, p.26.

⁵⁶ E. Popescu, *op. cit.*, p. 467-468. Faptul a fost relevat întâia oară de P.Ș. Năsturel, *Un témoignage byzantin sur la métropole de Roman (Moldavie)*, în "Revue des études roumaines", 15, 1975.

⁵⁷ Daniel Barbu, *op. cit.*, p. 11.

⁵⁸ E. Popescu, *op. cit.*, p. 467.

Ca urmare a scrisorii solicitante a împăratului din 13 februarie, în jurul datei de 3 octombrie 1437 sosește la Constantinopol delegația Moldovei, condusă de noul mitropolit (care stătuse doar câteva luni în noua sa dieceză), împreună cu protopopul Constantin și boierul Neagoe cu o suită de șapte slujitori. Așa cum s-a concluzionat, după o lungă dispută asupra atribuțiilor în sânul delegației moldovenești a celor trei personaje, Damian reprezenta numai mitropolia Sucevei, a Țării de Sus în care își exercita puterea Iliș Vodă. Protopopul Constantin, numit în semnătura lui pe actul final al unirii "*vicar al Moldovlahiei*" reprezenta, de fapt, noua mitropolie a Romanului, a Țării de Jos, conduse de Ștefan II, în fruntea căreia nu se numise încă un titular. În fine, "jupanul" Neagoe, membru al sfatului comun al Țării, îi reprezenta pe ambii domni ai Moldovei. În acest fel, atât puterea laică cât și cea boierească a țării, destul de complicat distribuite în acel moment, erau egal simbolizate, păstrându-se, însă, unitatea ideală a Moldovei⁵⁹.

Occidentul se interesa de actorii lumii ortodoxe pe cale să sosească în Italia spre a realiza unitatea spirituală a Bisericii lui Hristos. Un raport din 30 iulie, alcătuit, se pare, pe surse constantinopolitane, înfățișa astfel situația Țărilor Române. "*De asemenea, Biserica constantinopolitană are autoritatea întru cele spirituale în cele două Valahii având o limbă proprie, care sunt două **regna** (țări independente) și au doi domni, adevărați regi pentru ele, (și care sunt așezate) la hotarele Ungariei și Rusiei, [fiind] în totalitate sub ascultarea Bisericii grecilor, (cu) popor în număr foarte mare, în care loc sunt în funcție patru arhiepiscopi*"⁶⁰. Trecând peste informațiile politice, remarcăm că autorul textului era la curent cu apariția mitropoliei Romanului, dar și că, până în 1437 cel puțin, mitropolia Severinului își continuase existența (deși ultima știre despre aceasta o avem din 1403). Corespunzător acestei autorități, desigur că Bizanțul se aștepta ca odată cu delegația moldovenească să sosească și cea a Țării Românești, lucru care nu s-a mai întâmplat. Dar despre această absență, cu un nou punct de vedere, ceva mai încolo.

Profesorul Emilian Popescu a examinat în detaliu poziția lui Damian în timpul lucrărilor Conciliului de la Ferrara-Florența⁶¹. Mitropolitul Moldovei făcea parte din grupul larg, filo-unionist, dar fără a dori unirea cu orice preț, cuprins între cei doi poli opuși: unionist, dominat de împăratul Ioan VIII și

⁵⁹ *Ibidem*, p. 469 - 470 ; F. Solomon, *op. cit.*, p. 139.

⁶⁰ Această primă traducere în limba română a textului latin îi aparține profesorului Ioan-Aurel Pop, căruia îi mulțumim pentru îngăduința de a o insera în studiul nostru. Altfel, el a mai fost publicat în latină de cel puțin patru ori: N. Iorga, *Acte și fragmente privitoare la istoria românilor*, III, Buc., 1897, p. 7-8; i d e m, *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XV e siecle*, IV, Buc. 1915, p. 33-34; Adolf Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, Ed. Academiei, Buc., 1972, n. 20, p.45-46; Radu Constantinescu, *Scrieri inedite ale mitropolișilor din Moldova (sec. XV)*, în "Bis. Ort. Rom.", 94, 1976, nr.7-8, p. 786., n. 10-11.

⁶¹ E. Popescu, *op. cit.*, p. 471-476.

patriarhul Iosif II și isihast intransigent, condus de Marcu al Efesului. Această grupare mediană, în cursul Conciliului, la presiunea imperială și patriarhală, a semnat hotărârile finale, dar odată întoarsă la Constantinopol, sub imboldul opoziției populare, dar și din propria convingere adesea, au abjurat acele semnături. De asemenea, jupanul Neagoe, sub constrângerea lui Ioan VIII, alături de ceilalți ambasadori laici, a votat pentru adoptarea lui *Filioque*. Numele protopopului Constantin figurează și el pe actul unirii. Trecerea în revistă a intervențiilor lui Damian în timpul Conciliului i-a permis lui Emilian Popescu să respingă imaginea pe care istoricii anteriori (N. Dobrescu, Gh. Moiescu, M. Păcurariu) și-o făcuseră despre mitropolitul Moldovei: un luptător pentru dogma ortodoxă, care numai forțat acceptă *Filioque* și unirea. De fapt, ca protejat al patriarhului, ridicat în fruntea unei eparhii importante, își supunea concepția vagă despre unire deciziei patronului său. De abia după moartea acestuia, la 10 iunie 1439, Damian începe să-și apere propria convingere.

Pentru că lucrările Conciliului păreau că lăncezesc, de la 8 iunie s-a recurs la metoda luării deciziilor prin reuniuni particulare la împărat și la papă. Aici, delegații bine aleși dintre cei favorabili unirii, rezolvă rapid problemele în litigiu. De la 26 iunie se redactează deja Bula unirii, care e promulgată și semnată la 6 iulie 1439 de 155 de latini și 33 de greci. Marcu al Efesului, care fusese exclus de la lucrări, protestase față de acest aranjament expeditiv care lovea în însăși validitatea Conciliului, prin urmare el, Antonie al Heracleei, Dositei de Monembasia și Sofronie de Anchialos nu mai acceptă canonicitatea acestui Sinod, declarând că nu vor crede niciodată că Fiul ar fi cauza Sfântului Duh și că acesta purcede din Tatăl și Fiul ca dintr-un singur principiu. Argumentația lui Marcu, în care sălășluiește în final piatra de poticnire a unirii din 1439, nu se baza atât pe o definiție, cât pe prohibiția canonică a Sinodului de la Efes (431) față de orice adaos la Simbolul credinței. Grecii n-au înțeles cum a putut Biserica Apusului să facă o schimbare atât de importantă ca *Filioque*, fără acceptul fraților săi din Răsărit. *Filioque* implica, de fapt, primatul absolut al Papalității asupra Sfinților Părinți. El nu era o problemă exclusiv doctrinară, cât una canonică. Prin impunerea adaosului, Biserica Romană nu mai încerca să se unească cu Biserica Ortodoxă, ci să și-o supună. Luând în considerare aceste lucruri cei patru opozanți, cărora li s-au alăturat și Dimitrie Paleolog (fratele împăratului Ioan VIII), Ioan Eugenikos și Gheorghe - reprezentantul Bisericii georgiene, părăsesc în grabă Conciliul pentru a nu fi obligați să-i semneze deciziile. În jurul lor avea să se formeze rezistența la hotărârile Sinodului de la Florența.

Deși tristețea produsă de aflarea veștii despre moartea soției sale la împiedicat pe împăratul Ioan VIII, laolaltă cu opoziția populară, să proclame oficial, la Constantinopol, unirea, lucrurile nu au stat pe loc. La 2 mai 1440 era

ales noul patriarh ecumenic Mitrofan II, care, la sfatul nunțiului papal Cristoforo Garatone, trimitea în toate colțurile patriarhatului său comunicatul numirii sale în înalta funcție ecleziastică, anunțând unirea Bisericilor împlinită la Florența, care trebuia acceptată, iar numele papei pomenit în slujbe⁶². Pe direcția nord-estică, Isidor, mitropolitul Kievului, devenit și cardinal al Bisericii Romane, ajuns în martie 1440 la Buda, lansa de aici un apel către slavi (balcanici și răsăriteni) să accepte unirea de la Florența. În curând îl câștigă pe episcopul Cracoviei, Zbigniew Olesnicki- de altfel un opozant al lui Eugeniu IV- la ideea unirii rutenilor, permițându-i-se chiar să celebreze liturgia în rit bizantin în catedrala capitalei Poloniei. În mai 1440 Isidor proclamă unirea, din nou, în catedrala Liovului, în numele rutenilor ortodocși din Halici. Iar în Iulie, reușind să îl atragă de partea sa pe palatinul Podoliei, Hrytsko Kierdeyevich, Isidor cuprinde și pe rutenii de aici, lipsiți de episcopie și atârănători de Halici, în unirea cu Roma. În scurtă vreme, ortodocșii din Polonia au fost astfel convinși să accepte deciziile Conciliului unionist. Un ecou la fel de favorabil a fost sesizat și în regiunile ortodoxe supuse Venetiei, în primul rând în Creta⁶³. În august 1440, agenții imperiali îl arestează pe Marcu al Efesului, aflat în drum spre Muntele Athos, spre Vatoped, și îl exilează în insula Lemnos, unde va rămâne doi ani⁶⁴. Se părea că unirea, fără nici o opreliște, se transpunea din act în fapt.

Este probabil ca aceste evoluții religioase să fi frământat în acel moment și Moldova. Totuși, delegația care participase la Florența nu putea să ajungă în țară mai degrabă de a doua jumătate a anului 1440. Jupanul Neagoe reapeare în documentele interne abia la 25 iunie 1441⁶⁵. Mai mult, Moldova fusese în 1439 și 1440 supusă unor distrugătoare invazii tătărești, care au devastat întreaga țară. Drept răspuns Ștefan II reface fortificațiile de la Cetatea Albă, inscripțiile puse la terminarea lucrărilor fiind extrem de grăitoare pentru mentalitatea momentului: "*Rugăciunea robului lui Dumnezeu Teodor* [arhitectul domnitorului- n.a.]. *Iisus Hristos învinge. S-a făcut această cetate sub prea-avlaviosul domn Ștefan voievod, de către meșterul domniei sale și ispravnicul cetății, la anul 6948 (=1440). Născătoare de Dumnezeu, mântuiește de primejdii pe robul tău, Ștefan, noiembrie 10.*"⁶⁶ Moldovenii, sub impactul groaznică lovituri "păgâne", se pun încă o dată sub adăpostul protecției divine. Nu e exclus ca primejdia să fi ascuțit atenția lor față de păstrarea dreptei credințe.

⁶² Joseph Gill S.J., *Le Concile de Florence*, (trad. fr. M. Jossua), Desclee & Cie Editeurs, Tournai, 1964, p. 313-315.

⁶³ *Ibidem*, p. 315, 321-322; Oskar Halecki, *From Florence to Brest (1439-1596)*, Sacrum Poloniae Millenium, tom V, Rzym, 1958, p. 54-58.

⁶⁴ Vasile Leb, *Mitropolitul Marcu Eugenicul, al Efesului, apărător al Ortodoxiei în Conciliul de la Ferrara-Florența, în "Glasul Bisericii"*, 38, 1979, nr.5-6, p. 542.

⁶⁵ *Documenta Romaniae Historica. A. Moldova. volumul I (1384-1448)*, întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și Leon Șimanschi, Ed.Academiei, Buc., 1975, (în continuare, DRH), p. 300-301, nr. 215.

⁶⁶ N. Grigoras, *op.cit.*, p. 147.

Un alt document papal, bazat pe unele informații la care noi nu mai avem acces, deschide orizonturi noi asupra desfășurărilor din Țările Române de la sfârșitul lui 1439 și începutul lui 1440. De la Florența, în 15 septembrie 1439, Eugeniu IV, constatînd decăderea vechilor episcopate de la Siret și Bacău, pune pe catolicii și călugării minoriți din Moldova sub autoritatea interimară a lui Benedict, episcopul de Severin, pînă la restaurarea unuia dintre episcopatele locale *"cum dilecto in Christo filio nostro Ladislao illustri rege Polonie subietoque eidem Elia palatino Moldauię."* Această supraveghere era necesară, deoarece "erezia grecească" se spune că în acele zile se răspîndea tot mai mult, nu numai în însăși Țara Moldovei, ci și în țara secuilor și în părțile Valahiei (*"... cum non solum ipsa terra Moldauię, in qua Grecana heresis quoque die magis ac magis pullulare dicitur, sed et finitimi huic terre Ciculi, partesque Transalpine..."*)⁶⁷ S-ar părea că, înainte chiar de sosirea delegației țării de la Florența, existau nemulțumiri antiunioniste, atât în Moldova, cât și în Țara Românească și peste Carpați. Dacă ne este greu să atribuim agitațiile din Pămîntul secuiesc altora decît românilor care locuiau acolo⁶⁸, această informație care îl neliniștea pe Eugeniu IV ne permite să reevaluăm sensul absenței Țării Românești de la Conciliul florentin.

Cele mai recente analize, credem, conțin doar o parte a adevărului⁶⁹. Pentru Pavel Chihaia, răspunsul ar sta într-o reorientare a domniei și Bisericii valahe, sub Vlad Dracul, care se îndepărtează de politica Patriarhiei constantinopolitane, în numele unei ortodoxii luptătoare, cruciate. Ca vasal al lui Sigismund de Luxemburg, marele protector al Conciliului de la Basel, nici Vlad Dracul nu putea agreea orientarea opusă, a Conciliului de la Ferrara-Florența. În plus, Daniel Barbu a demonstrat că și Baselul avea în obiectiv Țara Românească, prin episcopul de Argeș, adept al acestui Conciliu. Informațiile de mai sus, extrem de valoroase pentru situarea noastră pe harta conflictelor confesionale ale Europei, nu pot da seama, totuși, de întreaga motivație a neparticipării Valahiei la politica unionistă a Patriarhiei.

Însă Pavel Chihaia a mai adus contribuții însemnate și la cunoașterea politicii religioase a lui Vlad Dracul în interiorul țării. Domnia sa a demonstrat, pentru întâia oară, că părintele lui Țepeș a înălțat, lângă satul Flămânzești - pe locul unde se va ridica la începutul secolului XVI biserica mănăstirii Argeșului - o nouă biserică a Mitropoliei, care functionase, începînd din 1359, în biserica Sf. Nicolae Domnesc. Lucrările începuseră în 1437, sfințirea ei avînd loc la 15

⁶⁷ E. Fermendzin, *op. cit.*, p. 176.

⁶⁸ I.I. Russu, *Românii și secuii*, Buc., 1990.

⁶⁹ Pavel Chihaia, în *legătură cu absența delegației Țării Românești la Conciliul de la Ferrara-Florența (1438-1439)*, în "Glasul Bisericii", 37, 1978, nr. 1-2, p. 155-165 și D. Barbu, *op. cit.*, p. 5-15.

august 1439, la hramul Adormirii Maicii Domnului. Tot Vlad Dracul ctitorește mănăstirile de la Govora și Licura⁷⁰. Se ridică următoarea întrebare: cum se poate caracteriza politica unui principe ortodox care nu participă la Conciliul de la Florența, dar întărește activ Biserica țării sale, inclusiv mediul monahal? Oare vasalitatea lui față de Sigismund de Luxemburg și Albert de Habsburg, precum și relațiile cu Conciliul de la Basel nu au fost cumva doar scutul protector care i-a permis să susțină o politică antiunionistă, cum era cea preconizată atunci de Patriarhia ecumenică? Deoarece, așa cum just a observat Pavel Chihaia, există o distanțare clară de centrul ecumenic al Ortodoxiei, dar rămânând în dreapta credință. Acest lucru nu se putea întâmpla decât dacă Mitropolia țării se aliniase, aidoma Patriarhiei de la Pec și Arhiepiscopiei de la Ohrida, partidei isihaste antiunioniste! Constantinopolul promova în acești ani tocmai acea direcție filoromană, cruciată, pe care, se susține printr-un raționament cumva contradictoriu, o urma- de la intrarea sa în Ordinul Dragonului- Vlad Dracul. Avem deja, în textul citat mai sus al papei Eugeniu IV, o dovadă a sensului politicii confesionale a domnului Țării Românești: el se menținea, profitând de suportul politico-spiritual al Baselului, în limitele "ereziei grecești". Singurul impediment în acceptarea acestui punct de vedere este presupusa participare a lui Vlad Dracul la cruciadele din 1443 și 1444; însă, așa cum a demonstrat fără putință de tăgadă C.A. Stoide, oastea munteană a fost condusă în aceste expediții de Basarab II, domnul adversar al lui Vlad Dracul, impus de Iancu de Hunedoara în fruntea Țării Românești între 1442-1444⁷¹. Credem că un nou studiu ar trebui închinat acestui subiect.

Cu excepția unor împotriviri, minore la urma urmei, în 1440 totul părea să meargă de minune pentru unirea de la Florența. Nu doar în plan religios, cu un patriarh nou, unionist, la Constantinopol și cucerirea rutenilor din Polonia pentru ideea florentină, ci și în plan politic. Moartea regelui Albert de Habsburg (octombrie 1439), un partizan al Baselului, îl aducea pe regele Vladislav III al Poloniei pe tronul Ungariei, încoronat la 8 martie 1440. Reorientarea politicii poloneze înspre sud-estul Europei fusese dictată de magnații din Polonia Mică, mai ales de liderul lor, episcopul Zbigniew Olesnicki, care - deși un adept al conciliarismului - era și un susținător al cruciadei antiotomane și a unirii cu Biserica Greacă, fără a uita avantajele dominației țării sale asupra Mării Negre. Convergente erau și interesele unei părți a magnaților maghiari, speriați de violența ofensivei otomane și doritori să aibă liniște dinspre Polonia, precum și

⁷⁰ Pavel Chihaia, *Din cetațile de scaun ale Țării Românești*, Ed. Meridiane, Buc., 1974, p. 46-65, 66-74; i d e m, *Vlad Dracul, voievod al Țării Românești și cavaler al Ordinului Dragonului*, în i d e m, "Tradiții răsăritene și influențe occidentale în Țara Românească", Buc., 1993, p. 63-101.

⁷¹ C.A. Stoide, *Basarab al II - lea (1442-1444)*, în "A.I.I.A.I.", 17, 1980, p. 279-302.

masivul ei ajutor militar. Între aceștia se remarcă deja viitorul mare cruciat român, Iancu de Hunedoara, care deveni un sprijin de nădejde al noului rege în războiul civil iscat deîndată după această alegere. Elisabeta, văduva lui Albert și fiul ei Ladislau Postumul, au contestat legitimitatea lui Vladislav, obținând ajutorul împăratului Frederic III și a unei partide nobiliare conduse de contele de Cilli, ceea ce a dus la un conflict violent vreme de doi ani. Pentru Eugeniu IV, acest război a fost rațiunea care îl grăbi pe tânărul Vladislav să se declare de partea lui și împotriva Conciliului de la Basel (12 aprilie 1441). O delegație papală, condusă de cardinalul Cesarini, reușește în decembrie 1442 să concilieze cele două tabere rivale, dându-i lui Vladislav posibilitatea să devină, ca suveran al Poloniei și Ungariei, brațul secular al Bisericii Romane cu scopul declanșării cruciadei antiotomane, despresurării Constantinopolului și realizării depline a unirii de la Florența⁷².

Această incoerență momentană a Papalității în organizarea cruciadei pentru care basileul își constrânsese Biserica să accepte înfrângerea ei în disputa teologică de la Conciliul florentin, a încurajat în 1441-1442 lărgirea reacției ortodoxe la unirea ecleziastică.

În 1441 Isidor și-a continuat misiunea unionistă, de această dată în marele ducat al Lituaniei. Aici, după moartea violentă a lui Sigismund Kiejstut (martie 1440), fratele regelui Poloniei și Ungariei, Cazimir Jagello, devenise noul mare duce. Sprijinit de boierimea lituaniană și de înalta ierarhie catolică adeptă a Conciliului de la Basel, proclamase independența Lituaniei față de Coroana Poloniei⁷³. Cardinalul de rit bizantin avea de acum de manevrat printre susceptibilitățile față de Eugeniu IV și de Polonia, pentru a atrage de partea sa nobilimea ruteană din sudul, centrul și răsăritul marelui ducat. Însă, datorită reverenței absolute pe care acești lituanieni slavizați și botezați ortodox o aveau pentru Patriarhia Constantinopolului, care promova atunci o politică unionistă, Isidor izbândi în proiectul său. În prima parte a lui 1441, atât ducele Kievului, Alexandru (Olelko), cât și cneazul Gheorghe al Smolenskului, acceptară în numele ucrainenilor, respectiv al bielorușilor din cuprinsul marelui ducat al Lituaniei, unirea de la Florența⁷⁴. Se pare că în această regiune, căreia Isidor, ca mitropolit al Kievului, îi era părinte spiritual, consecințele misiunii sale au avut cea mai îndelungată persistență. Se știe că în 1443 episcopul de Chelm, iar în 1445-1446 cel din Przemysl erau favorabili unirii, că în 1446-1447 Isidor și noul patriarh unit Grigore Mammās sfințeau la Constantinopol un episcop de Brest-

⁷² O. Halecki, *op. cit.*, p. 66-67.

⁷³ V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 51-52.

⁷⁴ O. Halecki, *op. cit.*, p. 59-61.

Vladimir și că în 1451, la Liov, mai rezista un episcop filoflorentin⁷⁵. Cu toate aceste succese, însoțitorii săi ruși de la Florența, Simeon, Toma și episcopul Suzdalului, Avraam, se despărțiră de el și, adoptând poziția lui Marcu al Efesului asupra Conciliului din 1438-1439, începuseră să combată curentul unionist ce se alcătuisese în jurul mitropolitului Isidor. Simeon a răspândit în Novgorod, Toma în Tver, iar Avraam la Moscova, în fața marelui cneaz Vasile II, ideea rezistenței la inovațiile ce fuseseră impuse de acest Conciliu asupra tradiției ortodoxe. Astfel se explică ostilitatea cu care Isidor a fost întâmpinat de îndată ce a lăsat în urmă frontiera Lituaniei. Ajungând la Moscova în 19 martie 1441, Isidor este întemnițat din ordinul marelui cneaz, gest ce simboliza respingerea categorică a unirii de la Florența și angrenarea Bisericii moscovite—condusă de Iona, episcopul Riazanului, contracandidatul de odinioară al cardinalului unit la scaunul de la Kiev— în tabăra reacției la actul din 6 iulie 1439. Mănăstirea Sfânta Treime de lângă Moscova, apărătoare a teologiei trinitare patristice, viciată de impunerea adaosului scolastic *Filioque*, trebuie să fi avut un rol major în orientarea Bisericii marelui cneaz. Nu se poate altfel explica rapida alcătuire a ideologiei abandonării Ortodoxiei de către Bizanț printr-o unire ce sacrifică teologia drept-măritoare în schimbul unui ipotetic ajutor salvator al Occidentului. Astfel că gestul Moscovei semnifică în mod egal distanțarea de Roma și de Bizanțul apostat, de fapt o declarație de independență spirituală a, se spunea, ultimei păstrătoare a credinței adevărate⁷⁶. Un asemenea curs al ideilor putea fi dat numai de elita monastică ce își avea sediul în ctitoria Sfântului Serghie.

Isidor, lăsat să evadeze în septembrie 1441, este închis din nou, în cnezatul Tverului. Când reuși să ajungă, după aventuroasa misiune în spațiul velikorus, în Lituania, cardinalul lui Eugeniu IV fu întâmpinat de o altă surpriză neplăcută. În februarie 1442, episcopul Matia al Vilmei, arhiepiscopul Henning al Rigăi, episcopul Zbigniev al Cracoviei și arhiepiscopul Liovului se alăturaseră în mod oficial conciliului de la Basel și antipapei Felix V, atrăgându-l, la 9 mai 1442, și pe marele duce Cazimir de partea lor. Cu excepția ultimilor doi ierarhi catolici, polonezi, care nu erau ostili unionismului decât în măsura în care întărea poziția lui Eugeniu IV, Isidor nu se mai putea aștepta la ajutor în propagarea ideii florentine⁷⁷. De aceea se îndreptă grabnic spre Ungaria, unde întărirea poziției lui Vladislav cel Tânăr, secondat de unul din artizanii unirii, cardinalul Cesarini, îi oferea ultimele speranțe.

---

⁷⁵ J. Gill, *op. cit.*, p. 324.

⁷⁶ *Ibidem*, p.323.

⁷⁷ *Ibidem*, p.324.

La Constantinopol, avea loc aceeași erodare a pozițiilor unioniste. La începutul lui 1441, o parte a celor ce semnaseră unirea de la Florența își renegară vechea poziție, refuzând deschis să-l mai pomenească în liturghie pe papa de la Roma. Mai mult, despotul Dimitrie, fratele lui Ioan VIII Paleolog, se revoltă, strângând în jurul lui nădejtile antiunioniștilor, care vedeau în el, prin vocea lui Ioan Eugenikos, fratele lui Marcu, unicul protector al Ortodoxiei. În vara lui 1442, Dimitrie atacă, fără șanse de succes –deși era sprijinit și de trupe turcești– Constantinopolul, cu intenția de a se încorona ca împărat. Învins, este făcut prizonier de fratele său, basileul. Toate ezitățile împăratului de a proclama oficial unirea la Constantinopol, ce stârneau și mânia lui Eugeniu IV, nu-l împiedicau să-l sprijine încă pe Mitrofan II, care consacra în serie episcopi unioniști, chiar și înafara mitropoliei sale. Acest abuz îi stârni pe cei trei patriarhi din Alexandria, Antiohia și Ierusalim, care în decembrie 1442 îl muștrară aspru pe Ioan VIII pentru îngăduința sa⁷⁸. Poziția ortodocșilor intransigenți se întărise o dată în plus, prin revenirea lui Marcu Eugenikos din exil (august 1442). Marele apologet al Ortodoxiei începu să alcătuiască lucrări ce justificau teologic rezistența taberei pe care o conducea, cum ar fi: "*Cuvânt către papa Eugeniu IV*", "*Dovezi prin care se arată că Sfântul Duh numai de la Tatăl purcede*", "*Capete silogistice împotriva latinilor despre purcederea Sfântului Duh numai de la Tatăl*" sau "*Dialog despre adăugarea la Simbol făcută de latini*", unele dintre ele adresate nu atât teologilor, cât populației constantinopolitane antiunioniste⁷⁹. Atmosfera conflictului din capitala Imperiului se încingea.

În cele ce urmează vom încerca să înțelegem evenimentele din Moldova, de la sosirea delegației ce participase la Conciliul florentin, până la finele anului 1442, în contextul evoluțiilor confesionale de la nordul și de la sudul ei, prezentate anterior.

Luăm ca un fapt, deja stabilit, că delegația moldovenească, în momentul întoarcerii acasă, îl cuprindea și pe mitropolitul Damian. Argumentația lui N. Dobrescu, reluată de Emilian Popescu, este constrângătoare: câtă vreme Patriarhia ecumenică, sub a cărei jurisdicție era biserica Moldovei, și regele Poloniei, suzeranul celor doi domni, promovau o politică unionistă, Țara Românească de la răsărit de Carpați nu putea, cel puțin într-o primă etapă, să urmeze o altă direcție. Că primirea delegației nu a fost prea favorabilă, iarăși este adevărat. Letopisețul Putna I stă mărturie când afirmă, nu fără ironie, că membrii delegației "*... au fost înșelați de latini și mulți dintre dânșii au venit în țară cu bărbile tunse*"⁸⁰. E. Popescu vede afirmația ca fiind îndreptată, în primul rând, împotriva mitropolitului Damian și a protopopului Constantin, cărora canoanele orientale le impuneau obligativitatea purtării podoabei bărbătești.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 316-317.

⁷⁹ V. Leb, *op. cit.*, p. 542.

⁸⁰ E. Popescu, *op. cit.*, p. 474. Citatul se afla la P. P. Panaitescu, *Cronicile slavo-romane din secolele XV-XVI editate de Ioan Bogdan*, Buc., 1959, p. 44, 49.

Împrumutul uzanțelor apusene era semnul exterior al cedărilor teologice. Ideea aceasta era un loc comun al epocii, se pare, dacă luăm în considerare o formulare a lui Marcu Eugenikos însuși. Combătând pomenirea papei în liturghie, adăuga: "*Ascultați-l pe Marcu păcătosul, care v-a spus odinioară că oricine îl comemorează pe papă ca pe un înalt ierarh ortodox va merge până la capătul latinismului și până la a-și tunde barba*" (din "*Scrisoarea către Teofan din Eubee*")⁸¹. Iată, prin vocea capului rezistenței antiflorentine, care era sensul indignării letopisețului moldovenesc.

Cum mai spuneam, delegația nu putea sosi mai devreme de a doua jumătate a anului 1440 în Moldova, dar poate că, aflând de invaziile tătărăști (ultima lovind în sudul țării în decembrie 1440), cei zece membri ai săi au așteptat începutul lui 1441 pentru a reveni. Ultima variantă pare sprijinită de faptul că jupanul Neagoe își reia funcția de logofăt în sfatul țării abia într-un act din 25 iunie 1441, după cum am mai spus. Se poate intui reacția lui Iliăș: cel al cărui proiect din 1436 eșuase, avea în sfârșit, un mitropolit unit cu Roma, ceea ce îl insera de drept în sistemul statelor catolice, nu doar politic, ci și confesional. Deoarece bănuia că diarhia instaurată în Moldova după 8 martie 1436 nu putea fi decât o soluție de compromis, Iliăș se străduise să transforme preeminența formală într-o îndreptățire reală în ochii suzeranului său. De altfel, în fața acestuia, a depus la 19 septembrie 1436, un umilitor omagiu, reînnoit la 8 septembrie 1439 (de aici ecoul din scrisoarea papală din 15 septembrie 1439, care îl vedea pe Iliăș, "palatinul" Moldovei, ca pilon de nădejde al Bisericii Romane în regiunea înconjurată de sporirea "*ereziei grecești*"). Pentru a-și consolida poziția, Iliăș se înrudi și cu noul palatin al Podoliei, Teodoryk (Didrich) Buczacki, căruiua îi și conceda domeniul domnesc de la Volovăț⁸². Când, sub Cazimir, Lituania își reluase independența, Iliăș se grăbi să încheie un tratat cu acesta (8 februarie, 8 iulie 1442), care angaja părțile să se susțină mutual împotriva oricărui dușman, cu excepția lui Vladislav Jagello și a hanului tătar. Prin mijlocirea lui Cazimir, Iliăș se pusese la adăpost și de nimicitoarele atacuri ale cavalerilor stepei⁸³.

Avem indicii că lui Vladislav III (I) nu-i scăpaseră eforturile tenace ale vasalului său din Moldova, de aceea l-a inclus într-un vast proiect ce viza să facă din Țările Române, readuse sub obediența dublă polono-ungară, un bastion al cruciadei pe care era obligat să o organizeze prin înțelegerea de la urcarea pe tronul Ungariei și prin alinierea la politica lui Eugeniu IV, și nu mai puțin a unirii cu Roma. După cum a demonstrat C.A. Stoide, Iancu de Hunedoara,

⁸¹ J. Gill S.J., *op. cit.*, p. 318-319.

⁸² Leon Șimanschi, *Criza politică*, p. 26.

⁸³ V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 52.

biruind la 22 martie 1442, la Sîntimbru, o armată otomană, trece Carpații și îl alungă pe Vlad Dracul, punându-l ca domn pe Basarab II, fiul mai mic al lui Dan II. După cum am arătat, opinia noastră este că Vlad Dracul era un oponent al unirii de la Florența, lucru ce ar explica prigoana care, potrivit lui Laonic Chalcocondil, s-ar fi dezlănțuit atunci în Țara Românească: "*Țara a ocupat-o acest [fiu al lui] Dan și pe cei care au ținut cu domnul Dracul îi suprima, oriunde afla că trăiește vreunul dintre dânșii.*". Același istoric bizantin pomenește de ajutorul pe care Iliăș i l-a acordat lui Basarab II împotriva lui Vlad Dracul⁸⁴. După o analiză amănunțită a izvoarelor C.A.Stoide conchide că acestei colaborări militare i-a corespuns și o relație matrimonială, Basarab II căsătorindu-se cu o fiică a lui Iliăș vodă. Concluzia specialistului este elocventă: "Basarab al II-lea a fost o creație a lui Hunyadi, dar era agreat și de regele Vladislav. Prin căsătoria sa cu fiica lui Iliăș Vodă, care era înrudit după mamă (și după soție n.n. D.I.M.) cu dinastia Jagellonă, Vladislav înțelegea să creeze un front politic în care alături de Ungaria și Polonia luau loc și cele două țări românești, legate prin sistemul de familie, cultivat în epoca feudală"⁸⁵. Nu este exclus ca Basarab II, care petrecuse multă vreme în Ungaria, să fi trecut la unirea cu Roma; este greu de crezut că ar fi câștigat altfel încrederea lui Vladislav. Cel puțin cu ocazia căsătoriei cu fiica lui Iliăș, al cărui Mitropolit era un semntar al decretului *Laetentur Coeli*, Basarab II trebuia să fi făcut acest pas. Participant la cruciadele lui Iancu de Hunedoara din 1443 și 1444, el nu va fi avut timpul să impună aceeași orientare și Bisericii refractare a Ungrovlahiei, dar nu e exclus ca să fi existat această voință. O scrisoare de la începutul lui 1444 a cancelarului Boemiei către cardinalul Giuliano Cesarini, lăuda intenția acestuia de a trece prin Țara Românească cu armata ce avea să piară la Varna: "*cât despre drumul, pe care-mi scrieți că trebuie să-l faceți prin Valahia, trebuie să laud (această inițiativă) fiindcă trebuie evitate (trecherile) oștilor de cavalerie prin prăpăstiile munților și (sunt) de preferat locurile întinse și de câmp.*"⁸⁶ Deși această trecere urma să fie, prin forța împrejurărilor, scurtă, este cu neputință ca marele preopinent al lui Marcu Eugenikos în timpul discuțiilor conciliare din 1438-1437, propagator al unirii în Ungaria, cardinalul Cesarini, știind că Țara Românească e condusă de un principe unit, Basarab II, să fi pierdut prilejul de a impulsiunea reorientarea ei ecleziastică.

Acesta era vastul proiect din care Iliăș constituia o piesă importantă. Locul Moldovei din punct de vedere religios era perfect înțeles cel puțin de consilierul principal al lui Vladislav III (I), episcopul Cracoviei, Olesnicki. Acesta, într-o scrisoare din 1432 către cardinalul Cesarini, atrăgea atenția că alianța lui

⁸⁴ C. A. Stoide, *op. cit.*, p. 290-291.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 295-296 și n. 127.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 299.

Alexandru cel Bun cu marele duce de atunci al Lituaniei îi stârnea pe "schismaticii" din Rusia Roșie (zona ruteană din cuprinsul regatului Poloniei) împotriva catolicilor, ceea ce era o amenințare pentru întreaga lume catolică nu doar pentru Polonia. Mai cu seamă sprijinirea de către domnul Moldovei a husiților ce se refugiaseră în țara sa, înzestra reductabilul inamic al Poloniei de atunci cu iscusința militară a taboriților, care se specializaseră în zdrobirea armatelor de tip feudal⁸⁷. De aceea, țelul geopoliticii poloneze era de a-l atrage pe domnul Moldovei din nou sub suzeranitatea ei, de a anihila opoziția ortodoxă care lega pe ruteni de principatul românesc și de a expulza sau converti viesparul husit care se aciuase în trunchiul primitiv de la est de Carpați. Or, pe la 1442, obiectivele păreau îndeplinite: Iliș se supusese cum nu se putea spera mai docil, gata fiind să cedeze toate cetățile din nordul țării pentru a nu-l mai despărți nimic de suzeranul său. La 1440, Isidor îi cuprinsese pe rutenii din sudul Poloniei la sânul Bisericii Romane, iar în 1440/1441 mitropolitul Moldovei, Damian, sosise în țară cu porunca unirii. Mai mult, în 1442 chiar baștina politică a Moldovei, Maramureșul, prin mănăstirea lui tutelară, stavropighia de la Peri, se pare că adera la unire, lucru perfect de înțeles dacă Patriarhia de Constantinopol, de care atârna direct, promova aceeași politică religioasă⁸⁸. Pe scena politică a Moldovei, Iliș îl atrăgea de partea sa pe logofătul Neagoe, cel care la Florența se pronunțase în favoarea adaosului *Filioque*, domnul de la Suceava dorind să-și întărească partida prin colaborarea cu influentul dregător⁸⁹. Nu mai rămânea, după ce Țara Românească fusese inclusă în sistem prin ridicarea pe tronul ei a lui Basarab II, decât să se treacă în tihnă la extirparea husiților din Moldova, înconjurăți acum din toate părțile.

Pentru această misiune, la 1 iulie 1442, de la Florența, papa Eugeniu IV dădea întreg sprijinul material posibil și binecuvântările sale franciscanilor minoriți din Moldova, conduși de Dionisie din Ilok (Ujlak), necesare: "...ob salutem fidelium Christianorum et conversionem infidelium, haereticorum et schismaticorum et aliarum nationum, que sanctum nomen domini et fidei catholicae veritatem non agnoscunt...", în părțile "*Scitiae et Moldaviae*"⁹⁰. Așadar, în interiorul Moldovei, pe lângă activitatea husiților pe care franciscanii trebuiau să o contracareze, mai exista, după informațiile papale, și o rezistență, surdă deocamdată, a "schismaticilor", a celor care, după Conciliul florentin, refuzau să se supună deciziilor acestora. Este locul să ne îndreptăm și spre acele date care să ne lămurească asupra acestei opoziții care se naștea în Moldova.

⁸⁷ V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 45.

⁸⁸ M. Diaconescu, *op. cit.*, p.34-36. Nu ar fi exclus ca vestea unirii să fi sosit la Peri odată cu porunca patriarhală de a se conforma acesteia, prin circulara lui Mitrofan II emisă la sugestia lui Cristoforo Garatone, ref. 61.

⁸⁹ F. Solomon, *op. cit.*, p. 139.

⁹⁰ E. Fermendzin, *op. cit.*, p. 180.

Vom urma o intuiție a regretatului Alexandru Elian, care semnala "o probabilă tensiune latentă între ierarhia grecească fără aderențe în țară, și cultura monastică de limbă slavă și de orientare hesychastă, care înflorește în mari centre ca mănăstirea Neamț"⁹¹. Într-adevăr, unde se puteau naște acele amare constatări din letopisețul putnean, atât de asemănătoare cu cuvintele Sfântului Marcu al Efesului, într-alt loc decât în mediul monastic, sensibilizat de renunțările de la Florența? Cine ar mai fi putut să-l oculteze pe mitropolitul Damian, a cărui prezență nici nu este simțită în izvoarele interne, supunându-l unei adevărate *damnatio memoriae*, decât acei călugări cărturari care creau respectivele izvoare? Totuși, nici pe departe o asemenea rezistență mută n-ar fi putut să-l îngrijoreze pe Eugeniu IV, dacă partida monastică din Moldova nu s-ar fi bazat pe ajutorul celui alt domn al țării, cel izolat prin manevrele externe ale fratelui său- Ștefan II.

Nicolae Iorga a observat de mult legăturile cu totul speciale care au existat între mănăstirea Neamțului și Ștefan II, considerându-l al doilea ctitor al ei. Cercetând păstorirea egumenului Siluan, "mare iubitor de carte, pictură, broderie și sculptură" asupra Neamțului, căruia i-a dăruit un minunat epitrahil, capodoperă a artei moldovenești, la 1 septembrie 1437, Iorga a subliniat, în egală măsură, "această vădită iubire a lui Ștefan pentru vechiul lăcaș."⁹² Adâncind problema, Emil Lăzărescu scotea în evidență importanța daniei pe care Ștefan II o făcea Neamțului la 25 noiembrie 1440, fără a-și mai aminti fratele, precum și a celorlalte patru documente din perioada în care a domnit singur. Marele istoric al vechii arte românești concluziona: "Ipoteza lui N.Iorga-uimitoare la prima vedere- că mănăstirea Neamțului ar fi fost <mănăstirea lui Ștefan> și că monahii de acolo ar fi fost partizanii acestuia, este foarte plauzibilă, dacă ținem seama de faptul că, în evul mediu, posesiunile unui suveran puteau fi risipite în afara granițelor stăpânirii sale principale și că avem numeroase exemple, la noi, de mănăstiri proprietate personală (putând fi chiar vândută) nu numai a domnilor, ci chiar și a particularilor." De aceea, încheia Emil Lăzărescu, călugării nemțeni puteau să îl considere pe Ștefan ca fiind domnul lor *de drept*, deși *în fapt* mănăstirea lor era în partea administrată direct de Iliș⁹³. Dar oare ce însemna, în concepția acestor călugări de la Neamț, intitularea domnului lor drept "*binecinstitorul și de Hristos iubitorul Ioan Ștefan voievod*"⁹⁴? Era numai ceva tradițional, sau ei accentuau o anumită poziție confesională, ipotetic antiflorentină, a lui Ștefan II?

⁹¹ Al. Elian, *op. cit.*, ref. 28, p. 150.

⁹² N. Iorga, *Ștefan cel Mare și mănăstirea Neamțului*, extras din "Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice", an. III, nr. 3, fasc. 11, Buc., 1910, p.8-9.

⁹³ Emil Lăzărescu, *În jurul datării a două vechi broderii românești*, în "Studii și cercetări de istoria artei", 5, 1958, nr. 2, p. 171-173. Citatul se află la p.173, n.5.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 173, n.6.

De numele acestui domn se leagă însă un eveniment extrem de important, a cărui justă interpretare ne poate da un răspuns mai puțin hazardat: *inaugurarea relațiilor directe ale Moldovei cu Muntele Athos*. La 26 mai 1442, Ștefan II dă egumenului mănăstirii Zografu privilegiul de a veni în Moldova după bani în fiecare an⁹⁵. Alexandru Elian explică, în principiu, că, "în lipsa unor dovezi documentare, putem presupune totuși că legăturile cu aceste mănăstiri s-au stabilit prin călugări sud-dunăreni, așezați în mănăstirile moldovenești, în această vreme de decădere a Athosului..."⁹⁶. Totuși, este posibil să circumscriem mai strâns împrejurările primului contact cunoscut cu Sfântul Munte al Moldovei. Nu ar fi exclus ca primele legături ale lui Ștefan cu călugării de la Zografu să fi avut loc în Țara Românească, unde la 9 februarie 1433, Alexandru Aldea le dăruia un ajutor anual de 3000 de aspri și unde, pe atunci pretendentul la tronul Moldovei se refugia, în căutare de sprijin militar, gonit de furia ucigașă a lui Iliș, în septembrie-octombrie 1433⁹⁷. Egumenul, bulgar desigur, va fi bătut, în știință de cauză, drumul Moldovei. Dar care era motivul prezenței sale la Ștefan II? Nu avem certitudinea că prin donația către Zografu, domnul Țării de Jos se "arăta favorabil luptei antiotomane"⁹⁸.

Potrivit unei "**Cronici scurte**" grecești, în 6932 (septembrie 1423-august 1424) "*Sf. Munte s-a supus sultanului Amurat, la Adrianopol, cu acordul preafericitului despot Andronic Paleolog*", fratele împăratului Manuel II. După opinia lui Dumitru Năstase, închinarea Athosului simboliza supunerea basileului însuși, care la începutul lui 1424, devenea el însuși vasal al lui Murat II. Este interesant gestul athoniților, care vor fi reacționat astfel și de teamă că venețienii, care în 1423 preluaseră Tesalonicul, se vor înstăpâni și în peninsula monastică⁹⁹. Sultanii otomani au tratat Muntele Athos în general cu deferență, respectându-i libertatea internă și privilegiile, ba chiar temându-se de puterile supranaturale stimulate de rugăciunile călugărilor. Dacă efectele corupției, presiunii fiscale și încremenirii culturale vor apărea în secolele XVI-XVIII, deocamdată athoniții erau mulțumiți cu siguranța oferită de protecția sultanală. Totuși, la Florența au fost trei reprezentanți ai mănăstirilor grecești Marea

⁹⁵ P.Ș. Năsturel, *Legăturile Țărilor Române cu Muntele Athos până la mijlocul veacului al XV-lea*, în "Mitropolia Olteniei", 10, 1958, nr.11-12, p. 755, n. 136; DRH, p. 311-312, nr. 221.

⁹⁶ Al. Elian, *op. cit.*, p.197.

⁹⁷ C.C. Giurescu, D.C. Giurescu, *op. cit.*, p. 117; N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 132-133.

⁹⁸ Leon Șimanschi, *Criza politică*, p. 26; De altfel, N. Grigoras, *Relațiile dintre Moldova și Imperiul otoman până la urcarea pe tron a lui Ștefan cel Mare*, în "Rev. Ist.", 28, 1975, nr 1, p. 32, susține că Ștefan II face în octombrie 1433 prima oară apel la turci pentru a-și rezolva conflictul cu Iliș Vodă.

⁹⁹ Dumitru Năstase, *Le Mont Athos et l'Orient chretien et musulman au Moyen Age*, în "R. R. H.", 32, 1993, nr 3-4, p. 317.

Lavră, Vatoped și Sf. Pavel care au semnat decretul din 6 iulie 1439. Însă majoritatea călugărilor au refuzat să accepte hotărârile Conciliului, autodenunându-se "*campioni ai credinței Părinților noștri*". Ne întrebăm câtă valoare a avut semnătura lui Dorotei de Vatoped, când Marcu din Efes a fost arestat în 1440 pe când încerca să se adăpostească exact în această mănăstire? E adevărat, abia în 1459 avea un act al lui Pius II care constată "*schisma*" Lavrei și Vatopedului¹⁰⁰.

Lansăm ipoteza că prezența în Moldova a egumenului de la Zografu trebuie legată de rebeliunea despotului Dimitrie, sprijinită de partida antiunionistă și de trupe turcești, împotriva lui Ioan VIII, începută în primăvara lui 1442 și culminată cu atacul din vară asupra Constantinopolului. Când cineva ar putea studia izvorul cel mai amănunțit al acestor evenimente, scrisoarea lui Gheorghe Scholarios către Dimitrie¹⁰¹, ipoteza noastră s-ar putea confirma sau nu. Nu ar fi exclus ca partida lui Dimitrie să-l fi folosit pe călugărul bulgar ca agent de legătură cu Ștefan II.

Deoarece succesiunea imediată a faptelor pare să confirme ipoteza noastră: folosindu-se de creșterea influenței adepților săi în sfatul boieresc de la Suceava și aliindu-se cu fratele său mai mic, Petru, Ștefan II declanșează un atac împotriva lui Iliăș în august sau septembrie 1442, alungându-l peste frontieră. Prin acest act energetic, Moldova se află întreagă, cu excepția cetăților nordice (Hotin, Țețina, Hmielov), păzite de adepții lui Iliăș, sub autoritatea lui Ștefan II¹⁰². Ne izbește asemănarea cu atacul, mai puțin norocos, al lui Dimitrie asupra fratelui său, Ioan VIII, desfășurat aproape concomitent, cu aceeași semnificație antiunionistă!

Pentru Iancu de Hunedoara, care se afla chiar atunci în Țara Românească unde zdrobea, la 2 septembrie 1442, o armată otomană în zona Ialomiței, întărind poziția lui Basarab II, evenimentele din Moldova trebuie să fi fost extrem de dezagreabile. Dar necesitățile războiului l-au mânat în noiembrie -decembrie la sud de Dunăre, unde lovi Vidinul și reveni în Ungaria prin Serbia, așa încât nu a putut riposta la alungarea fidelului lui Vladislav Jagello¹⁰³.

Anul 1443 stă, fără îndoială, sub semnul enciclicii papei Eugeniu IV, de la 1 ianuarie, care încearcă să strângă forțele creștinătății (în sensul juridic roman, sistemul statelor supuse Scaunului Sf. Petru) în vederea organizării cruciadei. Papa avea în vedere în primul rând, pe regele Vladislav III (I) al

¹⁰⁰ Emmanuel Amand de Mendieta, *Mount Athos, The Garden Of The Panaghia*, Berlin, Amsterdam, 1972, p. 104-106.

¹⁰¹ J. Gill, *op. cit.*, p. 317, n. 3-4.

¹⁰² L. Șimanschi, *Criza politică*, p. 25-26; N. Grigoras, *op. cit.*, p. 153.

¹⁰³ Camil Mureșan, *Iancu de Hunedoara*, ed. II, Ed. Șt., Buc., 1968, p. 79.

Poloniei și Ungariei, a cărui armată era condusă de marele oștean român al cărui nume făcea deja ocolul Europei: Iancu de Hunedoara. Finalitatea era despresurarea Constantinopolului și proclamarea, la Sf. Sofia, în mod oficial, a unirii ecleziastice. Pentru a sublinia împletirea profundă între cruciadă și unire (pe care istoricul trebuie să o păstreze în minte: unde e prezentă una, cealaltă domină în fundal!), Vladislav Jagello, îndată ce primește enciclica, emite, la 22 martie 1443, o diplomă ce recunoaște și sprijină unirea de la Florența. Oskar Halecki subliniază că exact aceiași oameni care alcătuiau atunci la Buda strategia cruciadei întocmesc și diploma din martie¹⁰⁴. Unul dintre ei era Isidor, întors din țările rusești. Această diplomă, oficial oferită Bisericii rutene, proclama deplina egalitate a clerului ei cu clerul de rit latin, în ce privește jurisdicția ecleziastică asupra credincioșilor, privilegiile și proprietățile, însă numai atâta vreme cât era acceptată unirea de la Florența. Deși privea și Lituania, e îndoielnic că aceste prevederi au putut fi aplicate aici. Dacă Halecki insistă pe receptarea importantului act la ruteni, mai recent Marius Diaconescu subliniază, nu foarte convingător, relevanța lui și pentru regatul Ungariei¹⁰⁵.

În febra pregătirilor pentru cruciadă, defecțiunea din Moldova nu este uitată, breșa se caută a fi remediată. La începutul lui 1443, nunțul papal Cristoforo Garatone este însărcinat de Eugeniu IV să vegheze pe lângă "*diverșii principii și diversele comunități de la frontiera Ungariei- Moldova, Lituania, Valahia și Albania*" pentru a-i face să rezolve problemele regiunilor lor astfel încât să faciliteze cruciada plănuită de Papalitate¹⁰⁶. Problema Moldovei era evidentă pentru Garatone. În plus, pe la începutul lui 1443, Basarab II, pentru a conțene invaziile turcești în Țara Românească și-a trimis soli la Poartă, ceea ce iarăși dăuna proiectului roman.

În tentativa noastră de a reconstitui planul pe care iscusitul Garatone l-a conceput pentru reînscăunarea lui Iliș în Moldova, este necesar să stabilim locul pe care palatinatul Podoliei îl avea ca reazem al unirii de la Florența în regiune. Reamintim că faptul care i-a permis lui Isidor al Kievului, în 1440, să cuprindă pe rutenii din sudul Poloniei la ideea unirii bisericești, a fost ajutorul pe care Hrytsko Kierdeyevich, reprezentantul autorității regale în Podolia, i l-a acordat. Pe acest personaj, Isidor l-a reîntâlnit peste trei ani în Ungaria, unde

¹⁰⁴ O. Halecki, *op. cit.*, p. 68.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 69-70; M. Diaconescu, *op. cit.*, p. 37. Nu suntem deloc împotriva ideii domnului Diaconescu, dar - precum am mai arătat - unul din argumentele invocate cade: în 1443 nu exista nici un mitropolit Grigore al Moldovei! Considerăm doar că argumentația trebuie adâncită.

¹⁰⁶ Adrian A. Rusu, *Iancu de Hunedoara și Cristoforo Garatone, în "Românii în istoria universală"*, vol. II/1, coord.: I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian, Iași, 1987, p. 215; O. Halecki, *op. cit.*, p. 68.

însoțește pe rege în numeroasa suită care se deplasase la Buda pentru a-l ajuta și consilia în complicatele afaceri sud-est europene. Paladinul Kierdeywick este unul din inspiratorii documentului de la 1443, în care el - ca rutean- era extrem de interesat. Oskar Halecki a subliniat că pe teren cel mai important efect diploma -care consacra efectivitatea unirii florentine- la avut în palatinatul Liovului (Rusia Roșie) și în cel al Podoliei. Această zonă a rămas în atenția lui Vladislav Jagello care, pregătindu-se de cruciadă- arată istoricul polonez- "*a încercat să întărească controlul coastei Mării Negre prin intermediul administrației Podoliei și să îmbunătățească relațiile cu tătarii din Crimeea.*"¹⁰⁷ (s.n. D.I.M.) Deși nu detaliază măsurile, lucru extrem de interesant pentru noi, înțelegem că acest control, care viza în primul rând drumul Liovului ce cobora până la Cetatea Albă, stăpânită și fortificată de Ștefan II, însemna în primul rând, înlăturarea domnului moldovean care la 1442 știrbise proiectul atât de rotund al lui Vladislav Jagello!

Instrumentul care urma să pună în practică, în numele administrației Podoliei schimbarea lui Ștefan II, era Teodoryk (Didrich) Buczacki. Acest personaj extrem de interesant care bulversează istoria Moldovei de la moartea lui Alexandru cel Bun până la urcarea pe tron a lui Ștefan cel Mare, merita din partea istoriografiei române un studiu în sine, nu doar a întâlnirilor sale, grave cei drept, cu domnii noștri. În 1430 el cucerise pentru Polonia cetatea Cameniței și Podolia apuseană, ceea ce a dus la izbucnirea cruntului război cu Lituania, căreia îi luă partea Alexandru cel Bun. În vara lui 1431 frații Buczacki înfrâng oastea moldovenească din Pocuția, grăbind ieșirea lui Iliș din coaliția antipolonă. Domnul filocatolic al Moldovei, știindu-i de frică, se grăbi să se înrudească cu el și să-i concedeze domeniul Volovăț¹⁰⁸. Imediat după plecarea lui Kierdeyevich în Ungaria, în împrejurări care nu ne sunt prea clare, Teodoryk Buczacki rămâne starostele Podoliei, funcție cumulată peste cea de castelan al Cameniței, cucerită cu sabia. Numai el putea fi subiectul executant al hotărârii lui Vladislav Jagello de a redeschide Marea Neagră pentru Polonia. În aceeași măsură, ca staroste al zonei în care majoritatea o formau rutenii ortodocși, uniți acum și protejați prin diploma regală, tot el urma să fie apărătorul Bisericii unite din Moldova, amenințată de ofensiva lui Ștefan II.

Se pare că, deocamdată, aceasta nu semnificase ruptura cu Polonia sau, măcar alungarea lui Damian. Amenințarea ei era mai degrabă înțeleasă din orientarea spre Neamț sau Athos a domnului Moldovei, decât exprimată fățiș de acesta, într-o conjunctură care nu îi era favorabilă. Numai așa ne putem explica faptul că Buczacki poate pătrunde în primăvara lui 1443 în Moldova, unde se

¹⁰⁷ O. Halecki, *op. cit.*, p. 58, 68-69, 76.

¹⁰⁸ V. Ciobanu, *op. cit.*, p.43,45; L. Șimanschi, *op. cit.*, p. 26.

întâlnește în 3 martie cu Petru, asociatul lui Ștefan II și moștenitorul său. Polonezul reușește să obțină neutralitatea în perspectiva viitoarei lovituri, de la un Petru ale cărui ambiții crescuseră, dorind se pare, restaurarea diarhiei, dar cu el pe unul din locuri. Această convenție, încheiată fără știrea lui Ștefan, este singura care poate explica alianța ulterioară a lui Petru cu Roman, fiul lui Iliș¹⁰⁹. Al doilea pas pe care îl putem detecta a fost aranjarea termenilor în care starostele Podoliei înțelegea să sprijine revenirea pe tron a domnului fugar: reîntărirea stăpânirii sale asupra domeniului de la Volovăț¹¹⁰. Prin aceste intervenții, Teodoryk Buczacki începea să-și intre în rolul extrem de nefast pentru Moldova, de arbitru al domniei țării. Expediția de restaurare a vechii situații a lui Iliș nu mai aștepta decât semnalul general de ofensivă spre sud-est a cruciadei pregătite în Ungaria.

Împlinirea promisiunii pe baza căreia împăratul încheiase unirea de la Florența, ajutorul politico-militar real pentru salvagardarea Bizanțului era cu atât mai necesar, cu cât pozițiile unioniștilor se șubrezeau continuu. În aprilie 1443, cei trei patriarhi ai Orientului, reuniți la Ierusalim, condamnară unirea cu Roma și activitatea în sprijinul ei a patriarhului Mitrofan II¹¹¹. De altfel, la scurt timp după această anatemă, patriarhul constantinopolitan s-a și stins din viață (1 august). Deși un nou succesor, unit, a fost desemnat, Grigore Mammas, rândurile partizanilor Romei se răriseră. Peste toate acestea, Marcu Eugenikos mai reușește și să se împace cu ucenicul său Gheorghe Schalarios, secretarul împăratului, câștigând pentru partida antiunionistă personalitatea care avusese geniul să sintetizeze, în viziunea sa asupra lumii, palamismul și tomismul¹¹².

La sfârșitul lui septembrie, armata cruciată, condusă de Vladislav Jagello și de Iancu de Hunedoara trecu Dunărea și, pe direcția Niș-Sofia înaintă până la pasul Zlatița din munții Balcani, atins în decembrie 1443¹¹³. Nu mai înaintase nimeni atât de mult în interiorul Imperiului otoman: bucurie și speranță se revărsa și în Apus și în Constantinopol, printre uniți. Nu ni se pare deloc întâmplător că tot acum lovi Iliș în Moldova: era flancul stâng al frontului larg deschis de Vladislav Jagello spre sud-estul și Marea Neagră. Confruntarea dintre cei doi frați se desfășură în decembrie 1443-ianuarie 1444 și victoria lui Ștefan a fost categorică: Iliș a fost capturat și întemnițat, probabil, în țară. Nu după mult timp, datorită manevrelor soției lui Iliș, Ștefan luă o hotărâre drastică: "*În anul 6952 (1444), mai, vineri, înainte de coborârea Sfântului Duh (29), Ștefan voievod a prins pe Iliș voievod și l-a orbit*" (Letopisețul anonim al Moldovei)¹¹⁴.

¹⁰⁹ Leon Șimanschi, Nistor Ciocan, *Acte slavone inedite, din anii 1443-1447, privind istoria Moldovei, în "A.I.I.A.I.", 11, 1974, p. 175, 178-179.*

¹¹⁰ Leon Șimanschi, Nistor Ciocan, *Acte slavone inedite, din anii 1443-1447, privind istoria Moldovei, în "A.I.I.A.I.", 11, 1974, p. 175, 178-179.*

¹¹¹ J. Gill, *op. cit.*, p. 317 și n. 1.

¹¹² V. Leb, *op. cit.*, p. 542 ; J. Meyendorff, *Teologia bizantină*, p. 150-151.

¹¹³ Camil Mureșan, *op. cit.*, p. 86-91.

¹¹⁴ L. Șimanschi, *Precizări cronologice*, p. 77.

Ștefan a fost adesea blamat pentru această faptă; dar nu trebuie uitat că Iliș îi omorâse- cu sânge rece- mama, rupsesse de câteva ori înțelegerile de împărțire a puterii, înfeudase Moldova nu doar Poloniei, ci și unui oarecare aristocrat al ei și- dacă intuițiile noastre sunt corecte- vânduse credința strămoșilor lui. Din punctul de vedere al protectorului mănăstirii Neamț, această serie de nenorociri trebuia întreruptă: după moda bizantină, orbindu-l, îi zădărnicea dreptul de a mai domni . Să remarcăm că de la capturarea lui Iliș și până la ologirea lui a trecut o vreme, a chibzuirii unui act atât de dureros dar, din perspectiva lui Ștefan, necesar. Oricum, Iliș a fost trimis în Polonia, unde i-a supraviețuit fratelui său, răpus de o moarte năprasnică.

Cum au reacționat factorii Bisericii Romane la aceste evoluții dramatice? Se poate susține că acestea au avut și o conotație confesională? Credem că abia în contextul pe care l-am descris se poate înțelege deplin sensul datelor conținute în scrisoarea papală din 1 februarie 1444. Eugeniu IV confirma din nou privilegiile obținute de călugărul franciscan Dionisie de Ilok pentru călugării din vicariatul Bosniei ce urmau să desfășoare muncă de misionariat în Moldova, Transilvania și Ungaria. Se insista pe cazul Moldovei, unde credința catolică trebuia răspândită cu deosebire, deoarece micul număr de locuitori care trecuse nu de mult la unirea cu Biserica Romei începuseră să revină la statutul de "schismatici" (...*et in Moldaviae (partibus), in quibus tam a longis pestiferum virus schismatis, quod adhuc nonnullor illarum partium populos, qui ad Romae Ecclesiae unitatem nuper redierunt, inficere non desinit, quam a paucis temporibus atra pravitatis haereticae, et potissimum Hussitarum lethifera pestis in maximum Christianae fidei detrimentum...*)¹¹⁵. Singurele evenimente la care poate face aluzie scrisoarea papală sunt cele descrise mai sus: în acest text avem poate dovada cea mai clară că sensul acțiunilor lui Ștefan II, desfășurate în legătură cu mănăstirea Neamț și cu reprezentanții Muntelui Athos, au un caracter net antiunionist, în măsură să-l alarmeze până și pe papa de la Roma. Avem o dovadă că mitropolitul Damian câștigase unii adepți ai unirii ecleziastice, dar în același timp că odată cu înclinarea balanței în favoarea taberei filoisihaste conduse de Ștefan II, aceștia reveniseră la vechea credință. Faptul că va fi pomenit în toate documentele domniei de unul singur ale lui Ștefan, arată că până și logofătul Neagoe, adept al unirii de la Florența doar la presiunea lui Ioan VIII Paleolog, se înrolase în partida reacției ortodoxe. Mai mult, mitropolitul Damian însuși va fi întâlnit în 1445 în aceeași tabără, la Constantinopol, ne spune două lucruri: luptele și nesiguranța de la cumpăna lui 1443-1444 au fost contextul care l-a determinat pe înaltul ierarh grec să se întoarcă acasă (lucru posibil doar prin Cetatea Albă, stăpânită de Ștefan II), iar opoziția turmei pe care o păstora la ideile cu care se întorsese de la Florența, l-a determinat să-și schimbe opiniile.

¹¹⁵ Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. I /2 (1346-1450), Buc., 1890, p. 704 și E. Fermeștin, *op. cit.*, p. 191.

Este interesant că documentul antiflorentin al patriarhilor Alexandriei, Antiohiei și Ierusalimului din 1443 a ajuns și în Moldova. Tradus din greacă în slavonă, dar păstrat în copii mai târzii (din 1577 și 1629), ele păstrează totuși, numele copistului din prima jumătate a secolului XV-lea: un anume Gavriil, identificat de istoricul rus A.J. Iațimirscki cu Gavril Uric. Chiar dacă această identificare nu e sigură (se presupune ca Gavriil Uric nu știa grecește), ea nu este totuși imposibilă, datorită atitudinii net favorabile pe care marele cărturar moldovean i-a arătat-o lui Ștefan II. Oricum, un document de importanța celui pomenit, pentru a fi făcut public, nu putea fi tradus și scris de o singură persoană: există alte copii, din 1512 și 1537 care nu îl mai pomenesc pe Gavriil. Chiar dacă, în condițiile încetinelii circulației de informații în Evul Mediu, importantul document nu va fi ajuns în Moldova prea repede (deși exista interesul acesta), circulația lui demonstrează că ființa un mediu apercceptiv al acelor idei în țară și Biserica de la răsărit de Carpați¹¹⁶.

Succesul lungii campanii din septembrie 1443 - februarie 1444 stârni în lumea catolică speranța că, la un efort pe măsură, Imperiul otoman putea fi învins și alungat din Europa. Eugeniu IV alcătui un grandios proiect militar în vederea îndeplinirii acestui ideal. Armata creștină mobilizată în Ungaria sub conducerea regelui Vladislav și a lui Iancu de Hunedoara, sub supravegherea legatului papal, cardinalul Cesarini, urma să coboare din nou pe lângă Dunăre și să ocolească Balcanii pe la Varna, atingând în cele din urma Constantinopolul. În timp ce flota creștină, (papală, burgundă și venețiană), coordonată de legatul papal pe lângă Ioan VIII Paleolog, cardinalul Francesco Condulmer, avea să-l blocheze pe sultanul Murad II în Asia Mica și să facă jonctiunea cu armata de uscat la Constantinopol, unde în urma victoriei avea să se proclame oficial unirea de la Florența.¹¹⁷

Pe de altă parte, speriat de concentrarea forțelor creștine, sultanul Murad II luă legătura cu despotul sârb Gheorghe Brankovic, socrul său, oferindu-i înapoierea întregii Serbii cucerite de otomani, în schimbul medierii păcii cu Ungaria. Recent, istoricul maghiar Pal Engel a reușit să dezlege ițele complicate din jurul păcii "de la Szeged"¹¹⁸. Potrivit acestei reconstituiri, despotul sârb l-a contactat pe Iancu de Hunedoara, oferindu-i o parte din imensele lui proprietăți din Ungaria, contra ajutorului necesar încheierii păcii care avea să elibereze Serbia de sub turci. Copleșit, Iancu a trecut peste planurile de cruciadă ale lui Cesarini, și a sprijinit solia trimisă de Brankovic, care a obținut la 12 iunie 1444, la Adrianopol, o pace preliminară ce retroceda Serbia ocupată între 1427 și 1441, aducea Ungariei 100.000 galbeni ca indemnizații de

¹¹⁶ Al. Elian, *op. cit.*, p. 151-153, n. 3.

¹¹⁷ O. Halecki, *op. cit.*, p. 71.

¹¹⁸ Pal Engel, *Janos Hunyadi and The Peace "Of Szeged" (1444)*, în "Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae", 47, 1994, nr.3, p. 241-257.

război, iar regelui Vladislav, oricând, 25.000 de războinici turci care să-l sprijine împotriva dușmanilor lui. Nemaipomenita ofertă a lui Murad II a fost prezentată oficial de o solie otomană în fața regelui polonez al Ungariei, la Szeged, în 1 august. Tratatul secrete i-au făcut pe mulți contemporani să creadă că acolo s-a încheiat pacea de 10 ani. De fapt, la 4 august în fața lui Cesarini, Vladislav mărturisise că acestea erau doar stratagme menite să-i înșele pe otomani, anulând orice înțelegere ce a fost sau urma să fie încheiată cu aceștia, fie și sub jurământ. A urmat ceea ce Pal Engel numește "comedia păcii" de la Oradea, unde se semna la 15 august înțelegerea între Ungaria și Imperiul Otoman, Brankovic depunând jurământul din partea sârbă, iar Iancu ca reprezentant al regelui și națiunii maghiare. Conform înțelegerii, otomanii evacuară Serbia, plătiră uriașa sumă de bani. Brankovic relua stăpânirea asupra țării sale, iar Murad II pleca într-un război în Asia Mică. Pe neașteptate, însă, la 22 septembrie 1444 armata Ungariei, condusă de Iancu și de rege, trecu la ofensivă. Ce se întâmplase? Cardinalul Cesarini intervenise în forță pentru a modifica direcția pacifistă ce nu se potrivea planurilor de cruciadă ale lui Eugeniu IV. Pal Engel explică: "De 15 ani politicianul de frunte al Romei era cucerit de ideea restaurării prestigiului în declin al Sfântului Scaun, lucru sinonim pentru el cu cauza Creștinătății. Perspectiva lui diferea de cea a lui Iancu de Hunedoara. În 1439 el fusese acela care luptase pentru unificarea Bisericii apuseană și răsăriteană la Conciliul de la Florența, și când acest plan întâlnise rezistența patimașă a populației constantinopolitane, toate eforturile sale s-au concentrat asupra resurecției ideii unei cruciade care să ajungă la Bizanț și să-l oblige să consimtă la unire. Pentru acest scop lucra în Ungaria din 1442 și ambițiosul său plan era aproape desăvârșit în vara lui 1444"¹¹⁹. De aceea, apropiindu-și-l pe regele Vladislav, supralicită și voința de mărire a lui Iancu de Hunedoara, oferindu-i coroana Bulgariei în cazul victoriei în cruciadă. Mai mult, invalidă jurămintele depuse în fața păgânilor. Stărnind acuzele de sperjur ale lui Gheorghe Brankovic și ale lui Murad II, armata cruciată se îndreaptă spre dezastrul de la Varna (10 noiembrie 1444) în care mulți au văzut o pedeapsă pentru încălcarea înțelegerii¹²⁰.

Așa cum a demonstrat C.A. Stoide, Basarab II, ale cărui trupe au fost serios împuținate de participarea la "campania cea lungă", nu a mai putut ține piept lui Vlad Dracul, care - sprijinit de turci - revine pe tron în jurul datei de 24 aprilie 1444. Această răsturnare a modificat direcția străbătută de armata cruciată care, am văzut mai sus, în concepția lui Cesarini, trebuia să treacă prin Țara Românească¹²¹. Consecința acestor schimbări, precum și a acțiunii antiunioniste conduse de Ștefan II în Moldova, a fost sesizată de Iancu de

¹¹⁹ *Ibidem*, p. 253.

¹²⁰ Camil Mureșan, *op. cit.*, p. 96 - 111.

¹²¹ C. A. Stoide, *op. cit.*, p. 299 s.q.

Hunedoara, care, deloc gratuit, a atribuit vina dezastrului de la Varna lui Vlad Dracul și moldovenilor care nu i-au trimis ajutor militar¹²².

La Constantinopol, pe cât de mult crescuseră speranțele unioniștilor când acostase flota condusă de cardinalul Condulmero, pe atât de dureroasă a fost prăbușirea în urma nimicirii cruciadei la Varna. În primul rând, legatul papal iritase, prin purtarea sa arogantă, până și pe Ioan VIII și partida lui, întărind părerea taberei opuse, potrivit căreia Biserica Romei nu dorea decât să subjuge Biserica Ortodoxă. Dezordinea și corupția acestei flote a fost cea care a permis lui Murad II să revină cu o armată uriașă în Europa. Varna, dovedise, în al doilea rând, valoarea ajutorului occidental, și le luase unioniștilor cel mai puternic argument al lor. Tabăra reacției ortodoxe, condusă de Marcu Eugenikos se întărea continuu, cu credința că salvarea Cetății lui Constantin nu mai putea veni de la oameni, ci numai de la Dumnezeu și doar pentru apărătorii ireductibili ai Bisericii rămase întru adevăr.

Este locul să corectăm aici o eroare persistentă în istoriografia română: data morții lui Marcu Eugenikos pusă în diverse zile ale anului 1444. De fapt, cum a demonstrat C.N. Tsirpanlis, Marcu mai trăia la începutul verii lui 1445, când a asistat la debutul conferințelor dintre unioniști și antiunioniști la palatul Xylalas din Constantinopol, unde l-a întâlnit chiar pe Condulmero. Marele apărător al Ortodoxiei s-a stins din viața, așa cum indică fratele său, Ioan Eugenikos, la 23 iunie, același an¹²³.

Acum avu loc emoționantul gest al lui Marcu, care îl ruga pe Gheorghe Scholarios să preia conducerea partidei antiunioniste, deoarece "*numai el poate să dea o mână de ajutor credinței celei drepte, bântuită de silnicia celor ce au stricat curăția dogmelor, ca să îndrepte, cu ajutorul lui Dumnezeu, Biserica, și să întărească Ortodoxia.*" Scholarios făgădui profesorului său de odinioară să-i urmeze dorința, dându-i puțința să moară cu inima ușoară¹²⁴.

Primul prilej a fost sinodul convocat de Ioan VIII și de patriarhul Grigore Mammas în palatul Xylalas din Constantinopol, ale cărui lucrări s-au derulat între august-noiembrie 1445. Gheorghe Scholarios și Silvestru Syropoulos pe de o parte, cardinalii Lapacci și Condulmero, pe de alta, au fost principalii disputanți în cele 15 întâlniri. Ascendența intelectuală era acum de partea inamicilor unirii bazate pe compromisuri teologice, care arătară că atâta vreme cât Biserica Romană va apăra adaosul *Filioque*, unirea nu se va realiza. Argumentația este continuată în "*Despre purcederea Sfântului Duh*", primul tratat teologic al lui Scholarios. Partida tot mai largă a adepților lui Scholarios adresă,

¹²² Hurmuzaki, vol I /2, p. 715-717 și N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 158.

¹²³ C.N. Tsirpanlis, *op. cit.*, p. 43-44.

¹²⁴ I. Rămureanu, *Ghenadie II Scholarios, primul patriarh ecumenic sub turci, în "Ortodoxia"*, 8, 1956, nr 1, p. 82.

în final, o scrisoare împăratului, prin care îl anunțară că ei nu acceptă unirea. Între cei care o semnaseră se afla și Damian, mitropolitul Moldovei¹²⁵.

Putem doar bănuși: moartea lui Iosif II, patronul său, care îl eliberă de constrângeri, reacția negativă a turmei pe care o păstora în Moldova, influența prestigiului lui Marcu al Efesului pe care îl mai prinsese în viață la Constantinopol și forța argumentativă a lui Gheorghe Scholarios, stăpân nu doar al teologiei palamite ci și al rigorii tomiste, toți aceștia au fost factorii care modificară atitudinea lui Damian. Nu credem că el a fost vreodată căzut din funcția de mitropolit al Moldovei, până la moarte. Dimpotrivă, reacției antiflorentine a lui Ștefan II, mediului monahal din Moldova și a credincioșilor i se alătură, de la Constantinopol, și înaltul lor ierarh.

Acest curs al evenimentelor a fost favorizat de criza produsă în Polonia după moartea regelui Vladislav la Varna. Zbigniew Olesnicki oferi coroana marelui duce al Lituaniei, Cazimir Jagello, care amână acceptarea ei până în 1447. El nu mai dorea să urmeze politica episcopului Cracoviei, deoarece viza o altă orientare geopolitică a Poloniei: sprijinit de magnații din Polonia Mare, de șleahță și de orășenime, Cazimir o va îndrepta înspre Marea Baltică, intuiție genială ce va face în secolul XVI din Danzig, cel mai important centru economic al Europei central- răsăritene¹²⁶. Concomitent, aceasta va însemna și o modificare a politicii religioase. Din susținătoare a unirii de la Florența, Polonia-Lituania va deveni mai tolerantă față de populația ortodoxă din cuprinsul ei, acceptând chiar unele concesii ce erau nu demult neverosimile. Nici măcar Olesnicki nu mai era dispus să continue o politică ce convenea lui Eugeniu IV, cu prețul reprimării convingerilor sale conciliariste și a distrugerii florii nobilimii poloneze în mult prea îndepărtații Balcani. O reorientare a politicii externe făcea obligatorie modificarea atitudinii față de Moscova. Aceasta depășise o criză internă serioasă, deși Vasile II fusese orbit de adversarul său, ieșise în cele din urma învingător, reluând politica antiflorentină. Depășind cadrul studiului nostru, trebuie să amintim totuși câteva evenimente. În decembrie 1448 sinodul de la Moscova îl proclamă pe Iona din Riazan mitropolit, fără a mai aștepta confirmarea Patriarhiei: Biserica marelui cnezat devenise autocefală. Acest Iona mijlocește apoi încheierea, în 1449, a unui tratat între Moscova și Polonia-Lituania, dublat în 1451 de o înțelegere prin care Cazimir îl recunoaște pe mitropolitul lui Vasile II ca ierarh al supușilor săi ruteni.

Prin Iona, marele adversar al unirii florentiene din spațiul rusesc, se desființă astfel rezultatul eforturilor lui Isidor, iar Moscova, impusă ca centrul luptei antiunioniste, își întindea de acum influența bisericească până la granițele nordice ale Moldovei¹²⁷.

¹²⁵ J. Gill, *op. cit.*, p. 326-329; E. Popescu, *op. cit.*, p. 475-476; I. Rămureanu, *op. cit.*, p. 83.

¹²⁶ V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 53.

¹²⁷ O. Halecki, *op. cit.*, p. 74, 76-77.

Reticent față de schimbările impuse de Cazimir Jagello nu mai era decât starostele Podoliei, Teodoryk Buczacki, cu interese profunde în dominarea Moldovei. În vremea domniei lui Ștefan II, s-au ciocnit după 1445 interesele distincte ale starostelui Buczacki și ale guvernatorului general al Ungariei – Iancu de Hunedoara¹²⁸. Văzută din perspectiva acestor evoluții externe, evenimentele din Moldova încep să ne spună și mai multe lucruri decât până acum.

Precum se știe, Petru își asumase noi pretenții ce tindeau să-i ofere un loc egal cu Ștefan II în conducerea Moldovei, deși diarhia se dovedise tot atât de dezastruoasă, pe cât de instabilă era. S-a ajuns în acest fel la un alt război civil, încheiat din fericire pentru țară – rapid și în folosul lui Ștefan (aprilie-mai 1445). Pentru câțiva ani Moldova revenea întregă sub puterea sa, dându-i posibilitatea să-și aplice nestingherit proiectul de refacere a țării și consolidare a Bisericii, care se resimțea, desigur, de pe urma provocării unirii cu Roma. Pentru a-și crea un cadru extern de protecție, Ștefan II a încheiat la 25 iunie și la 26 noiembrie 1445 tratate de alianță cu Lituania lui Cazimir, respectiv cu Polonia în căutare de rege¹²⁹. Am arătat mai sus ce schimbări anume permiteau unui principe ortodox, antiflorentin, să se alieze cu cele două țări nordice vecine: aceleași principii care guvernau politica lor confesională față de Moscova trebuiau aplicate și în cazul Moldovei.

Este demn de notat că, potrivit lui Jan Dlugosz, Iancu de Hunedoara a dobândit ura lui împotriva lui Vlad Dracul și din cauza atitudinii dușmănoase a acestuia față de Petru Vodă. În pofida celor crezute de I. Minea, această acțiune a lui Vlad Dracul se putea desfășura numai în 1445, cu ocazia conflictului dintre Petru și Ștefan II, deci de partea celui din urmă. Multă vreme ocultat de ideea că Vlad Dracul, căsătorit cu sora lui Ilias, era și un aliat al acestuia, evenimentul din 1445 al relațiilor dintre Țara Românească și Moldova nu a putut să fie apreciat la justa lui semnificație. Dacă ar fi acceptată ideea noastră că Vlad Dracul era cumnatul fiilor lui Alexandru cel Bun, dar mai apropiat de Ștefan II³⁰, decât de

¹²⁸ V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 52, n. 87.

¹²⁹ L. Șimanschi, *Criza politică*, p. 27.

¹³⁰ C.A. Stoide, *op.cit.*, p. 295-296 și n. 127. Practic, există trei surse: Jan Dlugosz, care afirmă că Vlad Dracul ar fi fost căsătorit cu o *fiică* a lui Ilias (apud I. Minea, *Informațiile românești ale cronicarului Jan Dlugosz*, Iași 1926, p. 37); o scrisoare a lui Iodocus de Helpruna către Iohannes von Backenstein din 11 sept. 1438, cu o însemnare pe marginea ei, care vorbește de căsătoria *surorii* lui Ilias și Ștefan II cu Vlad Dracul (apud V. Ciocâltan, *Între Sultan și Împărat: Vlad Dracul în 1438*, în "R.I.", 29, 1976, nr. 11, p.1777); Laonic Chalcocondil, care arată ca "Dan" (=Basarab II) s-a înrudit cu domnul Bogdaniei Negre, care l-a și ajutat în războiul cu Vlad Dracul (v. ed. V. Grecu, p. 158). Cu multa justețe C. A. Stoide a determinat relația matrimonială dintre *fiica* lui Ilias și Basarab II. Poate că, pe de altă parte greșește când neagă autenticitatea însemnării din 1438, bănuind-o opera unui "istoric" din sec. XIX, care ar fi avut cunoștința de opera lui Dlugosz; dacă acesta ar fi existat ar fi scris cu siguranța despre *fiica* lui Ilias, nu despre *sora* lui Ilias și Ștefan, pentru că și-ar fi urmat îndeaproape modelul. Acceptând ideea lui V. Ciocâltan, care credea în autenticitatea însemnării din 1438, lansăm ipoteza următoare: pe lângă căsătoria *fiicei* lui Ilias cu Basarab II a existat și cea a lui Vlad Dracul cu *sora* lui Ilias și a lui Ștefan II. Acest lucru ar impaca toate sursele pomenite, ar explica și confuzia lui Dlugosz, dar și unele fapte de istorie politică: nu doar alianța lui Ilias cu Basarab II, ci și ostilitatea lui Vlad Dracul față de Ilias, precum și ajutorul pe care domnul Țării Românești îl dă în 1445 lui Ștefan II împotriva rebeliunii lui Petru, stârnind supărarea lui Iancu de Hunedoara. O reluare a problemei de către un "cap limpede", ar fi bine venită.

Iliș, cum a propus odinioară I. Minea¹³¹, lucrurile ar deveni mai clare și mai coerente. Era firesc ca cei doi domni, din Moldova și Țara Românească, ce urmau o politică opusă unirii cu Roma, să se apropie și în plan politic, cu atât mai mult cu cât ei se înrudeau cel puțin din 1438.

În 1445 mai are loc un fapt important. Părăsea Constantinopolul flota condusă de cardinalul Condulmero, cu un rol atât de penibil în dezastrul de la Varna (lăsând uriașa armată a lui Murad II să traverseze nestingherită Strâmtoarea), având ca scop căutarea lui Vladislav cel Tânăr, despre care se zvonea că n-a murit în cursul bătăliei. Vlad Dracul care, deși ținea la păstrarea Bisericii sale în afara unirii cu Roma, nu putea uita avântul cruciat al tinereților sale, a colaborat bine cu Walerand de Wavrin, comandantul burgund al flotei, cucerind împreună Turtucaia și Giurgiu și atacând Silistra și Nicopole (august – septembrie 1445). Colaborarea cu oastea trimisă de Iancu de Hunedoara nu a fost, de fapt, decât conjuncturală: ajunsă la Nicopole cu mare întârziere la 14 septembrie 1445, ea și-a încheiat campania la 1 octombrie. Tăcerea păstrată de Iancu în legătură cu importanta contribuție a lui Vlad Dracul la apărarea Dunării în acest an, arată chiar opusul a ceea ce se crede de obicei despre această expediție: ostilitatea guvernatorului general al Ungariei față de domnul Țării Românești, care îl detronase pe Basarab II și boicotase participarea la cruciada de la Varna, persista. Succesele ei militare se datorează camaraderiei de arme dintre Walerand de Wavrin și Vlad Dracul, extrem de favorabil prezentat în raportul comandantului burgund despre această campanie. Din perspectiva confesională colaborarea domnului Țării Românești cu flota burgundo-papală nu a putut avea nici o consecință. Cardinalul Condulmero, care îl exasperase până și pe Ioan VIII Paleolog și iritase prin aroganța lui pe unioniștii din Constantinopol, învinuit de Walerand de Wavrin pentru eșecurile militare ale expediției, nu putea fi omul care să-l atragă la unirea cu Roma pe consecventul Vlad Dracul¹³².

Serbia, restaurată prin politica judicioasă a lui Gheorghe Brankovic în 1444, refuza să mai participe la cruciade stârnite de ideea florentină. Nu

¹³¹ Ilie Minea, comentându-l pe Dlugosz, a observat diferența de vârstă dintre fiica lui Iliș și Vlad Dracul, propunând o alianță între cei doi domni printr-o soră a lui Iliș, lucru preluat mecanic de toți istoricii, până la C.A.Stoide. Eroarea îl face pe Ilie Minea să răstoarne complet loialitățile politice. În cap. 4 "Vlad Dracul și Moldova de la 1435-1446..." din *Vlad Dracul și vremea sa*, Iași, 1928, p.84-92, Minea vorbea de alianțele dintre Vlad Dracul și Iliș, pe de o parte și Basarab II și Ștefan II, pe de altă parte. Această reconstituire nu doar că a fost aruncată în aer de C.A.Stoide, dar din punct de vedere al istoriei bisericești este total lipsită de sens. De aceea, Minea nu a mai observat importanța informației despre colaborarea dintre Ștefan II și Vlad Dracul împotriva lui Petru, pe care o preia de la Dlugosz (Ilie Minea, *op.cit.*, p.91).

¹³² Camil Mureșan, *op.cit.*, p.112-125. Raportul lui Walerand de Wavrin în *Călători străini despre Țările Române*, ed. Maria Holban, vol. I, Buc., 1968, p.81-122. Atitudinea lui Iancu de Hunedoara față de Vlad Dracul în 1445 la I. Minea, *op.cit.*

întâmplător, Iancu de Hunedoara apare în cântecele populare sârbești nu doar ca un mare comandant de oști, dar și ca un susținător îndârjit al catolicizării popoarelor ortodoxe eliberate de armata cruciată. Avem de a face aici cu "viziunea învinșilor" cu atitudinea celor vizați de caracterul dublu pe care papa Eugeniu IV la imprimat tuturor acțiunilor sale, în care cruciada și unirea bisericească sunt inseparabile, organic legate. Cunosând aceasta, absența lui Brankovic de la campaniile de după 1444 ale lui Iancu de Hunedoara este și un act de refuz al unirii de la Florența. Reamintindu-ne de cele două orientări din sânul Bisericii sârbești, se poate aprecia că, după restaurarea din 1444, despotul sârb s-a apropiat de cea conciliatoristă, care dorea stabilirea bunelor relații cu Imperiul Otoman¹³³.

În concluzie, în 1445, tabăra antiflorentină obținuse noi succese, datorită eșecului cruciadei de la Varna. Sinodul de la Xylalas amendase politica bisericească a lui Ioan VIII Paleolog, iar Moldova, Țara Românească și Serbia formau o zona tampon de state ortodoxe în care reacția la unirea din 1439 cucerise sprijinul puterii, situându-se între doi giganți aflați în ofensiva, pe direcții opuse: Ungaria și Imperiul Otoman. Au urmat numai câțiva ani de echilibru, care i-au permis lui Ștefan II să desfășoare o politică de refacere a Bisericii Moldovei de pe urma momentului unionist promovat de Iliș voda cu sprijinul regelui Vladislav al Poloniei și Ungariei.

Pentru că fusese ajutat în dobândirea stăpânirii asupra întregii sale țări, Ștefan II a sprijinit cu dărnicie monahismul moldovenesc, care – precum arătam în prima parte a studiului nostru – era dominat de isihasmul "sinaitic". Sau bucurat de munificența domnească mănăstirile: Neamț¹³⁴, Moldovița¹³⁵, Pobrata¹³⁶, din Poiană¹³⁷, Homor¹³⁸ și Horodnic¹³⁹. Nu a fost uitată nici biserica

¹³³ Iancu de Hunedoara în folclorul sârbesc: Camil Mureșan, *op.cit.*, p.151. Orientarea antiflorentină a lui Gheorghe Brankovic: Marius Diaconescu, *op.cit.*, p.38 ș.n. Din păcate, domnul Diaconescu cade prizonier viziunii catolice militante atunci când vorbește de "perfidia" și "duplicitatea", "înrădăcinate în tradiția bizantină", neînțelegând situația tragică a unui apărător sincer al Bisericii țării sale, prins între coloșii ungar și otoman. Credem că un istoric român ar trebui să se desprindă de perspectiva "metropolei" și să înțeleagă fenomenologic, din interior, și "viziunea învinșilor", a "periferiei", cel puțin la fel de îndreptățită să fie exprimată. Numai așa se poate înțelege rațiunea actorilor istoriei și evita *judicata* dinspre mentalitățile contemporane, adesea deformată.

¹³⁴ D.R.H., nr. 262 (19 febr. 1446), nr. 266 (11 mart. 1446), nr. 269 (20 iulie 1446), nr. 267 (6 iunie 1446).

¹³⁵ *Ibidem*, nr.223 (21 sept. 1442),nr.242 (29 nov. 1443), nr. 253 (20 febr. 1445), nr. 272 (11 febr. 1447).

¹³⁶ *Ibidem*, nr.227 (1 mai 1443),nr. 244 (29 nov. 1443), nr. 226 (26 apr. 1444).

¹³⁷ *Ibidem*, nr.229 (7 mai. 1443), nr. 264 (22 febr. 1446).

¹³⁸ *Ibidem*, nr.251 (18 febr. 1445), nr. 258 (27 sept. 1445).

¹³⁹ *Ibidem*, nr.249 (1 aug. 1444).

mitropolitană Sf. Gheorghe din Suceava¹⁴⁰. Actul din 6 iunie 1444 merită o atenție specială: prin el se puneau sub ascultarea mănăstirii Neamțului mănăstirea de călugărițe de la Boiște, precum și preoții de la șase biserici dimprejur, care urmau să se înscrie în disciplina isihastă a vieții liturgice. Aflăm tot de aici că la Boiște se găsea chilia răposatului mitropolit Iosif I. Actele lui Ștefan II nu i-au ocolit nici pe particulari precum "*rugătorul nostru călugar... pentru sufletul sfântrăposaților părinților noștri și pentru sănătatea noastră*", Sava, căruia i se întărea o vie și un loc de chilie, sau preotul Toader din Bîrlad, miluit cu o moară și un loc de sat¹⁴¹.

Dar cel mai important document din ultima categorie este, fără îndoială, cel din 30 septembrie 1445, în care este pomenit "*preasfântitul mitropolit, chir Calist al Romanului*"¹⁴². În acest mod aflăm că, dacă în 1439, la Florența era trimis un vicar al scaunului mitropolitan înființat în 1436, după șase ani, cel mult, vacanța luase sfârșit. Deși este singura diplomă care îl amintește pe acest ierarh, o descoperire arheologică din 1961, făcută cu ocazia lucrărilor de restaurare a mănăstirii Neamț, ne ajută să-i îmbogățim biografia. Este vorba de o lespede funerară (198 x 74 x 30 cm) cu următoarea inscripție în limba slavonă: "Mormântul părintelui nostru chir Calist, arhiepiscopul Moldovlahiei ...în anul...". Ilie Georgescu și Ioan Ivan, care s-au ocupat independent de acest subiect¹⁴³, l-au identificat pe ierarhul îngropat la Neamț cu cel pomenit la 30 septembrie 1445. S-a mai arătat că expresia de pe lespede "părintele nostru" indică, în limbajul călugăresc, faptul că cel înmormântat fusese un viețuitor al mănăstirii Neamțului, poate chiar egumen (I.Ivan), caz în care ar fi urmat egumenului Siluan. Dezvoltat în ambianța școlii cărturărești a lui Gavriil Uric, poate chiar un ucenic român al lui Iosif I, el a urcat în scaunul mitropoliei Romanului. Potrivit lui Ilie Georgescu, mitropolitul Calist ar urca, după moartea în 1445 a lui Damian, de la Roman în fruntea Bisericii întregii țări, la Suceava. După Ivan, a păstorit doar mitropolia Țării de Jos. Îclinăm spre ultima variantă, cu o adăugire. Dacă protopopolul Constantin reprezenta Romanul la Florența cu titlul de "vicar al Moldovlahiei", trebuie să acceptăm că nici titlul de pe lespede funerară, de "arhiepiscop al Moldovlahiei" nu însemna mai mult decât dieceza Țării de Jos. Pe de altă parte, trebuie să ținem seama de contextul

¹⁴⁰ *Ibidem*, nr.244 (1 apr.1444), 245 (18 apr. 1444).

¹⁴¹ *Ibidem*, nr.241 (25 aug. 1443), și nr. 248 (18 iun. 1444).

¹⁴² *Ibidem*, nr.259 (30 sept. 1445), p. 367.

¹⁴³ Ilie I. Georgescu, *Un ierarh al Moldovei: Calist arhiepiscopul și mitropolitul (1445-1447)* în "B.O.R.", 87, 1969, nr.5-6, p. 563-572; Ioan Ivan, *Un ierarh moldovean, cu numele de Calist, înmormântat la mănăstirea Neamț*, în "Mitropolia Moldovei și Sucevei", 46, 1970, nr. 1-2, p. 66-75. A se vedea și Scarlat Porcescu, *Episcopia Romanului*, Ed. Episcopiei Romanului și Hușilor, 1984, p. 142-143.

păstoriei lui Calist, atât de consonant cu ideea centrală a studiului nostru, exprimat de Ilie Georgescu: "Mănăstirea Neamț, renumit focar de cultură bisericească slavonă în această epocă, cu vestita școală de miniaturişti și copişti apare ca o citadelă a Ortodoxiei intransigente în acea epocă a încercărilor de unire. De aceea presupunem că și mitropolitul Kir Calist arhiepiscopul, poate un fiu al așezării, împărtășea aceleași convingeri."¹⁴⁴

Trebuie, prin urmare să adăugăm la mănăstirea Neamțului și Muntele Athos, și mitropolia Romanului ca instituție a reacției antiunioniste de care s-a slujit Ștefan II în politica sa religioasă. De aceea, nu este exclus ca Mitropolitul Calist, după retragerea lui Damian la Constantinopol, să fi condus afacerile ecleziastice ale întregii Moldove, ca om de încredere al domnului ce unificase țara sub puterea sa. De la acest apogeu al dezvoltării Romanului durează tradiția denumirii sale ca mitropolie, chiar când în fruntea sa ședea simpli episcopi: era o recunoaștere a prestigiului dobândit în lupta împotriva unirii cu Roma¹⁴⁵. Același prestigiu străbate și din "Cronica moldo-rusă" care, incluzând istoria fraților Roman și Vlahata, eroii eponimi ai națiunii medievale românești și luptători pentru credința ortodoxă împotriva "legii latine", îi face fondatori ai cetății Romanului, identificată cu Roma Veche¹⁴⁶.

O ultimă ipoteză: oare acest Calist nu e însuși protopopul Constantin de la Florența, revenit la Ortodoxie imediat după întoarcerea în țară și care să fi îmbrăcat rasa călugărească ?

Nu în ultimul rând, se leagă de domnia lui Ștefan II și o mare parte a operei lui Gavriil Uric. Predomină copierea cărților de lectură călugărească, nu a celor de slujbă: "**Mărgăritarele Sf. Ioan Gură de Aur**" (1443), "**Discursurile ascetice ale Sf. Vasile cel Mare**" (1444), "**Mineele**" (vieți ale sfinților) pe februarie și martie (1445, 1447), sbornice de câte trei sute de pagini de scrieri amilitice și ascetice (1439, 1441, 1447), toate culminând cu "**Scara raiului a Sf. Ioan Sinaitul**" (**Lestvița**) cartea de căpătâi a isihasmului sinaitic. În 1448, când revine în fruntea mitropoliei Moldovei un ierarh grec unit, Ioachim, Gavril Uric, într-un gest de superbă rezistență, desăvârște un nou sbornic, acesta cu scrieri ale lui Grigore Sinaitul, cel care a adus în Balcani, din îndepărtata peninsulă a

¹⁴⁴ I.I. Georgescu, *op.cit.*, nr.34.

¹⁴⁵ *Despre evoluția titulaturii Romanului*, vezi Scarlat Porcescu, *op.cit.*, p.32-43.

¹⁴⁶ P.P.Panaitescu, *Cronicile slavo-române*, p. 158-161. Datarea și contextul: A.V. Boldur, *Cronica slavo-moldovenească din cuprinsul letopisei ruse Voskresenski*, în "Studii. Revistă de istorie", 16, 1963, nr.5, p.1099-1121. Ultimii exegeți ai C.M.R plasează alcătuirea legendei lui Roman și Vlahata, prelucrare a mitului mai vechi (sec.XIII) al romanității românilor, în contextul atmosferei de după Conciliul florentin (Cesare Alzati, Ovidiu Pecican). Ovidiu Pecican, *Gesta lui Roman și Vlahata*, în "Anuarul Arhivei de folclor, XV-XVII, 1994-1996, p.151-152.

Mării Roșii, isihasmul Sf. Ioan Climax¹⁴⁷. Nu vom exagera concluzionând că scurta domnie a lui Ștefan II, conducătorul reacției antiflorentine în Moldova a prilejuit, prin stimularea activității creatoare a lui Gavriil Uric, care a răspuns prin geniul său imperativelor momentului, una din culmile culturii noastre medievale și a isihasmului românesc. Va trebui tot mai mult să-l gândim împreună, debarasându-ne de obișnuințele desuete, pe Ștefan II și pe Gavriil Monahul, așa cum am început, nu de mult, cu Tudor Vladimirescu și Gheorghe Lazăr. Piscurile culturii noastre se leagă de oameni politici excepționali.

Reașezarea religioasă, liniștea politică și refacerea economică din vremea lui Ștefan II nu au durat mult. Contralovitura puterilor care sprijineau unirea de la Florența, combinată cu aventurismul crud al pretendenților la tronul Moldovei, aveau să zdrobească opera lui Ștefan II.

Teodoryk Buczacki îi cultiva atât pe Petru, fratele, cât și pe Roman, nepotul de frate ai lui Ștefan II, ambii râvnitori ai tronului țării. Cetățile de la Hotin, Țețina, Hmielov erau în posesia adeptilor lui Roman, fiul lui Iliș, fiind poarta deschisă oricărei invazii dinspre Polonia.

De acest potențial contestatar se va fi servit Cristoforo Garatone, în noua lui misiune în Ungaria ca legat papal (sfârșitul lui septembrie 1446 - sfârșitul lui februarie 1447), pe lângă Iancu de Hunedoara, care îi va face o impresie extraordinară ce o va împărtăși ulterior umanistului Poggio Bracciolini. Așa cum a arătat A. A. Rusu, acțiunile lui Iancu de Hunedoara în Țara Românească, Moldova și Serbia care vor urma în curând trebuie puse în legătură cu Garatone, acest agent înfocat al unirii răsăritenilor cu Roma¹⁴⁸.

Bineînțeles, legatul papal era îngrijorat de cursul desfășurării din cele trei țări, atât de defavorabile și ideii de cruciadă și sporirii unirii. Lucrurile sunt încă ascunse, dar și N. Grigoraș remarcase ciudățenia scurgerii evenimentelor. "Intervenția lui Iancu de Hunedoara la est de Carpați, aproape concomitentă cu a lui Roman al II-lea, duce la concluzia că detronarea lui Ștefan al II-lea s-a hotărât cam în același timp în Transilvania și în Polonia sau se ajunsese la o înțelegere între guvernatorul regatului maghiar și regele polon, pentru instituirea unei noi diarhii în Moldova. Documentul din 22 august 1447 ar lăsa să se presupună că mai întâi s-a încercat o colaborare, adică o împărțire de putere între cei doi competitori"¹⁴⁹. Cercul "suspecților" se mai poate preciza încă: nu este vorba de regele polonez, cu care Ștefan II avea legături excelente, ci de starostele Podoliei, Teodoryk Buczacki - care făcea o politică proprie, distinctă, interesat fiind de recuperarea averilor sale din Moldova, pe care le va fi pierdut

¹⁴⁷ Ion Radu Mircea, *Contribution*, ref 28. Am selectat doar operele legate de domnia lui Ștefan II.

¹⁴⁸ A.A.Rusu, *op.cit.*, p.216.

¹⁴⁹ N. Grigoraș, *op.cit.*, p.162.

după 1445. Dovada este că, la 23 februarie 1448, Roman II, asasinul lui Ștefan II, îi va întări încă o dată posesiunea domeniului domnesc de la Volovăț. Al doilea era Iancu de Hunedoara, care dorea să recupereze Moldova din sfera de influență a Poloniei (mai ales Chilia!). Al treilea este Cristoforo Garatone, care îi va fi intermediat pe primii doi. Urma lui se păstrează, paradoxal, în Letopisețul lui Grigore Ureche. Cum a ajuns acolo? Știm că Roman, înaintea invaziei în Moldova "...s-au vorovitu cu o samă din curtea domnească..." (G. Ureche) - unul dintre ei, logofătul Neagoe, probabil cunoscut de Garatone încă de la Florența, a și rămas în sfatul domnesc după asasinarea lui Ștefan II. Acești complici au perpetuat faima lui Garatone, probabil încântați de atenția (interesată) pe care le-o acordase legatul papal, până în secolul XVII, când - lucrurile amplificându-se, el se identificase cu însuși papa de la Roma - este immortalizat de Grigore Ureche drept "*papa Hristofor*" al "*Săborului mare în Florenția*"! A.A. Rusu, cel dintâi care a sesizat remarcabilul fapt comenta: "Fară să intervină direct personal, Garatone a uzat probabil de prerogativele încredințate de papă și de atașamentul mitropoliților moldoveni la unirea florentină. Instrumentele i-au fost atât oamenii politici subordonați ori în strânse relații cu guvernatorul, cât și franciscanii observanți. Nu trebuie uitați episcopii catolici rezidenți, acolo ori în Transilvania. Moldova se găsea în strânse relații cu diplomația și propaganda papală pentru împlinirea unirii religioase și stărpirea coloniilor husite, astfel încât căile fixării numelui legatului au fost pe cât de numeroase pe atât de posibile"¹⁵⁰.

O singură observație: în acel moment nu mai existau mitropoliți moldoveni uniți: Damian lepădase latinofilia, iar țara era sub păstorirea omului lui Ștefan II, mitropolitul Calist al Romanului. Și pentru că mitropolitul unit, ultima verigă a conspirației, lipsea - el trebuia inventat. Aici dăm de urma ... basileului Ioan VIII Paleologul care, după Varna, nu mai putea aștepta ajutorul militar al Ungariei decât pe la gurile Dunării, pe mare. Dar și aici stăpânea Ștefan II! Dintr-o mulțime de puncte de vedere, politica domnului Moldovei care declanșase și adusese la putere reacția antiflorentină, trebuia stăvilită. Iar omul atât de incomod, suprimat. Alături de el, Vlad Dracul, reprezentând același curent spiritual, împiedicând aceleași ambiții politice, era și el sortit pieirii.

Evenimentele s-au derulat cu o precizie uimitoare. În iulie 1447, Roman atacă Suceava și, cu ajutorul trădării, îl prinde pe Ștefan II lângă cetatea Neamțului și îl decapitează. Călugării de la Neamț, cei al căror braț politic fusese Ștefan II, îi iau trupul și îl înmormântează creștinește în mănăstirea lor, pe care domnul asasinat o socotise atâta vreme "a lui". Ne spune acest lucru, întipărint

---

¹⁵⁰ A.A.Rusu, *op.cit.*, p.217-218.

pe veci în memoria posterității infamul act al asasinării, însuși Gavriil Uric, însemnând pe o foaie a "Mărgăritului" lui Ioan Hrisostomul pe care-l meșterise în 1443, următoarele: "În anul 6955 (1447), luna lui iulie 13, s-au tăiat capul lui Ștefan vodă, domnitorul Țării Moldovei, fiul lui Alexandru voievod, de Roman voievod, fiul lui Ilie voievod. și s-au înmormântat în mănăstirea Neamțul în 16 zile"¹⁵¹. Roman II, devenind domn în diarchie cu unchiul său Petru II, a dobândit ajutorul exclusiv a lui Buczacki, și a încercat să-șiucidă și al doilea unchi, dovadă a ranchiunei strânse în familia lui Iliăș după înlăturarea de la domnie în 1442. Petru II fugi în ianuarie 1448 la Iancu de Hunedoara, cerându-i ajutor¹⁵².

Moldova era astfel lipsită de protectorul ce o ferise de unirea cu Roma. Vestea se răspândi cu repeziciune suprapunându-se pe aceea a morții lui Damian, la Constantinopol. În noiembrie 1447, Ioan VIII Paleologul, împreună cu patriarhul unit Grigore Mammas, numesc ca mitropolit pe Ioachim, episcop de Agathopolis, trimițându-l în Moldova¹⁵³. De ce abia în noiembrie, când Ștefan II murise deja de aproape cinci luni?

Foarte probabil pentru că abia în noiembrie 1447 Iancu de Hunedoara găsisese prilejul să strângă în Transilvania o armată pentru readucerea țărilor de peste Carpați în puterea sa. A urmat o acțiune la fel de năpraznică precum cea din Moldova: Vlad Dracul abia mai apucă să fugă din Târgoviște, că și fu prins și asasinat la Bălteni, împreună cu Mircea fiul său, de Dan, pretendentul adus de Iancu. La 4 decembrie deja, Iancu se și putea *autointitula* "din mila lui Dumnezeu, voievod al părților transalpine"¹⁵⁴.

Ca urmare a unui "plan unitar și deliberat" (Camil Mureșan), Iancu trimite de îndată în ajutorul lui Petru II, o armată condusă de nobilul Csupor (cel rămas în cronici ca "Ciubăr-Vodă!"), care între 18-23 februarie îl alungă pe Roman II, impunându-l pe cumnatul guvernatorului Ungariei. (Se pare că abia acum se produce căsătoria lui Petru, de 25 de ani - era născut în 1422 -, și sora de 50 de ani a lui Iancu). Iancu de Hunedoara obține de îndată de la noul domn al Moldovei, cetatea Chilieii, pe care o luă în stăpânire printr-o trupă condusă de Stoica Ghizdavici. Ca semn că realiza nu doar importanța geopolitică, ci și cea confesională a Chilieii, Iancu va cere insistent franciscanilor să întemeieze aici o

¹⁵¹ M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. II, Iași, 1932, p. 791.

¹⁵² N. Grigoraș, *op.cit.*, p.160-163.

¹⁵³ Michel Lascaris, *Joachim, métropolit de Moldavie et les relations de l'Eglise moldave avec le Patriarcat de Pec et l'Archevêché d'Achris au XVe siècle*, în "Bulletin de la Section Historique de l'Academie Roumaine", t.XIII, Buc., 1927, p.129-131.

¹⁵⁴ Francisc Pall, *Intervenția lui Iancu de Hunedoara în Țara Românească și Moldova în anii 1447-1448*, în "Studii. Rev. De ist.", 16, 1963, nr.5, p. 1049-1060.

mănăstire, care în cele din urmă se va înființa¹⁵⁵. Moldova, luată temeinic sub controlul puterii catolice era gata să-l primească pe noul ei mitropolit Ioachim, care se îndrepta spre ea pe calea apei. Prima etapă a rezistenței țării la deciziile Conciliului de la Florența se sfârșea în mod violent prin suprimarea domnului care a condus-o, ocuparea militară a Moldovei, rășluirea ei teritorială în sud, la Chilia (după ce pierduse Hotinul, Țețina și Hmielov), și instalarea unui nou mitropolit unit cu Roma, în pofida opoziției hotărâte a țării, demonstrată sub Ștefan II. La fel de tragic s-a terminat și domnia lui Vlad Dracul.

A doua etapă a reacției antiflorentine în Moldova, ce va face - sperăm - obiectul unei cercetări a noastre viitoare, se va cristaliza în jurul persoanei lui Teoctist, un ucenic român al sfântului Marcu al Efesului, potrivit unei tradiții înregistrate de Dimitrie Cantemir. Acesta, ajuns mitropolit al Moldovei pe la 1454, în urma unei mișcări populare împotriva unirii cu Roma, va restaura, pe baze tradiționale, Biserica Țării. Acțiunea sa va fi desăvârșită de Ștefan cel Mare, uns domn în 1457 de Teoctist I. Într-un gest de pietate supremă și de recunoaștere a faptelor înaintașului său, Ștefan III îi mută osemintele în noua biserică a Înălțării Domnului a mănăstirii Neamțului, așternându-i pe mormânt lespeda cu inscripția următoare: "Acest mormânt l-a împodobit Ioan Ștefan Voievod, din mila lui Dumnezeu domn al Țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voievod, unchiului său Ștefan Voievod, fiul bătrânului Alexandru Voievod, care a murit și a fost îngropat în anul 6955 (1447), luna iulie 16"¹⁵⁶. Ștefan cel Mare împlinea cu prisosință cele numai visate și încercate de predecesorul său omonim.

***

Am dorit în prezentul studiu să construim un nou model de explicație a faptelor petrecute în Moldova după moartea lui Alexandru cel Bun. Am încercat să sintetizăm în acest model cunoștințele actuale, atât din domeniul politic cât și cele asupra spiritualității epocii. Ne-am restrâns cu aplicarea lui la perioada reacției antiunioniste care o premerge pe cea similară condusă de Teoctist I, care a stat până acum cu precădere în atenția istoriografiei române. Integrând informațiile disparate de care dispunem în contextul larg sud-est și est-european, am observat că ele prind viață, se înscriu cauzal și capătă tensiune și sens. Concluziile care s-au desprins din cercetarea noastră sunt:

¹⁵⁵ Francisc Pall, *Intervenția lui Iancu de Hunedoara în Țara Românească și Moldova în anii 1447-1448*, în "Studii. Rev. De ist.", 16, 1963, nr.5, p. 1049-1060.

¹⁵⁶ M.Berza, C. Nicolescu, T. Voinescu, *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, Buc., p. 273.

1. Există o legătură organică între viața mănăstirilor din Moldova și curentul isihast din secolul al XIV-lea.

2. Isihasmul a promovat o atitudine deschisă, dar în mod critic, față de problema unirii Bisericilor.

3. Dacă unirea de la Florența, a avut un răsunet puternic în Europa ortodoxă, ea a declanșat și o reacție pe măsură, bazată pe refuzul partidei isihaste de a consimți compromisurile făcute pe seama teologiei din rațiuni politice.

4. Această reacție s-a împletit în Moldova cu luptele pentru domnie dintre urmașii lui Alexandru cel Bun, Iliș I și Ștefan II, avându-l ca reprezentant pe cel din urmă. În Țara Românească Vlad Dracul a întruchipat rezistența antiflorentină.

5. Domnia lui Ștefan II a fost un moment scurt, dar fortificant, pentru Moldova și Biserica ei. Acum se inițiază legăturile Moldovei cu Muntele Athos și se întemeiază mitropolia Romanului.

6. Detronarea și asasinarea în 1447 a lui Ștefan II și Vlad Dracul au fost evenimente declanșate din umbră de Cristoforo Garatone, pentru a recuceri Moldova și Țara Românească la ideea florentină și la încercarea Ungariei guvernată de Iancu de Hunedoara de a ajuta prin cruciadă Bizanțul.

Credem că perioada cercetată dobândește prin aceste încheieri un spor de coerență și inteligibilitate, dar și de complexitate și nuanțare (prin integrarea faptelor politice cu cele religioase). Rămâne de văzut dacă ele vor fi validate.

OBSERVATIONES DE ECCLESIA TRANSYLVANA

-Studiu introductiv și text reconstituit-

VASILE RUS

ABSTRACT. Observationes de Ecclesia Transylvania. Introductory Study and Reconstructed Text by Vasile RUS. Hidden by adjunction at the end of another text written by the military priest Rudolph Bzenszky S.J. (1631-1715), one of the most prominent figures of learnt missionary that activated in Transylvania, this very short text is highly worthy to be restaured, because, in spite of the fact that it does not bring new information concerning the ecclesiastical history of Transylvania, it is still very important for the reconstruction of the chronology of the composition of *Sylogimaea Ecclesiae Transilvaniae Libri Septem*, Bzenszky's main work.

0. *Societas Jesu* a fost întemeiată oficial în 1541 de către fostul ofițer din armata regală spaniolă Íñigo Lopez de Loyola, din Țara Bascilor. Intitulată de către Loyola *Compania lui Isus*¹, tocmai pentru a pune în relief în chip limpede dublul caracter al noului ordin, - acela care prin disciplina sa de factură militară și prin ardoarea zelului membrilor săi avea să devină stîlpul așa-zisei 'contrareforme catolice' -: pe de o parte fortificarea bisericii militante prin aceia care au jurat să readucă prin conduita lor chipul lui 'Christos pe pămînt', pe de altă parte de a arăta care este adevăratul ei comandant, adică Mîntuitorul noului legămînt, Isus Christos.

---

¹ Numele a fost latinizat în *Societas Jesu* de către papa Paul al III-lea în bula sa de aprobare și în prima formulă a 'Constituției', *Institutum Societatis Jesu*, redactată de Loyola în spaniolă și tradusă de învățatul frate Nadal în latină: *Regimini militantis ecclesiae*, 27 Sept., 1540.

Societatea n-a avut drept țel inițial opoziția dîră împotriva protestantismului: nici pomenita bulă papală de aprobare, nici *Constituțiile*² nu menționau lupta împotriva protestanților drept scop al noului ordin. De altfel, este puțin probabil ca Ignatius de Loyola să fi cunoscut măcar numele reformatorilor (Luther, Calvin, Zwingli etc.), în momentul în care depunea cel de-al patrulea jurămînt de credință: *Societas Jesu* și-a cîștigat numele de la o mai veche organizație specială cu caracter militar - un fel de legiune de onoare - înființată de către papa Pius al II-lea în 1450, cu scopul de a lupta împotriva turcilor și, în general, a musulmanilor, cei mai aprigi dușmani ai creștinătății. În sufletul vajnicului oștean al maiestății catolice era încă viu idealul cavaleresc al înfrîngerii maurilor pe tărîm spaniol, de aceea primul și adevăratul țel al misionarilor săi era convertirea musulmanilor la credința universală în Isus Christos și refacerea Bisericii Universale. Dar iezuiții trimiși în ținuturile estice ale Europei și în cele germane (leagănul protestantismului) s-au izbit de o altă realitate, mult mai cruntă: sfișierea trupului mistic al lui Christos (Biserica Universală) de către așa-ziiși 'reformatori', care instituiseră liberul examen al textelor sfinte și refuzau să mai facă parte din această biserică, instituită prin tradiția apostolilor. În aceste condiții, lupta lor a căpătat o direcție imediată: "Ei au devenit principalul instrument al contra-reforme; recucerirea sudului și vestului Germaniei, precum și a Austriei pentru catolicism, și păstrarea credinței catolice în Franța și în alte țări catolice se datorează în cea mai mare parte strădaniilor lor."³

² *Institutum Societatis Jesu: Constituțiile* au fost redactate în întregime de către Ignatius de Loyola și, după ce au fost adoptate în Congregația generală din 1558, n-au mai suferit modificări, în ciuda faptului că s-a afirmat de către unii scriitori care au cercetat textul că Lainez, succesorul lui Loyola în postura de general al Companiei, ar fi făcut transformări majore în structura acestuia: textul reprodus în facsimil în 1908, la Roma, corespunde exact cu cel aflat în vigoare în zilele noastre. Scris inițial în limba spaniolă de către întemeietorul ordinului, el a primit o haină latinească oficială în cadrul celei de-a treia Congregații generale a iezuiților (organul lor suprem la care participa generalul, cei cinci consilieri ai săi, provincialii și cîte doi reprezentanți din fiecare provincie); în cadrul celei de a patra Congregații (1581) s-a făcut colaționarea variantei latinești cu originalul spaniol, aflat și astăzi în arhiva romană a ordinului.

O sumară istorie a transmiterii acestui text fundamental al ordinului iezuit se poate clădi pe următoarele titluri: *Corpus institutorum Societatis Jesu* (Antwerp, Praga, Roma, 1635, 1702, 1705, 1707, 1709, 1869-70; Paris, ediție parțială, 1827-38); Gagliardi, *De cognitione instituti* (1841); Lancicius, *De praestantia instituti Societatis Jesu* (1644); Nadal (secretarul lui Loyola), *Scholia in constitutiones* (1883); Suarez, *Tractatus de religione Societatis Jesu* (1625); Humphrey, *The Religious State* (London, 1889), o recenzie a tratatului lui Suarez; Oswald, *Commentarius in decem partes constituti Societatis Jesu* (ed. a 3-a, Bruxelles, 1901); *Rules of the Society of Jesus* (Washington, 1939; London 1863). Pentru amănunte a se vedea articolul 'The Society of Jesus', redactat de către J.H. POLLEN în *The Catholic Encyclopedia*, Chicago, 1912, vol. XIV.

³ Vezi articolul lui J.H. POLLEN, *op. cit.*, vol. XIV (*in principio*).

1. Într-o Europă zguduită și convulsionată de nesfârșite războaie religioase și amenințată permanent de pericolul turco-tătar, misionarii iezuiți, cu profunđa lor aplecare spre disciplină și cu spiritul militant în năzuința refacerii tradiției catolice purcese din apostoli⁴, au jucat un rol de frunte în lupta pentru restabilirea păcii și refacerii unităților politice și religioase. La ceas de maximă tulburare, *cura animarum* a devenit o necesitate stringentă: în anul 1643, Ferdinand al III-lea, împăratul romanilor, a acordat 'monopolul' curei pastorale în taberele militare, care populau peisajul Europei secolului al XVII-lea, ordinului iezuit. Așa se face că spiritul disciplinei iezuite a căpătat o nouă pavăză în persoana lui *capellanus castrensis*, a preotului militar care colindă provinciile maiestății cezaro-crăiești *ad sacras administrandas*⁵. Un reprezentant de frunte al acestui important grup de misionari iezuiți a fost și părintele de origine moravă Rudolph Bzenszky S.J.⁶, care a venit în Transilvania odată cu trupele generalului austriac Antonio Caraffa, în anul 1688, inițial la Bistrița, apoi la Brașov, Sibiu, stabilindu-se în cele din urmă în Domiciliul iezuit de la Cluj (de unde pleca în dese călătorii 'de studiu' prin provincie, în căutarea de date și documente istorice care să-i slujească la alcătuirea monumentalei sale istorii a bisericii transilvane⁷.

⁴ **Tradiția, care stă la baza credinței catolice, a fost deja semnalată de către Irineu, episcopul de Lion, în lucrarea sa *Adversus Haereses* (scrisă între 175 și 189 p. Ch.). Pentru Irineu, această 'Tradiție' este aceea a apostolilor.** Pentru amănunte, vezi Jean-Baptiste Duroselle, Jean Marie Mayeur, *Storia del Cattolicesimo*, traducere de Roberto Bianchi, în Tascabili Economici Newton, Roma, 1994 (titlul original: *Histoire du catholicisme*, Presses Universitaires de France, Paris, 1985), pp. 9-10 *et passim*.

⁵ Vezi lucrarea lui E. Bielik, *Geschichte der K. und K. Militärseesorge und des Apostolischen Feld-Vicariates*, Wien, Selbstverlag, s.a., pp. 21-28.

A se vedea, de asemenea, notița lui L. Polgár S.J. din 'Bibliographia de historia Societatis Jesu in Regnis olim Corona Hungarica unitis', Romae, Institutum Historicum S.I., 1957, p. 21: *Anno 1643 Ferdinandus III. curam animarum ad castra Societati commisit, quae hoc officio usque ad suppressionem functa est.*

⁶ Cel pe care A. Horányi îl numea, în 'Nova memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum', pars I, p. 601, *Vir in historia Hungariae, quem sibi ornandam sumpserat, versatissimus*, iar Erdély Károly considera, în 'Bzenszky Rudolf (1631-1715)' din *Erdélyi Múzeum* XIX/1902, p. 187, că este vrednic de atenție: *Pedig nagyon érdemes ember a maga körében, s mint kortárs történetíró, mindenesetre fgyelemre méltó.*

⁷ Titlul complet al operei de vastă erudiție, care valorifică atât datele esențiale culese din operele istoriografilor de renume ai Transilvaniei, cât și observațiile directe strânse de iezuit *in situ*, în urma străbaterii ținuturilor transilvănene, este cel indicat în unul din manuscrisele parțiale ale lucrării, cel din 'Collectio maior manuscriptorum historicorum' al lui J. Kemény, tomus XV: *Sylogimaea Transilvaniae Ecclesiae per historiophilum anagnosten R<dolphum> B<zenczki> Soc<ietatis> J<esu> in castrisibus stativis collecta et pro strenna novi anni sacris commilitonibus in Transylvaniam praesentata. anno revertentis in Transylvaniam vi iniqua inhivioetae sed rursus repetitae Societatis Jesu (az az 1699)*. A se vedea pentru amănunte referitoare la viața și misiunile precum și la alcătuirea operei, studiile noastre *Pe urmele lui Rudolph Bzenszky S.J.. Prolegomene la o ediție critică a operelor sale*, în 'Annales Universitatis Apulensis', Series Historica, 2/1999, precum și *P. Rudolphi Bzenszky e S<ocietate> J<esu> Relatio de Ecclesia Transilvana*, în 'Mediaevalia Transilvanica', tomus II, 1998, nr. 2; textul reconstituit după manuscrisul lui Kemény a fost publicat, de asemenea, doar parțial, în 'Acta Musei Napocensis', Istorie 33. II, 1997, pp. 369-457, respectiv Istorie 34. II, 1997, pp. 183-275.

2. La sfârșitul anului 1699, la cumpăna dintre două secole, la Brașov, în una din taberele de iarnă în care erau încartuitate garnizoanele armatei imperiale austriece de ocupație (doar stările Transilvaniei nu erau conștiente de această realitate, în ciuda avertismentului - rămas celebru - dat de împărat prin glasul iezuitului Antide Dunod, mesagerul său: *Volentes nolentes Maiestas vos proteget!*), preotul militar Rudolph Bzenszky S.J. făcea un dar spiritual aparte, cu ocazia Anului Nou, 'comilitanților' săi, relatându-le, la ceas de seară, într-o latină impecabilă, cu autentică patină liviană, **istoria antieretică** a bisericii Transilvaniei, împletită strâns cu istoria 'laică' a provinciei, adică cu cea socială și politică. Dar sfătosul și eruditul părinte iezuit, ajuns la vârsta celei de-a doua tinereți (se născuse în 1631) și-a continuat cu stăruință opera, priticind-o în vederea reînnoșării celei mai autentice tradiții catolice - aceea despre care vorbea Irineu - și pe care o descinde din episcopii 'catolici' Nicolaos și Nicetas. Textul pe care l-am recuperat, în adevăratul sens al cuvântului, pentru că, deși are un caracter de sine stătător, a fost alipit de scribul neatent la sfârșitul altui text al iezuitului, *Relatio de Ecclesia Transylvana*, care a fost reconstituit de noi prin colaționarea a două texte aflate în colecțiile de manuscrise istorice a lui J. Kemény: primul, care purta titlul original de *Relatio de Ecclesia Transylvana*, a fost copiat de Kemény din *Collectio Hevenesiana*⁸, dar i-a schimbat numele în *De Statu Transilvaniae Relatio P. Rudolphi Bzenszki Jesuitae concinnata Anno 1701. ab a<nno> 1687 - usq<ue> 1701*⁹. Cel de-al doilea text este *P. Rudolphi Bzenszky e S.J. Relatio de ecclesia Transilvana*¹⁰. Kemény însuși a coroborat cele două texte, corectându-l pe cel de-al doilea prin colaționare cu primul. *Observationes de ecclesia Transylvana*, care a fost alipit celui de-al doilea text, a fost și el emendat de către contele colecționar (am semnalat în note intervențiile acestuia). Deși datele prezentate în acest opuscul, căruia i-am redat independența, sînt reluate în mai multe locuri de Bzenszky, inclusiv în *Syllogimaea*, importanța textului este majoră pentru că face lumină în cronologia redactării operei majore a iezuitului, care fusese începută în 1699, și care pe baza a două informații din *Observationes*, se pare că a fost continuată și în 1709: în paragraful X, este vorba despre vicarul general al episcopului Transilvaniei - *uti contigit cum R<everendi>ss<i>mo² Ioanne Antalfi intra Siculiam electo, confirmato, installato A<nno>² 1709*; iar în paragraful XII, Bzenszky ne spune că informațiile despre suprapunerea organizării decanatelor și capitlurilor săsești peste vechea organizare a Decanatului catolic al Sibiului, care preluase jurisdicția fostului

⁸ *Collectio Hevenesiana*, tomo GGG, pp. 342 sqq. (vezi *Catalogus manuscriptorum Universitatis Regiae Scientiarum Budapestinensis*, vol. I/pars 2).

⁹ *Collectio minor manuscriptorum historicorum*, tomos XXII. la poziția a9-a (Ms. KJ 64).

¹⁰ *Collectio maior manuscriptorum historicorum*, tomos XXIII, poziția a7-a, ff. 63-78, pp. 364-397 ale volumului.

episcopat al Milkoviei (pe care Bzenszky, după Inchofer, îl numește inițial *Milkoniensis*): *Georgius Haner, hodie in oppido Nagy Szehench Pastor Luthericus, antiquitatum de Transylvania conquirendarum avidus, et authenticorum manuscriptorum Lector Curiosus, mihi 16. Dec<embris> 1709. se invisenti descripsit Catalogum Decanatum et Capitulum praesentis temporis, cum hoc titulo: Tota Ecclesiastica Saxonum Evangelico Lutherana Universitas.*

Pentru reconstituirea rădăcinilor catolice ale Transilvaniei, Bzenszky se folosește, în principal, de operele lui Melchior Inchofer S.J., Martin Szentiványi S.J., Georg a Reichersdorff și Georg Haner. Din puținele pagini ale opuscului răzbate însă cu putere spiritul părintelui ordinului, cel care se jertfise pentru refacerea vie a tradiției catolice, aceea care prin apostoli se ridică *sub specie aeternitatis* înapoi la Isus Christos. Iar autorul acestuia este exponentul la fel de viu al unui nou model apostolic, acela al răspîndirii credinței universale prin erudiție. Nu puține au fost, de altfel, școlile întemeiate de iezuiți pe teritoriul Transilvaniei, în una din ele - vestita academiei iezuită de la Cluj - fondată inițial de misionarul iezuit Antonio Posevino, în 1583 - aducându-și contribuția pînă la dispariția sa fizică și Rudolph Bzenszky.

I.

Primi Daciae Apostoli S. Nicolaus, et S. Nicetas Episcopi

Ab Anno Christi 300 usque ad 400um (quod erat quartum saeculum) convertebantur ad Catholicam fidem Daci, primum quidem â S. Nicolao, dein a S. Niceta Episcopis, uti nos docent *Annales Ecclesiastici*¹¹. S. Nicolaus obiit A<nn>o¹² 326 (eodem quo Nicaena Oecumenica Synodus â 318 Patribus, cui S. Nicolaus interfuerat, fuit celebrata) et Myram¹³, reversus ad Episcopatum in caelum abiit. Die 6ta Decembr<is>² quem diem S. Ladislaus Hungarorum Rex jussit per Hungariam, annexaque Regna et Provincias festive celebrari, uti videre est *L<ibro>*² 1. *Decret<orum>*² *Regum Hung<ariae>*² Cap<ite>² 28: idque ut est credibile, gratitudinis ergo, quod S. Nicolaus primum egerit Apostolum Daciae¹⁴ ad Coronam Hungariae devolutae. - De S. Niceta Episcopo, magno

¹¹ Caracterele italice ne aparțin. Intenția este de a scoate în evidență titlul lucrării lui Melchior Inchofer S.J.. A se vedea sfîrșitul paragrafului II: *prout experientia quoque doctus est Melchior Inchofer S.J. Hungariae antiquitates laboriosissime scrutatus, ut Annales Ecclesiasticos Regni Hungariae (s.n.) conscriberet, quorum Tomum I. Romae A. 1644. typis vulgavit.*

¹² Întregirea ne aparține, ca de altfel toate întregirile abreviațiilor din text. De aceea le vom semnala cu același număr de ordine (2).

¹³ Litera -y- este corectată prin îngroșare de către Kemény.

¹⁴ Secvența -ci- este îngroșată de către Kemény, pentru corectare.

itidem Apostolo (qui Bessos¹⁵, Getas, Scythas, Dacosque ad Catholicam fidem converterat) scribit S. Paulinus Nolanus, quod vitam S. Martini per Daciam, cum eo Roma rediisset, fructuosissime promulgaverit; legitur enim in *Annalibus Ecclesiasticis*¹ ad A<num>² C<hristi>² 391um S. Paulinum acquisivisse vitam S. Martini Turonensis Episcopi ab ipsomet, qui eam scripserat Severo Sulpitio, legisseque illam Melaniae et Nicetae venerabili episcopo, qui ex Dacia per id tempus Romam venerat, Vide S<anc>ti² Paulini *Epistolas ad Severum*¹.

II.

Primus Transylvaniae Episcopatus Agensis, seu Milkoviensis

Hinc verisimiliter creditur, quod illo 4to seculo Episcopalis Dacica Dioecesis, quae in Bulla Bonifacii IX. et Pii II nominatur Agensis et Milkoniensis (nunc mutatâ littera n in v Milkoviensis) duxerit originem. Haec mentio reperitur in opusculo Martini Szentiványi S.J. cui Titulus: *Dissertatio paralipomenica rerum memorabilium Hungariae*¹ Catalogo XI. p. 59. ubi scribit: "Praemitto et noto 8to Transylvaniensem Dioecesim antiquissimis Temporibus, et longe ante tempora S. Stephani Regis, dictam fuisse Agensem et Milkoviensem, uti habetur in Bulla Bonifac<ii>² IX. et Pii II. emanata A<no>² 1464. Sed et S. Nicetam Dacorum Episcopum, circa A<num>² C<hristi>² 396. testantur *Annales Ecclesiastici*." Haec Szentiványi, qui in citata Dissertatione recitat pag. 81. seriem Transylvaniensium Episcoporum ab A<no>² 1262. usque ad Andream Illyés consecratum Transylvaniae Episcopum A<no>² 1697. - Hinc indicatur Acta Dacicae Ecclesiae usque ad tempora S. Regis Stephani (qui fecit Transylvaniensem Dioecesim reflorescere) perpauca consignata reperiri; prout experientia quoque doctus est Melchior Inchofer S.J. Hungariae antiquitates laboriosissime scrutatus, ut *Annales Ecclesiasticos Regni Hungariae*¹ conscriberet, quorum Tomum I. Romae A. 1644. typis vulgavit. -

III.

Transylvania duplici Archidiocesi suberat

A Temporibus S. Stephani Regis Transylvania devenit sub jurisdictionem duorum Archiepiscoporum, Strigoniensis et Colocensis, item duorum Episcoporum Milkoviensis, et Albensis, seu Albae Iuliensis; videturque deberi praerogativa Strigoniensi in Transylvania, prae Colocensi Archi Episcopatu¹⁶; item Milkoviensi prae Albensi Episcopatu propter antiquitatem. -

¹⁵ Litera -o- este corectată de către Kemény, prin îngroșare.

¹⁶ Astfel în text; corect: *Archiepiscopatu*.

IV.

Praerogativa Archi Episcopatus⁶ Strigoniensis prae Colocensi

Quod enim attinet Archi Episcopatum Strigoniensem citius fuit fundatus a S<ancto>² Rege Stephano, et â Sua Sanctitate Sylvestro II. confirmatus, quam fuerit Episcopatus Colocensis erectus in Archi Episcopatum⁶; adeoque Archi-¹⁷Dioecesanam Jurisdictionem in Transylvaniae Dioecesim habere debuit Strigoniensis, citius quam Colocensis, qui et ipse primum suberat Jurisdictioni Archi Episcopi⁶ Strigoniensi. Adde, quod etiam Transylvaniensis Episcopatus citius fuerit fundatus, quam sit Colocensis erectus in Archi Episcopatum⁶; ad id ergo tempus alteri Archiepiscopo parere nequibat, quam Strigoniensi; deinde vero (quando Colocensi¹⁸ Episcopatu¹⁹ canonice, seu auctoritati Papae in perpetuum unitus fuit Episcopatus Bachiensis, factaque hac unione erectus est Colocensis in Archi Episcopatum) Transylvaniensis sive Albae Iuliae erecta in Principatu Transylvaniae sedes Episcopi (quam erectionem ponit Inchofer in A<nn>^o 1003) Colocensi ex dispositione parere cepit, fiebantque Dispositiones ad restaurandum Episcopatum Milkoviensem, Jurisdictioni Strigoniensis Archi Episcopi⁶ subjiciendum. -

V.

De praerogativa Episcopatus Milkoviensis prae Albae Iuliensi

Quod vero etiam Episcopatus Milkoviensis praerogativam habeat prae Albensi in Transylvania propter antiquitatem, non est ambigendum, cum Albensis ducat originem â S<ancto>² Rege Stephano, Milkoviensis autem longe ante tempora S. Stephani, ut dictum est <paragrapho>² II - Albensis tamen Episcopatus potest etiam aliqua prae Milkoviensi gaudere praerogativâ, ex duabus circumstantiis, 1^a quod Milkoviensis defloruerit ante Albensem, et ideo restaurandus fuerit florente jam Episcopatu Albensi - 2^a quod Milkovia Civitate A<nn>^o 1342. funditus per Tartaros eversâ ac deletâ, ejus Episcopatus non refloruerit; imo ubi sedes haec Episcopalis sita fuerit, e memoria hominum exciderit. Jura tamen Milkoviensis Episcopatus translata sunt ad Decanum Capituli Cibiniensis, interpositâ tum Romani Pontificis, tum Hungariae Regis auctoritate, ne Albensis Episcopus Milkovienses proventus praetenderet. Videantur *Acta*²⁰ in Arca Capituli Cibiniensis, quae etiamnum inter acatholicos manus ibi conservantur. -

¹⁷ Liniuța de unire este trasată de către Kemény; corect ar fi fost *Archidioecesanam*.

¹⁸ Inițial fusese scris *Colocensis*; -s final a fost tăiat de către Kemény.

¹⁹ Inițial fusese scris *Episcopatus*; -s final a fost corectat de către Kemény în -i.

²⁰ -a final este corectat prin îngroșare de către Kemény.

VI.

**De praerogativa Decani Cibiniensis prae reliquis Decanis,
et de Praepositura.**

Postquam Jura Episcopatus Milkoviensis collata fuerant Decano Cibiniensis Capituli (quod 24 Canonicis constabat, habebatque Collegiatam Ecclesiam tituli²¹ Sanctae Crucis 24. altaribus illustrem, nunc sub jugo Lutherico gementem) obtinebat ipse praeter Infulati Archipraesbyteri, et Generalis in Spiritualii Vicarii Archi-Episcopi²² Strigoniensis titulum, plerumque etiam dignitatem Chor-Episcopi²³ seu Suffraganei, habebatque aliquot Sub Decanos²⁴ propter pluralitatem Capitulorum, quae Subrogativa dicebantur, quod â Surrogato, id est Sub Decano²⁵ regerentur; quale Surrogati munus pertinebat etiam ad Praepositum Cibiniensem, gaudentem Capitulo, quod Cibiniense alterum dicebatur, et continebat duas sedes Saxonicas Grossink et Leskirch cum pagis Regiis 22. Is Praepositus erat Infulatus, habebatque separatam ab Ecclesia Collegiata, in foro Cibiniensi, cum Gratiola Capella Domicilium, quod invalescente Lutherica Secta, Anno 1529. ad possessionem Civicam D<omi>ni² Haller translatum fuit, qui eam in lusu pyramidum perdidit lucrato D<omi>no² Lutz, ut hic eam possideret, quod ipse aut sui Heredes Luciani viverent. Pro hujus²⁶ casus²⁷ memoria in ejusdem Domus protuberante forum versus muro insculpta visitur duplex manus lapidea, quarum altera pyramidem, altera globus tenet. -

VII.

**De jurisdictione suffraganei Archi Episcopi²⁸
Colocensis in Comitatus Transylvaniae**

Episcopo Albensi parebant omnes Comitatus Transylvaniae, qui septem numerantur: Albensis, Hunyadensis, Colocensis, Dobocensis, Belsř Szolnokiensis, Tordensis, Kökellensis, item Praepositi et Archi Diaconi²⁹ in iisdem Comitatibus. Praeter sedem Episcopalem erat Albae etiam Praepositura

²¹ Inițial fusese scris *titulo*, dar -o final a fost corectat în -i de către Kemény.

²² Liniuța de unire este trasată de către Kemény; corect ar fi fost: *Archiepiscopi*.

²³ Liniuța de unire a fost trasată de către Kemény; corect ar fi fost *Chorepiscopi*

²⁴ Corect: *Subdecanos*.

²⁵ Corect: *Subdecano*.

²⁶ *jus* este îngroșat de către Kemény peste alte litere, care nu se mai disting.

²⁷ Inițial fusese scris *lasus*, dar *l-* este corectat în *c-* de către Kemény.

²⁸ Corect: *Archiepiscopi*.

²⁹ Corect: *Archidiaconi*.

et Capitulum 24. Canonicorum, cum Cathedrali Ecclesia S<ancto>² Michaëli dedicata, quam aedificavit S<anctus>² Stephanus primus Rex Hungariae ex ruderibus Fani paganorum³⁰ honori Antonini Pii, et Iuliae Matris, sub titulo Iovis et Iunonis erecti ab Ulpio Muciano³¹ duce Romano Legionis XIII^{III} - Ioannes vero Hunyadi eandem Ecclesiam Cathedralem³² restauravit magnifice, auctamque fundatione³³ dotavit, ac in ea sepultus est. -

VIII.

De Jurisdictione Suffraganei Archi-Episcopi³⁴ Strigoniensis in Decanatus Transylvaniae et Siculiae etc. exemptione

Episcopo Milkoviensi, qui erat Suffraganeus (post tempora S<ancti>² Stephani de hoc veteri Episcopatu restaurando solliciti) Archi Episcopi³⁵ Strigoniensis parebant Decanatus Transylvaniae in Saxonicalibus possessionibus situati, qui numerabantur quinque: Bisztriciensis, Cibiniensis, Brassoviensis, Kiszdiensis, et Szasziniensis. Hi Decanatus praeerant dispersis per omnes Saxonicales Civitates, sedesque Capitulis, quae Parochias administrabant immediate, ut infra docebimur. Duo tamen Decanatus cum duobus appertinentibus Capitulis excipiebantur, et non a Suffragano, sed immediate â Strigoniensi Archi Episcopo³⁶ (*qui vicarios archiepiscopales hic habuit*³⁷) dependebant; Cibiniensis videlicet cum suo Cibiniensi Capitulo, quod primum nuncupabatur; et Coronensis cum suo Barzensi, in quo tamen Barzensi Capitulo una Plebania Rosnyo, seu Rosenau dicta ab ipso etiam Decano Coronensi exempta, atque immediate ab Archi-Episcopo³⁸ dependens fuerat, sicut et alibi aliae quaedam Plebaniae, ut Sajo Sz<ent>² Péter prope Bisztritziam; Sepsi Sz<ent>² György in Siculia, etc. - Vide *appendicem primae Synodi Tyrnaviensis Anni 1629*¹. et *Synodum Strigoniensem*¹ Petri Pázmán. Sic exemptae creduntur quoque fuisse vicinae Sedes Siculicales, quae Archi Diaconis³⁹ regebantur, et quinque numerabuntur: Udvarhely, ex duabus filialibus Keresztur Szék, et Bardous Szék, vulgo Vargus vidéke; Csik, cum filialibus

³⁰ -orum este corectat de către Kemény.

³¹ -ci- este corectat de către Kemény peste alte litere, care nu se mai disting.

³² -t- este corectat de către Kemény.

³³ Inițial fusese scris *fundationem*, dar Kemény a tăiat -m-ul final.

³⁴ Corect: *Archiepiscopi*.

³⁵ Corect: *Archiepiscopi*.

³⁶ Corect: *Archiepiscopo*.

³⁷ Cuvinte adăugate de către Kemény în marginea exterioară a paginii.

³⁸ Liniuța de unire este trasată de către Kemény; corect: *Archiepiscopo*.

³⁹ Corect: *Archidiaconis*.

Gyirgyo et Kásson; Három szék, seu tres Sedes: Sepsi, Kezdi, Orbay, cum filiali Miklosvár Szék seu Erdř vidéke. Credibiliter etiam duae remotiores Siculicales Sedes, Aranjosszék, et Marusszék (de quibus mentio nunc fuit) acceperunt Jurisdictioni Archi Episcopi⁴⁰ Strigoniensis, antiquato Bisztriciensi Episcopatu, cui parebant. Annis ab hinc 60. Generales Vicarii in spiritualibus, veluti vices gerentes Episcopi Transylvaniae, continuo residebant in Sicilia. -

IX.

De Episcopo Regulari Bisztritzii

Ex *Synodo* Petri Pázmán Cardinalis, et Archi Episcopi⁴¹ Strigoniensis typis data intelligitur, etiam Civitatem Transylvaniam Bisztricz, Ungaris Besztercze, Saxonibus Nösen (prope quam visuntur rudera veteris Civitatis, à Ptolomaeo Nösindava, nobis nunc Al Bisztricz nuncupatae) claruisse dignitate Episcopali. In hac Civitate duo celebria, nunc satis desolata sunt monasteria: unum pervetus ordinis Sancti^{ti} Francisci Seraphici, quod ob Episcopo Transylvaniae (an Milkoviensi? an potius Albensis?) Anno² 1336. Minoritis datum est; alterum ordinis Sancti^{ti} Dominici, Anno² 1490 aedificatum, cum Augusto Templo, et Philosophiae ac Theologiae Studio. Episcopus Bisztriciensis appellabatur abusive Regularis; an vero ex Conventualibus? an ex Dominicanis? et à quanto tempore? ignoratur. Ipsius Jurisdictioni paruisse perhibentur duae sedes Siculicales, Aranjos Szék, et Marusszék. Evanuit autem per ingruentes haereses haec Bisztritzii dignitas Episcopalis, sub Jurisdictione Archi Episcopi⁴² Strigoniensis.

X.

Status Catholicus praevalente Haeresi paret Archi Episcopo⁴³ Strigoniensi, et Albensi

Jurisdictioni Archi Episcopi⁴⁴ Colocensis, adeo antiquabatur, dum in 4 Status Religionum (uti⁴⁵ vocant) fuit divisa Transylvania, nempe Romano Catholicum, Luthero Evangelicum, Calvino Reformatum, et Arianum seu Unitariarum, ut Albensis Episcopus (licet adhuc exul) toti statui Catholico (quasi

⁴⁰ Corect: *Archiepiscopi*.

⁴¹ Corect: *Archiepiscopi*.

⁴² Corect: *Archiepiscopi*.

⁴³ Corect: *Archiepiscopo*.

⁴⁴ Corect: *Archiepiscopi*.

⁴⁵ -i este adăugat de către Kemény.

Archi Episcopi⁴⁶ Strigoniensis Suffraganeus) jus dicat; idque nunc â sua Episcopali Albensi sede exul, per Generalem Vicarium, qui Vicarius per Albensem Episcopum immediate, et per Archi Episcopum⁴⁷ Strigoniensem mediate confirmatur pro Transylvania, uti contigit cum R<everendi>ss<i>mo² Ioanne Antalfi intra Siculiam electo, confirmato, installato A<nno>² 1709⁴⁸. Nam in Sicilia Transylvaniae Status Catholicus plurimus est reperibilis, nec alibi per totam Transylvaniam Parochi Catholici plures reperiuntur, quam in Sicilia. -

XI.

De Decanatibus et Capitulis Transylvaniae, adhuc A<nno>² 1550 durantibus

NB. Capitula 8 sunt: Bisztricziense, Regenense, Sabasiense⁴⁹, Csibiniensia duo, Bartzense, Schösburgense, Mediense, sine Surrogatis. Georgius â Reicherdorff Transylvanus, Ferdinandi I. Roman<orum>² et Hung<ariae>² Bohemiaeque Regis Secretarius, cui ipse suam *Regni Transylvaniae Chorographiam*¹ A<nno>² C<hristi>² 1550. dedicavit, enumerat quinque Decanatus, cum octo Capitulis, quae Censum Cathedraticum dabant, secundum obligationem Decimarum. Primo nominatur Decanatus Bisztricziensis, qui habet duo Capitula: Bisztricziense cum 23 pagis Regiis, et Regenense⁵⁰ cum pagis 30. - Secundo Decanatus Cibiniensis seu Hermanstatiensis, qui ex tribus Capitulis constat: Sabaesiensi⁵¹, vulgo Saasszebes aut Milloenbach, quod Szaaswaros seu Brosz sedes Saxonicalis pertinebat; item Szerdahelly, seu Mercurium, aut Reismark, cum Regiis pagis 17. - Cibiniensi - primo, cum pagis Regiis 23, unde Decimas habebat Decanus. Cibiniensi altero, quod Decimas dabat Praeposito Cibiniensi, et Surrogativum, seu Sub Decanale⁵² dicebatur (neque enim Decanus tot Parochianis in animarum cura solus sufficebat) continebatque duas sdes Saxonicales: Grosschink <et Leskirch> cum pagis Regiis 22⁵³. Tertio Decanatus Brassoviensi seu Coronensis, cujus Jurisdictioni suberat Capitulum Bartzense cum pagis Regiis 13. Quarto, Decanatus Kiszdensis, seu Szegeswar, aut Schösburgensis, cum Capitulo ejusdem nominis, quod in

⁴⁶ Corect: *Archi Episcopi*.

⁴⁷ Corect: *Archiepiscopum*.

⁴⁸ A<nno> 1709: data probabilă a redactării textului de față.

⁴⁹ -a- este corectat din -e- de către Kemény.

⁵⁰ Re- este corectat de către Kemény peste alte litere, care nu se mai disting.

⁵¹ -a- este adaugăt de către Kemény.

⁵² Corect: *Subdecanale*.

⁵³ Lipsește *Leskirch*: vezi mai sus, sub VI.

Calvinianos, Arianos et Valachos a potiori distributum est ex pagis Regiis 48. Quinto Decanatus Sasziensis cum Capitulo Medgyes seu Mediensi - et pagis Regiis 36. ac Surrogativo Reps, seu Rupensi, qui Decanatus nunc Koszdensis non Szasziensis audit. -NB. **Hanc veteris ordinis Divisionem innovarunt, et auxerunt neopossessores Lutherani Saxones tum in Decanatibus, tum in Capitulis** (s.n.), ut infra videbitur. -

XII.

De Capitulis et Decanatibus juxta praesentem Lutheranorum Divisionem

Georgius Haner, hodie in oppido Nagy Szehench Pastor Luthericus, antiquitatum de Transylvania conquirendarum avidus, et authenticorum manuscriptorum Lector Curiosus, mihi 16. Dec<embris>² 1709⁵⁴. se invisenti descripsit Catalogum Decanatum et Capitulum praesentis temporis, cum hoc titulo: *Tota Ecclesiastica Saxonum Evangelico Lutherana Universitas*¹, prout ante hac Episcopis Milkoviensi et Albensi Subjecta fuit, et unicam jam Superintendentis inspectionem suspicit, in septem et dimidium Decanatus distributa, quatuordecim hodie habet Capitula: 1. Generale est Mediense. 2. Cibiniense, 3. Barczense, 4. Bisztricense, 5. Antesylvanum, id est Sáásszebesiense, seu Millenbachiense. 6. Kisdense seu Schösburgense. 7. Koszdense seu Rupense. 8. Schenkense, 9. Schelkense. 10. Regenense. 11. Leschchircense. 12. Bogacziense. 13. Bolgácsiense. 14. Laszlense. Ex his Capitulis ajebat praefatus Haner constituuntur septem et dimidius Decanatus, quorum primi quatuor singuli unum habent Capitulum, reliqui ex pluribus constant: - 1. Decanatus Mediensi seu Mediesiensis, unicum habet Capitulum ejusdem nominis, quod nunc generale nominatur. - 2. Cibiniensis seu Hermanstadiensis, pariter unicum ejusdem nominis Capitulum habet. 3. Barczensis, unicum ejusdem nominis. - 4. Antesylvanus, seu Saasszebesiensis aut Millenbachiensis unicum ejusdem nominis. 5. Bisztricensis duo habet Capitula: Bisztricense et Regenense. 6. Kisdensis, tria: Kisdense, Koszdense et Laszlense. 7. Schenkensis dimidius duo: Schenkense et Lesckirkense. 8. Decanatus particula ex Schelkensi; Bogáczeni, et Bolgaczeni Capitulis confecta. NB. **Hunc Decanatum et Capitulum ordinem appellat Status Luthericus, Universitatem** (s.n.).

⁵⁴ 16. Dec<embris> 1709: un indicium și mai precis pentru datarea textului.

ÎNCEPUTUL PROCESULUI DE MODERNIZARE A SOCIETĂȚII EVREIEȘTI ÎN PRINCIPATELE ROMÂNE (MIJLOCUL SECOLULUI AL XIX-LEA)

SIMONA FĂRCĂȘAN

ABSTRACT. The Beginnings of Modernization of the Jewish Society in the Romanian Principalities (the Mid-Nineteenth Century). The present paper attempts at presenting the Jewish society in the Romanian Principalities at the dawn of the modern epoch from a twofold perspective: on the one hand, this fragment of Jewish history is seen against the background of the wider framework of Jewish history in general, with the stress laid on the common features, which characterize the traditional Jewish community (a system of religious, historical and messianic values rooted in the Torah, autonomous communal institutions and a specific educational system); on the other hand, the history of the Jews in the Principalities is analyzed in the light of the interdependence and interferences with the host-society, as part of the general history of Romania. Chiefly focused on the cultural aspects, the study emphasizes the first signs of opening towards modernization, the responses triggered by this unprecedented challenge as mirrored in the activity and works of some leading representatives of Jewish culture belonging to the first generation of intellectuals.

Introducere

Prima dificultate întâmpinată de cel care studiază aspecte din istoria și cultura evreilor din Diasporă este de natură metodologică, și anume: din ce perspectivă și cu ce instrumente se cere abordat un domeniu atât de complex, în așa fel încât să se contureze o imagine cât mai apropiată de realitate? Indiscutabil, este vorba de o situație specială, care face ca istoria fiecărei comunități evreiești din Diasporă să fie, în același timp, un segment al istoriei generale a poporului evreu și parte a istoriei poporului în mijlocul căruia trăiește, fără însă a se identifica în mod absolut cu vreuna dintre ele. Este o evidență de care trebuie să țină seama orice investigație dedicată acestei teme și pe care nu a scăpat-o din vedere nici unul dintre cercetători, fie că accentul se pune pe elementele comune, fie că se evidențiază în mod predilect interferențele cu societatea-gază, din care rezultă specificul fiecărei comunități în parte.

Analizând momentul de disoluție a societății evreiești tradiționale, Jacob Katz optează pentru reconstituirea imaginii unei entități relativ unitare și stabile, dincolo de diferențele regionale, unitate ce derivă dintr-un sistem de valori comune, religioase, istorice și mesianice, împărtășite de evreii de pretutindeni. În ultimă instanță, spune Katz, "soarta fiecărei comunități evreiești, pretutindeni și în fiecare moment, a fost determinată de numitorul comun al faptului de a fi evreu"¹. Autorul precizează, însă, că e vorba doar de o opțiune metodologică și nu întârzie să arate că modelul propus se susține numai atâta timp cât analiza se oprește la aspectele într-adevăr comune, care se fundamentează pe sistemul de valori menționat. În momentul în care se trece la alte aspecte (politice, economice, instituționale etc.), imaginea de ansamblu se fragmentează, ceea ce face ca abordarea "națională" și cea "regională" să se întrepătrundă inevitabil.

Urmărind ascensiunea evreului în lumea occidentală, Uriah Zevi Engelman, pentru care istoria societății evreiești reprezintă o parte, extrem de dinamică, ținând de un context mult mai general, preferă să se concentreze asupra influențelor reciproce și interacțiunii cu lumea înconjurătoare, într-o încercare de a demonstra că "istoria evreilor nu urmează o traiectorie proprie", separată, ci este un rezultat al "interacțiunii între evrei și viața non-evreiască din jurul lor"².

Discutând aspecte legate de metodologia cercetării istorice, Salo W. Baron atrage însă atenția asupra riscurilor unei abordări unilaterale a istoriei evreilor din Diasporă ca parte a istoriei generale a țării în care se află, unde ei joacă simultan rolul de elemente divergente și convergente³.

În ultimă analiză, se vede că nu avem de-a face cu perspective care se exclud reciproc, ci cu unghiuri diferite de abordare, și același lucru se întâmplă când se discută despre fenomenul cultural. Ceea ce se numește cultură evreiască este "o cultură printre multe altele, crescând din istoria socială, morală, intelectuală și spirituală a poporului, tot atât de diferită de alte culturi precum este un individ față de celălalt"⁴. Însă, se poate vorbi de **o cultură** în momentul în care cei care o produc sunt răspândiți în toate colțurile pământului? Acest destin aparte, care face ca timp de două mii de ani evreii să nu fi avut decât o patrie spirituală, își va pune amprenta asupra întregii lor evoluții. Și totuși, "patria portativă", despre care vorbește Heine, și-a dovedit nu o dată forța unică

¹ Jacob Katz, *Tradition and Crisis*, New York University Press, New York, 1987, p. 8.

² Uriah Zevi Engelman, *The Rise of the Jew in the Western World*, Behrman's Jewish Book House, New York, 1944, p. 1.

³ Salo W. Baron, *History and Jewish Historians*, Philadelphia, 1964, p. 235.

⁴ *The Blackwell Companion to Jewish Culture from the Eighteenth Century to the Present*, Glenda Abramson (ed.), Oxford, 1989, p. VII.

de coeziune și vitalitatea. Astfel că, indiferent în ce poziție ne plasăm, trebuie luat în considerare faptul că, într-adevăr, o cultură se creează dintr-o necesitate imanentă a unei anumite societăți, însă într-un continuum cultural care presupune existența simultană a unei varietăți de culturi, ce se întrepătrund și se influențează reciproc.

În concluzie, indiferent ce perspectivă sau instrumente de lucru am alege, este necesar să ținem seama de cele două axe fundamentale: un complex de valori comune legate de credință, tradiție istorică și speranța în mântuire, care și-au dovedit forța de coeziune în spațiu și timp, și, pe de altă parte, un cadru specific creat de structura societății în mijlocul cărora aceste valori pot, într-o măsură mai mare sau mai mică, să fie trăite și exteriorizate.

Atâta vreme cât viața culturală evreiască își păstrează caracterul tradițional-religios, cât contactele cu mediul înconjurător, de cele mai multe ori ostil, sunt destul de sporadice pe plan cultural-spiritual, vor ieși pregnant în evidență elementele comune. Deschiderea spre cultura laică occidentală în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, ceea ce progresiștii vor numi "ieșirea din ghetto-ul spiritual", pune problema unei interacțiuni mult mai accentuate și a unor relații mult mai complexe cu mediul cultural înconjurător. Raționalismul secolului luminilor tinde să estompeze diferențele de clasă sau religie, consolidând legăturile spirituale între oamenii luminați de pretutindeni, care profesază același crez într-o lume guvernată de rațiune, în care ființa umană, esențialmente perfectibilă, este datoare să contribuie la progresul societății și răspândirea luminilor. Declinul autorității instituțiilor comunitare tradiționale odată cu punerea în discuție, pentru întâia dată, a însăși valorilor fundamentale pe care se întemeiază societatea evreiască tradițională provoacă o breșă în structura cvasi-monolitică a acesteia; comunitatea se scindează, se împarte în două tabere, delimitate în funcție de atitudinea pe care o manifestă față de schimbare. Nu puțini vor fi cei ce consideră că trebuie plătit un preț mult prea substanțial pentru emancipare, avertizând că acesta va fi în cele din urmă propria lor identitate. În tabăra adversă își croiesc drum ideile progresiste, determinând apariția unei noi elite intelectuale, al cărei reprezentat tipic, *maskil*-ul, trăiește literalmente între două lumi: el aderă la idealurile universale de reformă socială și progres, vorbește limba țării și este preocupat de ceea ce se întâmplă în jurul său fără să fi rupt cu desăvârșire legăturile cu mediul cultural din care provine.

Întâlnirea cu modernitatea va zgudui din temelii societatea evreiască; odată ieșiți din ghetto, evreii se confruntă nu numai cu societatea-gază, ci trebuie să facă față unui conflict interior, punând pentru prima oară sub semnul întrebării destinul lor spiritual și cultural.

1. Societatea evreiască în Principatele Române (sec. XVI - prima jumătate a sec. XIX)

Aspectele legate de istoria și cultura evreilor din Principatele Române se cer abordate din aceeași dublă perspectivă, ce ține seama atât de un set de constante, cât și de trăsăturile specifice rezultate din interacțiunea cu societatea-gazdă. În momentul în care germenii modernizării încep să acționeze asupra tuturor segmentelor societății românești, dizlocând structurile tradiționale și dinamizând-o, societatea evreiască se găsește încă relativ izolată: o lume care trăiește conform unor norme ancestrale, în mici orașele și târguri ori în cartiere separate, vorbind o limbă diferită și purtând un costum specific. Este un stil de viață care se perpetuează până târziu în modernitate, chiar dacă, cu aproape un secol întârziere față de evreimea occidentală, această societate se va deschide treptat spre lumea din afară. Mărturii ale supraviețuirii sale vom găsi în romanul interbelic, în proza lui I. Peltz, care descrie viața de zi cu zi a unei bogate galerii de personaje ce populează cartierul evreiesc din București, ori în romanul lui Ion Călugăru, ce evocă anii copilăriei sale într-un stetl.

De aceea, pentru a reconstitui o imagine cât mai aproape de realitate e important să înțelegem mai întâi ce înseamnă societate tradițională evreiască în general, cu valorile sale etice și religioase, cu modul său de viață caracteristic, cu instituțiile și formele de organizare specifice, comune în esență Europei central-răsăritene. Pornind de la acest sistem de referință, o incursiune în viața și cultura societății evreiești din Principatele Române, de la primele atestări documentare din secolul al XVI-lea până la primele semne ale schimbării, va urmări să pună în evidență factorii de coeziune, dar și elementele distinctive, prin investigarea modului în care evoluează structurile comunitare din perspectiva dinamicii interioare a societății evreiești, precum și din punctul de vedere al relațiilor cu societatea și autoritățile locale, în contextul creșterii demografice și multiplicării contactelor cu lumea exterioară, mai ales din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

Ca peste tot, modernizarea va fi însoțită de o serie de fenomene secundare, de dilemele și paradoxurile provocate de orice schimbare în adâncime a instituțiilor și, mai ales, a mentalității. Viața culturală tradițională unitară, cu valorile sale etice și intelectuale concentrate în jurul scrierilor sfinte, începe treptat să se diferențieze. De pe la mijlocul secolului al XIX-lea procesul de modernizare este atât de accelerat încât numai din considerente pur metodologice se poate vorbi despre un "început al modernizării", fixând astfel mijlocul veacului ca punct de cotitură în destinul evreilor din Țările Române.

1.1. *Societatea evreiască tradițională*

Jacob Katz definește societatea tradițională ca pe o societate bazată pe un set de valori comune și un corpus de cunoștințe transmise din generație în generație⁵. În linii mari, societatea evreiască tradițională se caracterizează prin respectarea preceptelor Torei și a tradiției, instituții comunitare autonome și un sistem de educație bine structurat.

Pretutindeni unde se stabilesc, evreii tind (dacă acest lucru nu li se impune de către autorități) să locuiască în cartiere separate, organizate în jurul instituțiilor comunitare. La origine, această solidaritate se leagă de condițiile necesare practicării cultului⁶, de imperativul de a spune rugăciunea zilnică în comun, ceea ce reclamă prezența a zece bărbați. Vom vedea că, în general, atunci când este vorba de convenții încheiate cu autoritățile locale în vederea așezării într-un anumit teritoriu, condițiile de stabilire conțin în mod obligatoriu clauze care presupun minimul necesar pentru practicarea religiei. Pe de altă parte, emergența spontană a acestor comunități reflectă tendința de separare ce caracterizează viața tradițională evreiască, oglindită de altfel și în aparența exterioară, îmbrăcăminte, limbă vorbită. În ultimă instanță, acest fenomen își are sursa în diferențele fundamentale care separă iudaismul de creștinism din timpuri străvechi, fiecare credință având propriul set de principii, obiceiuri și lăcașuri de rugăciune, ceea ce își pune amprenta pe modul de viață al fiecărei societăți.

Cu toate acestea, însăși supraviețuirea acestei comunități și procurarea celor necesare traiului depind de relația cu mediul exterior. Așa cum arată Jacob Katz, paradoxul societății evreiești tradiționale constă în a fi "o societate separată care există numai prin contactul permanent al membrilor săi cu exteriorul"⁷, și, cu toată segregarea socială la care evreii erau supuși, relațiile nu erau puține, având în vedere funcția economică importantă pe care ei o îndeplineau în cadrul societății-gazdă. Datorită acestei situații paradoxale, se impune crearea unor organisme care să asigure, pe de-o parte, coeziunea membrilor comunității și respectarea preceptelor Torei, și, pe de altă parte, medierea relațiilor cu autoritățile. Se constituie astfel structurile instituționale ale comunității (*kehila/kahal*), și anume, un corp administrativ, format dintr-un

⁵ Jacob Katz, *op. cit.*, p. 3.

⁶ Sergiu Stanciu, "Structure et organisation des communautés juives depuis leur première forme jusqu'à l'obtention de l'autonomie interne", în *SHVUT, Jewish Problems in the USSR and Eastern Europe* (First International Conference on the History of the Jews in Romania), nr. 16, Liviu Rotman (ed.), Diaspora Research Institute, The Goldstein-Goren Center for the History of the Jews in Romania, Tel Aviv, 1993, p. 117-132.

⁷ Jacob Katz, *op. cit.*, p. 26.

număr variabil de membri, în funcție de mărimea comunității, cu atribuții distincte în viața obștii. Uneori nu exista o ierarhie strictă, dar, în general, unul dintre ei era ales la conducerea acestei structuri (de obicei, prioritatea revenindu-i celui însărcinat cu reprezentarea comunității în relațiile cu exteriorul). În mare, acești funcționari sunt responsabili cu stabilirea prețurilor și controlul pieței, colectarea taxelor și administrarea fondului sinagogii, școlii sau instituțiilor de caritate, cu impunerea deciziilor juridice (*halahice*) ale rabinului comunității și cu medierea contactelor cu autoritățile. Rabinul, ales de obște sau de reprezentanți ai acesteia, se ocupa de chestiunile legate de ritual și de cauzele civile, conducerea laică și cea religioasă fiind în strânsă legătură și depinzând una de alta, ceea ce va duce de multe ori la conflicte de autoritate. Pe măsură ce comunitățile se dezvoltă și se intensifică relațiile dintre ele, apar organizații supra-comunitare (*medina*), ce se constituie cu acordul puterii centrale și au o structură organizatorică asemănătoare cu cea a kahal-ului⁸. De asemenea, iau ființă o serie de asociații de binefacere (de pildă, asociațiile de înmormântare *Hevra Kadasha*), profesionale ori de studiu al Torei, structuri ce funcționează în paralel cu cele comunitare, preluând unele din responsabilitățile acestora.

Una din preocupările centrale ale societății evreiești tradiționale era legată de transmiterea moștenirii sale religioase și culturale tinerei generații. În consecință, unul din aspectele care au contribuit în mod esențial la extraordinara longevitate și vitalitate a culturii evreiești a fost, fără îndoială, prestigiul de care se bucura învățătura și studiul în comunitatea evreiască. Privilegiul suprem și întâia datorie era studiul scrierilor sfinte, și orice încercare de a înțelege viața spirituală (și nu numai) a societății evreiești tradiționale trebuie în mod necesar să pornească de la locul ocupat de Tora în viața evreului și atitudinea sa față de ea.

În principiu, nimeni nu era scutit de studiul Torei, nu se făcea nici o distincție între laic și învățat; literatura etică subliniază constant că inclusiv cei incapabili de o înțelegere profundă sunt datori să-și dedice timpul studiului. Favorizând instrucția precoce de masă, chiar în comunitățile atinse de o sărăcie endemică, așa cum erau majoritatea celor din Europa centrală și răsăriteană, educația tradițională evreiască se desfășura în *hadarim*, școli elementare organizate pe lângă sinagogă, ori în așa-numitele *Talmud Tora*, instituții de învățământ finanțate de comunitate sau de diferite asociații. Sistemul școlar tradițional era conceput astfel încât să asigure transmiterea cunoștințelor și valorilor religiei și tradiției iudaice la diferite nivele de dificultate și abstracție. Cu toate acestea, metodele aplicate în *hadarim* stârnesc o serie de critici, în

---

⁸ *Ibidem*, p. 65-112.

special legate de lipsa de pregătire a învățătorului (*melamed*) sau de tehnicile de memorizare mecanică.

Tinerii dotați își desăvârșeau pregătirea în *yeshivot*, adevărate focare de cultură ebraică, bucurându-se de un real prestigiu, ce depindea în mare măsură de erudiția și originalitatea interpretării propusă de rabinul care se afla în fruntea școlii (*rosh yeshiva*). Jocurile mnemonice legate de studiul Torei și a Talmudului, dezbaterile asupra textului sacru și jocurile intelectuale care au dus la crearea așa-numitului sistem *hilukim*, pretext pentru demonstrarea abilității dialectice și a subtilității juridice, toate acestea determină perpetuarea unei anumite elasticități mentale cu potențialități deosebite. Studenții itineranți, care se mută de la o școală la alta, precum și relațiile intense dintre comunități facilitează răspândirea culturii și ajută la diseminarea noilor idei care apar în diferitele centre de studiu.

În consonanță cu mutațiile care au loc în societatea-gazdă, structurile tradiționale ale societății evreiești încep să-și piardă rigiditatea, devenind permeabile ideilor novatoare, care dinamizează societatea, schimbând lent, dar ireversibil, modul de viață și mentalitatea. Acest proces va fi inevitabil însoțit de contradicțiile și paradoxurile care acompaniază orice schimbare de profunzime a structurilor instituționale și mentale ale unei societăți.

În general, instituțiile și autoritățile societății-gazdă impuneau și circumscriau sfera de existență, granițele sociale și politice ale fiecărei comunități în parte; într-o societate corporatistă, minoritatea evreiască, ca grup etnic și religios cu identitate distinctă, avea un statut similar celorlalte stări, fiecare cu funcția sa specifică în cadrul societății respective. Însă statul modern nu se poate întemeia decât prin abolirea distincțiilor corporatiste și așezarea societății pe baze egalitariste, ceea ce face imposibilă, cel puțin în teorie, izolarea pe mai departe a unui grup sau altul⁹. Modificările în structura statului se vor repercuta inevitabil asupra comunității evreiești, în sensul că autonomia internă se reduce treptat, organismele comunitare pierd din prestigiu și autoritate, ceea ce va duce, în cele din urmă, la fragmentare și slăbirea legăturii dintre individ și comunitate. În acest moment de cotitură, care marchează începutul emancipării și modernizării, o comunitate cu o identitate bine definită, diferențiată intraspecific dar solidară în ceea ce privește relațiile sale cu lumea exterioară, cel mai adesea percepută ca ostilă, se sparge în tot atâtea conștiințe individuale, ce pot conta doar pe propriile lor resurse și care suferă în mod direct consecințele tensiunilor politice și sociale. În secolul emancipării, fiecare evreu, de pretutindeni, va fi confruntat cu problema raportării sale la propria identitate și la poporul în mijlocul căruia trăiește. Au existat numeroase soluții la această dilemă, variind de la refuzul oricărei influențe din afară până la ruperea

⁹ *Great Ages and Ideas of the Jewish People*, Leo W. Schwarz (ed.), Random House, New York, 1956, p. 316-317.

completă de tradiția moștenită. Prima generație care iese din ghetto și se deschide spre lumea culturală europeană va opta, în general, pentru calea de mijloc, preferând să demonstreze simultan loialitatea față de tradiție și dorința de a se integra.

1.2. Organizarea societății evreiești tradiționale în Principatele Române

Primele atestări documentare certe ale prezenței permanente a evreilor în Muntenia și Moldova datează din secolul al XVI-lea, însă procesul de instituționalizare a comunităților evreiești, atât în ceea ce privește organizarea internă, cât și planul relațiilor cu autoritățile, se conturează în etape succesive de pe la sfârșitul veacului al XVI-lea, pentru a ajunge la forme de organizare bine definite abia în secolul al XVIII-lea. Datorită faptului că evreii se instalează în Țările Române relativ târziu, iar organizațiile comunitare în măsură să emită diferite acte se constituie și mai târziu, ei apar destul de sporadic menționați în izvoarele medievale, și, de aceea, știm puține lucruri despre organizarea internă a societății evreiești până la sfârșitul secolului al XVII-lea. Ceea ce se știe însă este faptul că prezența evreilor în societatea românească, care, încă în primele decenii ale veacului al XIX-lea, mai era "încrămățată în ortodoxie, patriarhală, cu moravuri semi-orientale, smulsă din timp și pasivă la apelurile istoriei"¹⁰, provoacă adesea reacții ostile, deși ei vor găsi aici un mediu propice pentru desfășurarea activităților lor tradiționale, semn al "toleranței ostile" ce va marca relațiile evreo-române de-a lungul secolelor de conviețuire.

Documente ce datează din secolul al XVI-lea semnalează prezența din ce în ce mai activă a negustorilor evrei, iar o responsa a marelui rabin al Salonicului (circa 1550), cu referire la aproximativ paisprezece persoane implicate în evenimentul relatat, confirmă existența unei comunități sefarde la București, despre care se spune că era recunoscută de domnie și avea atribuții judiciare bine definite¹¹. În Moldova, mărturii despre existența unor comunități evreiești încheiate apar din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. În această perioadă, documentele vremii încep să pomenească sinagogi¹² și cimitire evreiești (la Iași și Piatra Neamț), menționează nume de rabini¹³ și hahami, fapt

¹⁰ Paul Cornea, *Originile romantismului românesc*, Editura Minerva, București, 1972, p. 162.

¹¹ *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*, vol. I, întocmit de V. Eskenasy, Editura Hasefer, București, 1986, p. 30, doc. 38.

¹² *Ibidem*, p. 122, doc. 170 și p. 129, doc. 181. Primul document, din 27 februarie 1686, menționează existența unei sinagogi în mahalaua Curelarilor din Iași; al doilea, un act emis de domnul Moldovei, Antioh Cantemir, la 19 octombrie 1698, atestă existența unei sinagogi la Focșani.

¹³ *Ibidem*, p. 124, doc. 173. Este vorba de o însemnare de pe coperta cărții *Porțile Sionului*, publicată la Wilmersdorf în 1690, care arată că autorul ei, rabinul Nathan Hanover, a fost îndrumătorul spiritual al comunității din Iași.

ce demonstrează o creștere considerabilă a prezenței evreiești în această arie geografică. Pretutindeni unde trăiesc împreună grupuri mai mari de evrei, primele manifestări ale solidarității comunitare iau naștere în jurul casei de rugăciune sau sinagogii, elementul central în viața oricărei comunități. Ipoteza că formele embrionare de organizare a vieții comunitare izvorăsc, într-o primă etapă, din necesități interne legate de practicarea cultului este confirmată și de o serie de documente, care apar în număr mare spre sfârșitul secolului următor și se referă la colonizarea sau reîmpopularea unor așezări din Moldova. Este vorba despre hrisoave domnești de întărire a unor înțelegeri încheiate între proprietarii așezărilor respective și grupuri de evrei, chemați să întemeieze un târg sau să revigoreze viața economică a unei așezări, ce conțin, fără excepție, prevederi care se referă la acordarea unor privilegii ce permit asigurarea condițiilor strict necesare pentru respectarea obligațiilor religioase. Evreii obțin dreptul de a construi o sinagogă, o baie rituală și, mai apoi, de a deține un cimitir, dreptul de a avea măcelărie proprie, de a fabrica pâine pentru nevoile proprii etc. Evident, toate aceste condiții sunt însoțite de o serie de alte clauze care garantează libera desfășurare a activităților economice specifice¹⁴.

Odată cu dezvoltarea și creșterea numărului comunităților, ele se vor organiza treptat, în linii mari conform modelului schițat în capitolul anterior, autoritatea și responsabilitățile fiind împărțite între conducerea laică și cea religioasă. La sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul veacului următor, documentele oficiale menționează pentru prima oară un organism ce dispune de un statut propriu, reglementat de autoritățile centrale, având rolul de a media relațiile dintre acestea și obștea evreiască, și anume *breasla jidovilor*. Condica visteriei, întocmită pe vremea lui Constantin Brâncoveanu, precizează cuantumul obligațiilor fiscale ale "breslei" față de domnie¹⁵. Acest lucru demonstrează că, la momentul respectiv, comunitatea evreiască era suficient de dezvoltată pentru a putea fi tratată ca o categorie distinctă de contribuabili, fiind inclusă în cadrul celor 33 de bresle care reprezentau organizațiile profesionale și ale comunităților etnice alogene. Se vede că interesele fiscale ale domniei joacă și ele un rol important în apariția structurilor comunitare, impunând un model care, din punct de vedere administrativ, facilita perceperea impozitelor de la grupurile de străini. În ceea ce privește pe evreii moldoveni, cam în aceeași perioadă, dispunem de mărturia cărturarului umanist, Dimitrie Cantemir, care, în *Descrierea Moldovei*, ne informează că evreii "trebuie să plătească o dajdie deosebită în fiecare an, mai mare decât cea obișnuită. Nu au altă îndeletnicire decât neguțătoria și să țină hanuri. Pot să-și facă sinagogă oriunde voiesc, însă

¹⁴ Elias Schwarzfeld, *Din istoria evreilor. Împopularea, reîmpopularea și întemeierea târgurilor și a târgușoarelor în Moldova*, Editura Uniunii Evreilor Pământenii, București, 1914.

¹⁵ *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*, vol. II/1, întocmit de M. Spielmann, Editura Hasefer, București, 1988, p. 3, doc. 1.

nu din piatră, ci numai de lemn"¹⁶.

În consecință, în ceea ce privește geneza instituțiilor comunitare tradiționale în societatea evreiască din Moldova și Muntenia Evului Mediu, se constată că ele iau naștere, ca peste tot în Europa central-răsăriteană, sub impulsul unei solidarități ce ține de necesități proprii, legate în primul rând de îndeplinirea obligațiilor religioase și apoi de desfășurarea activității economice, în cadrul impus de instituțiile și autoritățile societății-gază, care stabileau gradul de autonomie internă, juridică, fiscală și administrativă. Una din expresiile cele mai pregnante ale solidarității comunitare au fost asociațiile de înmormântare *Hevra Kadosha*, constituite cu scopul de a asigura îndeplinirea ritualului înmormântării după preceptele legii iudaice, atestate de surse externe la începutul secolului al XVIII-lea¹⁷. Deși păstrate fragmentar, statutele acestor organizații, redactate în majoritatea lor în limba idiș, furnizează informații interesante în ceea ce privește viața comunitară din secolul fanariot.

Diferențele de terminologie nu ascund faptul că principiile și schema de organizare a societății evreiești din Principatele Române sunt similare celor întâlnite în Europa central-răsăriteană, instituțiile comunitare având, în esență, aceeași origine și îndeplinind aceleași funcții. Inițial, conducerea laică era reprezentată de unul sau mai mulți *staroști*, aleși de obște o dată pe an și confirmați de domnie, cu atribuții în principal fiscale, administrative și de mediere a relațiilor dintre comunitate și autorități. Funcția apare menționată pentru prima oară într-un document din 1739, emis de Grigore Ghica, domnul Moldovei, care, "după obiceiul vechi", îl numește pe Marco, fiul lui Lazăr, staroste al obștii din Bârlad¹⁸, apoi la Iași în 1741¹⁹ și la București în 1753²⁰. În ceea ce privește chestiunile legate de cult și deciziile halahice, responsabilitatea revenea rabinului comunității, ales de staroști, epitropi ai sinagogii, și numit în funcție pe viață. Acesta a continuat să funcționeze în fiecare oraș, și chiar în Iași, și după centralizarea conducerii religioase. Treptat, breasla ieșeană dobândește tot mai mult prestigiu și autoritate, fapt reflectat de extinderea jurisdicției conducătorului său spiritual și de titlul de *roș medina* acordat unor staroști. Pornind de la acest nucleu, se va ajunge în cele din urmă la înființarea unor structuri supra-comunitare, de tipul *medina*, în sfera laică, și de tipul marelui rabinat (*hahambașia*), în cea religioasă.

¹⁶ Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, Editura Minerva, București, 1981, p. 196-198.

¹⁷ *Izvoare și mărturii...*, vol. II/1, p. 59, doc. 82.

¹⁸ *Ibidem*, p. 90, doc. 106.

¹⁹ *Ibidem*, p. 103, doc. 117 și p. 108, doc. 121. Primul document vorbește despre mai mulți staroști, ceea ce atestă mărimea și importanța obștii ieșene, fapt confirmat și de evoluția spre o organizare supra-comunitară, indicată de alegerea unui "başstaroste", pomenit în al doilea document.

²⁰ *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*, vol. II/2, întocmit de L. Benjamin, M. Spielmann, S. Stanciu, Editura Hasefer, București, 1990, p. 10, doc. 10.

Autonomia internă a comunităților evreiești atinge cel mai înalt nivel odată cu instituirea *hahambașiei*, instituție religioasă supra-comunitară cu drept ereditar. Funcția a fost creată de Poartă în 1719 și oferită eruditului cabalist Naftali Cohen, care moare însă înainte de a ajunge în Moldova. Se pare că primul hahambaș care a funcționat ca atare, fără ca documentele oficiale să îi acorde explicit acest titlu a fost un descendent al acestuia, Bezalel Cohen, care moare în 1743, fiind urmat (probabil nu imediat) de fiul său, Isac, confirmat ca hahambaș de domnitorul Constantin Racoviță în 1756²¹. Autoritatea sa asupra evreilor din Țara Românească este întărită de Ștefan Racoviță în 1764 și de Alexandru Ipsilanti în 1776²². Înaltul demnitar va dobândi însemnate privilegii (extinse în unele cazuri și asupra familiei sale) și va întruni în persona sa autoritatea religioasă și juridică; totodată, el era responsabil cu colectarea și vărsarea taxelor către visterie, îi reprezenta pe evrei în fața autorităților, recomanda domniei pe staroști, îi confirma pe rabini, fără însă a-i putea destitui. Deoarece hahambașa își avea reședința la Iași, iar jurisdicția sa se extindea și asupra evreilor din Țara Românească, ceea ce nu permitea existența unui mare rabinat la București, aici, ca și în alte orașe mari din Principate, s-a numit un locțiitor al său, *vekil hahambașa*, care devine și mare staroste al evreilor valahi (*roș medina*), întrunind astfel în persoana sa autoritatea civilă și cea eccleziastică. El avea aceleași privilegii, precum și aceleași relații cu autoritățile ca și hahambașa. Pe măsură ce autoritatea ultimului slăbește, breasla evreilor valahi se desprinde treptat de sub tutela Iașului, devenind în fapt o comunitate de sine-stătătoare. Tendințele centrifuge ale obștii bucureștene reprezintă numai un semn al procesului de fragmentare internă care va marca societatea evreiască începând cu sfârșitul secolului al XVIII-lea. Pe lângă conflictele dintre membrii obștei și conducere, adeseori acuzată că administrează în folosul propriu veniturile comunității, coeziunea este subminată și de un fenomen de diferențiere internă, accentuat de regimul preferențial aplicat spre sfârșitul veacului al XVIII-lea evreilor aflați sub protecție consulară străină, așa-numiții *sudiți*, al căror număr era în continuă creștere. Nemulțumirile acestora, ce vor duce la dispute frecvente în prima jumătate a secolului următor, sunt în general legate de gabelă, taxa pe carnea kașer, unul dintre primele cazuri de acest fel fiind atestat în 1796 la Iași²³.

La momentul respectiv, societatea evreiască, în ansamblul ei, era departe de a oferi o imagine omogenă. Pe lângă elementele distinctive care-i separă pe sefarzi și așkenazi, pe lângă diferențele dintre comunitățile din Țara

²¹ *Ibidem*, p. 19, doc. 18.

²² *Ibidem*, p. 52-53, doc. 46.

²³ *Ibidem*, p. 436, doc. 303.

Românească și cele din Moldova, evreii erau împărțiți în trei categorii, după criteriul statutului pe care îl dețineau: *pământenii*, așezați în țară de câteva generații, *hrisoveliții*, statorniciți prin hrisoave domnești, ce se vor contopi în scurt timp cu primii, și *sudiții*, care, mai ales din rațiuni fiscale, preferă să rămână supuși străini. În ceea ce privește relațiile lor cu societatea-gază, s-a arătat că, în general, autoritățile fanariote au încurajat activitățile desfășurate de evrei, impunându-le puține restricții, însă această perioadă marchează totodată și momentul apariției unui tip de manifestări anti-evreiești necunoscute până atunci în societatea românească, acuzațiile de omor ritual²⁴.

Semnele schimbării se insinuează treptat, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, pe un fond de tensiune politică și agravare a conflictelor sociale. Ultimii ani în care se mențin instituțiile supra-comunitare sunt marcați de tendințele centrifuge ale diferitelor comunități; evreii sefarzi insistă pentru o organizare separată²⁵, sudiții refuză în continuare să contribuie la sporirea veniturilor comunităților de evrei pământeni, la Iași, supușii austrieci cer înlăturarea hahambașei, asaltând autoritățile cu plângeri și petiții, la București conducerea laică și cea religioasă se acuză reciproc de incompetență și corupție. Desființarea stărostiei, prin reglementările Regulamentului Organic, și a hahambașei, printr-un decret special, nu fac decât să confirme o stare de fapt: criza de autoritate ce afectează de multă vreme comunitatea evreiască și procesul de dezintegrare a structurilor tradiționale sub impactul vremurilor noi. Evoluțiile care marchează trecerea de la un mod de viață tradițional, centrat pe un sistem de valori comune și pe o organizare internă în măsură să le perpetueze, la o societate dinamică, fragmentată și supusă influențelor din afară, se desfășoară în continuare într-un ritm accelerat, însă ele vor avea consecințe pe termen lung și implicații profunde.

1.3. *Cultura evreiască tradițională în Principatele Române*

Așa cum am mai observat, societatea evreiască tradițională se definește în primul rând în raport cu participarea sa la valorile sacralului, care se difuzează în toate domeniile vieții, fundamentând și justificând orice gând și sentiment, orice gest sau acțiune. Dincolo de diferențele în timp și spațiu ale expresiilor exterioare ale iudaismului, acesta profesează două principii fundamentale: un

²⁴ Carol Iancu, *Evreii din România (1866-1919): de la excludere la emancipare*, Editura Hasefer, București, 1996, p. 43.

²⁵ Israel Șapira, "Istoricul comunității din Ploiești după isvoare scrise și transmisiuni orale", în *Analele Societății Istorice "Tuliu Barasch"*, Anul III - 1889, Wiegand, București, anexa V, p. 48.

monoteism strict și datoria supremă de a se supune voinței divine, declarată explicit și concentrată în Tora, în afara căreia nu există nici conștiința unicității lui Dumnezeu, nici posibilitatea de a-l sluji. Astfel, perpetuarea tradiției, respectarea riguroasă a comandamentelor Torei reprezintă condiția esențială a păstrării identității spirituale și culturale.

Se știe destul de puține lucruri despre viața culturală a evreilor din Principatele Române la începuturile așezării lor în această arie geografică, suficient însă pentru a vedea că ea își are rădăcinile, ca pretutindeni în Europa central-răsăriteană, într-un sistem de educație organizat în jurul instituțiilor de cult, axat pe studiul cărților fundamentale ale iudaismului, sistem ce se perpetuează până târziu în modernitate.

Viața religioasă și cea intelectuală erau inseparabile, astfel că, inițial, vocabularul evului mediu nici nu face distincție între lăcașul de rugăciune și cel de studiu, în multe documente sinagoga fiind numită "școală". Copilul învăța ritualurile și tradițiile elementare, ca și comportamentul moral și social, mai întâi în familie, iar de la vârsta de patru-cinci ani era trimis la heder, sărăcia neîmpiedicându-i pe părinți să-i asigure cel puțin o educație elementară. Școlile elementare evreiești, *hadarim*, cu caracter exclusiv religios, organizate pe lângă sinagogă sau casa de rugăciune, vor continua să funcționeze până în secolul nostru. Educația copiilor era încredințată unui învățător, *melamed*, care, în ciuda prestigiului de care se bucura educația în comunitate, nu avea un statut pe măsură și, adesea, nici prea multe cunoștințe ori învățătură. Avantajele și dezavantajele educației tradiționale în *hadarim* sunt surprinse cu deosebită obiectivitate de un intelectual de formație modernă, martor al supraviețuirii acestui sistem: "Învățământul complex al talmudului începe din vârsta cea mai fragedă, când pedagogia modernă nu crede cu cale a da în mână elevului nici măcar o carte elementară. Sub povara studiului, ce se face în mod rudimentar, fără nici o sistemă, subcade sănătatea corporală a multora ... dar și răsare o vioiciune a spiritului, o perspicacitate a minții, ce nu ne întâmpină așa des la generațiile de azi, modulate după sisteme și programe"²⁶. Totodată, documente din secolul al XVIII-lea menționează și câteva școli întreținute de comunitate sau de diferite asociații, așa-numitele Talmud-Tora, de pildă la Iași, Bârlad, Botoșani, București²⁷. Subliniind contribuția imigranților polonezi la dezvoltarea vieții intelectuale evreiești în Principatele Române, Moses Schwarzfild aduce ca argument în favoarea tezei sale "... mulțimea *havrelor* (școalelor preparatoare) și *ieșuvelor* (școalelor mai înalte talmudice) și mai ales "Înfrățirile" pentru

²⁶ Moses Schwarzfild, "Excursiuni critice asupra istoriei evreilor din România", în *Analele Societății Istorice "Iuliu Barasch"*, Anul II - 1888, Wiegand, București, p. 59.

²⁷ *Izvoare și mărturii...*, vol. II/1, 1988, p. 23 (nota 4).

susținerea de *Talmud-thora*, școli gratuite pentru învățătura legii și pentru înlesnire cu cărți și îmbrăcăminte a elevilor sărmani...²⁸. Se vede că societatea evreiască tradițională, întemeiată pe valorile trecutului, nu ignora viitorul, dimpotrivă, atașamentul față de trecut însemna doar că prezentul devine mai puțin important, nu și viitorul, în care se speră a se aduce din nou la viață valorile trecutului. Astfel, generația viitoare devine purtătoarea acestei speranțe a renașterii societății - paradoxal, prin perpetuarea tradiției - și de aceea se investește atât de mult în ea.

Cu timpul sistemul școlar tradițional se extinde, astfel că "fiecare casă de rugăciune era o adevărată școală, cum o și numesc evreii (Schül) în cari oameni, tineri sau maturi, își petreceau ziua cu cărțile zise sfinte, ce se conservau în bibliotecile ce și le întocmeau acele școli prin donațiuni și cumpărări"²⁹. Cu toate acestea, datele care s-au păstrat nu permit o evaluare estimativă a gradului de instrucție a populației evreiești în ansamblul ei; se poate aprecia, totuși, că majoritatea erau în general capabili să scrie și să citească în limba ebraică.

"Prin această iubire de carte, prin acest dor aprins de învățătură, prin faptul că nu puteau să aibă nici o mărire lumească alta decât numai mărirea dobândită prin lucrare intelectuală, ovreii vechi au ajuns să aibă cu toții o cultură a lor, pocită, strâmbă, zadarnică, dar tot o cultură, cerând o muncă intelectuală uriașă și oferind în schimb o plăcere intelectuală nespusă"³⁰. Iată cum apare, pe la sfârșitul veacului al XIX-lea, privit prin oglinzile reflectorizante ale unor schimbări de mentalitate, un univers spiritual deja în declin, supraviețuind pe ici pe colo în târgușoare de provincie, unde oamenii mai respectau normele vieții religioase tradiționale și valorile ei etice.

Până în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, cultura evreiască tradițională nu cunoște realizări de excepție în Principatele Române, deși nu se poate contesta prezența unei elite intelectuale formată din rabini "învățați în ale Legii", savanți renumiți, ce sunt și capi de școală, predicatori și dascăli, medici cu o cultură enciclopedică și cunoscători de limbi străine. Se spune că primii hahambași erau faimoși prin erudiția lor, iar unul dintre marii staroști, Moise David, vorbea mai multe limbi și era expert în Cabală. Evident, creativitatea lor se va exprima în limba ebraică, în lucrări de exegeză biblică ori în scrieri cabalistice.

O relatare de la începutul veacului al XVII-lea arată că, trecând prin Iași, renumitul cabalist Solomon del Medigo îl întâlnește aici pe "sfântul și înțeleptul" rabin Solomon ben Arayo, "șezând și ocupându-se cu știința Cabalei de mai bine

²⁸ Moses Schwarzfild, *op. cit.*, p. 60.

²⁹ *Ibidem*, p. 61.

³⁰ Ronetti-Roman, *Manasse și alte scrieri*, Editura Hasefer, București, 1996, p. 77.

de patruzeci de ani³¹, fapt ce dovedește existența, la momentul respectiv, a unei comunități cu o viață culturală semnificativă, suficient de dezvoltată pentru a permite găzduirea unui erudit de seamă. O scrisoare din 1666, adresată de rabinul din Vilna rabinului din Zamosc, ce menționează un confrate din Iași, sugerează existența schimburilor de idei, semn că, deja, comunitatea evreiască din Moldova se încadrează "în circuitul de valori culturale internaționale"³². Rabinul ieșean pomenit în corespondență e Nathan Hanover, o personalitate de marcă a culturii ebraice medievale, autorul unui dicționar, al unei cărți de rugăciuni în ebraică, *Porțile Sionului*, ce întreține relații de corespondență cu rabini din Germania și Polonia. Câteva izvoare de la începutul secolului al XVIII-lea³³ ne redau imaginea unui intelectual al epocii, medicul și consilierul lui Nicolae Mavrocordat, Daniel de Fonseca. Domnitorul îl cunoscuse pe vremea când acesta era dragoman la Constantinopol, unde făcea parte dintr-un cerc de oameni cultivați, cu idei avansate, anticipând concepțiile luminate ale deceniilor următoare. De Fonseca obține aprobarea lui Mavrocordat pentru reorganizarea comunității sefarde din București, sugerează un proiect de îmbunătățire a sistemului sanitar al Țării Românești³⁴, prefigurând astfel prima generație de maskili, ce se vor implica atât în activitatea de ridicare a propriei comunități, cât și în efortul general de propășire a țării. De asemenea, o serie de inscripții de pe pietre de mormânt pomenesc nume de rabini venerați, erudiți în Talmud și Cabala, medici și învățați.

Acest tip de cultură, produs al unei creativități ce se manifestă în sfera exclusiv religioasă, va fi pus în umbră odată cu zorii modernizării, care deplasează accentul de pe valorile religioase particulare ale societății care o produce spre cele laice, universale. Însă, curentul reprezentat de erudiția biblică, talmudică și cabalistă nu va dispărea niciodată, dacă ar fi să pomenim numai lucrările de exegeză biblică ale lui Moses Gaster, ori ale dr. I. Niemirower.

³¹ Moses Schwarzfild, "O ochire asupra istoriei Evreilor din România din timpurile cele mai depărtate până la anul 1850", în *Analele Societății Istorice "Tuliu Barasch"*, Anul I - 1887, Wiegand, București, p. 21.

³² *Izvoare și mărturii...*, vol. I, p. XXV.

³³ *Izvoare și mărturii...*, vol. II/1, p. 33, doc. 48, p. 34, doc. 54, p. 44, doc. 62.

³⁴ Eugen Bernard Denize, "Sephardic Culture in the Romanian Countries (1700-1821)", în *SHVUT, Jewish Problems in the USSR and Eastern Europe* (First International Conference on the History of the Jews in Romania), nr. 16, Liviu Rotman (ed.), Diaspora Research Institute, The Goldstein-Goren Center for the History of the Jews in Romania, Tel Aviv, 1993, p. 110.

1.4. *Societatea evreiască din Principatele Române în zorii modernizării*

Efortul de modernizare în care se implică societatea evreiască se încadrează în procesul mai larg de dezvoltare care angajează treptat toate straturile societății românești de la începutul secolului al XIX-lea. Se deschid perspectivele apariției unei societăți "laice, occidentalizată, reșezată în confluența vremii și deschisă dialogului culturilor"³⁵. Cu aproape un secol întârziere față de Occident, comunitatea evreiască este antrenată în vârtejul de fenomene care vor duce la schimbări profunde în mentalul colectiv. În acest moment, tradiția încetează a mai avea forța de coeziune demonstrată anterior, ponderea elementului comun se diluează sub impactul influențelor din afară.

Criza sistemului fanariot, și, în consecință, a feudalismului însuși, prăpastia tot mai adâncă dintre dezvoltarea societății și instituțiile care o guvernează vor încuraja, la început firav, apoi, pe măsură ce "primăvara popoarelor" se apropie, tot mai mult, ideile și tendințele reformiste. Se pune tot mai acut problema responsabilității sociale a claselor guvernante, ceea ce va duce în cele din urmă la punerea în discuție a fundamentelor societății, odată cu emergența ideii naționale, care își va găsi un loc central în preocupările oamenilor de cultură. Simulacrul de ordine constituțională însoțit de cenzura strictă instaurată prin Regulamentele Organice adâncește și mai mult breșa dintre generații, tinerii angajându-se tot mai ferm în efortul de modernizare și aliniere a Principatelor Române la standardele culturii europene.

Odată cu introducerea Regulamentelor Organice în timpul ocupației rusești (1828-1834), se iau o serie de măsuri restrictive, mai ales în ceea ce privește pe evreii din Moldova. Această primă încercare de constituție, inspirată de autoritățile de ocupație, desființează corporația sau breasla, deoarece, în contextul tendințelor spre modernizare prin favorizarea relațiilor capitaliste, această structură, produs al relațiilor economice feudale, devine anacronică. Astfel, se anulează autonomia administrativă, juridică și fiscală a comunității evreiești; ea devine în actele oficiale "nația evreiască", o nație aparte, lipsită de drepturi, evreii sunt considerați în bloc străini și unii identifică aici sursa tuturor problemelor cu care se va confrunta de acum înainte această minoritate³⁶. Prin anaforaua divanului din 4/11 septembrie 1834, care desființează instituția hahambașiei, conducătorul spiritul nu mai este numit de domnitor, ci ales de comunitate, odată cu titlul de hahambașă pierzând și privilegiile legate de

³⁵ Paul Cornea, *op. cit.*, p. 162.

³⁶ Carol Iancu, *op. cit.*, p. 47; Moses Schwarzfild, "O ochire asupra istoriei Evreilor din România din timpurile cele mai depărtate până la anul 1850", în *Analele Societății Istorice "Iuliu Barasch"*, Anul I - 1887, Wiegand, București, p. 57-58.

această funcție³⁷. La rândul său, starostele este înlocuit de o comisie de zece epitropi, aleși de comunitate. Odată încadrată în structura administrativă a statului, comunitatea pierde practic orice autonomie, autoritățile putând oricând interveni în treburile sale interne și, mai ales, în chestiunile legate de perceperea și administrarea veniturilor.

Se crează astfel premisele unei situații paradoxale, care-i plasează pe evrei undeva în afara corpului social, ce se voia reșezat pe principii moderne, egalitariste, nefragmentat de diferențierile corporatiste. În momentul când dispar anumite instituții în procesul firesc al evoluției, aceasta se întâmplă pentru a face loc altora noi, și chiar și atunci momentul de tranziție este perceput ca o criză acută, întrucât structurile vechi nu au dispărut cu totul și nici cele noi n-au apucat să se consolideze. Când schimbarea e impusă din afară, în numele ideii de a modela o societate modernă, cu instituții care să satisfacă nevoile tuturor cetățenilor ei, atunci, cel puțin în teorie, trebuie să li se ofere tuturor șansa de a se integra. Dacă celelalte "stări" își vor găsi treptat, după șocul tranziției, locul potrivit în noua structură, evreii, purtând stigmatul de "nație străină", vor rămâne în afara cadrelor acestei societăți, nemaiaivând totodată suportul propriilor lor instituții.

În preajma revoluției evenimentele se precipită, contactele cu centrele de cultură europene sporesc, generația tânără lucrează plină de fervoare, cu un sentiment de urgență și secretă exasperare pentru a recupera handicapul și a "arde etapele". În acest stadiu, entuziasmul edificării unei culturi noi va pune în umbră spiritul critic, făcând să primeze politicul și eticul în detrimentul esteticului³⁸. Pătura cultivată, animată de acea generozitate socială de sorginte iluministă, își asumă misiunea sacră de a introduce civilizația și progresul, de a lumina și educa poporul pentru a-l face receptiv la idealurile comune de frăție și libertate. Este un moment de înaltă elevație morală care produce primele creații remarcabile, precum și primele instituții culturale.

Anul 1848 aduce cu sine speranța emancipării prevăzută în punctul 21 al Proclamației de la Islaz și în Dorințele Partidei Naționale din Moldova, dar aceste avânturi generoase sunt uitate odată cu înfrângerea revoluției. S-a spus că emanciparea nu a apărut dintr-o nevoie intrinsecă a societății românești, n-a corespuns unor preocupări anterioare, ci a fost numai un rezultat al mimetismului marilor curente europene, ce atinge apogeul în perioada pașoptistă. Cu toate că participarea evreilor la acest eveniment este individuală, se constată că ideile liberale încep să-și croiască drum și în societatea evreiască. Fără îndoială, n-au lipsit atitudinile de rezervă, mai puțin puse în evidență,

³⁷ *Izvoare și mărturii...*, vol. III (în curs de apariție), doc. 203.

³⁸ Paul Cornea, *op. cit.*, p. 423-427.

întrucât cercetările se concentrează mai ales asupra elitei progresiste. Un caz care prefigurează conflictul dintre conservatori și adepții reformei și, totodată, indică pătrunderea ideilor Haskalei în societatea evreiască, are loc la Iași în 1847, când un grup de evrei moldoveni adresează o petiție domnitorului Mihai Sturza, cerându-i "a ordona lepădarea vechiului port, ce le era nesuferit și a impune tuturor a se îmbrăca în mod modern, zis portul european", ceea ce stârnește opoziția înverșunată a tradiționaliștilor³⁹. Cu același prilej, se pune pentru prima dată în discuție înființarea unei școli israelite moderne, proiect materializat abia în 1852.

Până în deceniile cinci-șase ale secolului al XIX-lea viața evreiască rămâne dominată de curente spirituale care țin de lumea tradiției: ortodoxismul rabinic și, în unele părți din Moldova, hasidismul. Evreii din târgurile și orașelele mici de provincie continuă să își ducă viața conform tradiției ancestrale, în respectul valorilor sale religioase și morale. Cu un an înainte de revoluția pașoptistă, un tânăr "dintr'acei ce s'au cioplit prin călătorii în lumea mare", care vorbea franceză și lepădase vechiul port, era încă privit, de majoritatea coreligionarilor săi, ca un eretic⁴⁰. În ciuda opoziției elementelor conservatoare, modernizarea accelerată și avântul economic care cuprind societatea românească, în special după ieșirea Principatelor de sub tutela puterilor vecine, nu întârzie să își pună amprenta asupra societății evreiești în ansamblul ei. Liviu Rotman demonstrează, cu cifre și exemple⁴¹, că, dovedind un spirit de inițiativă și o mobilitate remarcabile, evreii s-au aflat de la început în primele rânduri ale dezvoltării economice. Chemați să joace un rol activ în viața economică a țării, ei vor reuși să se integreze în societatea românească în primul rând la acest nivel. Ideile Haskalei pătrund în lumea evreiască din Principate pe acest fond de integrare economică și parțială deschidere spre societatea-gază, când temelia cultural-religioasă era încă integră. Totodată, conjunctura politico-socială nu era încă prielnică emancipării, iar contextul cultural în curs de cristalizare nu favorizează fenomene de aculturație. Impactul lor este destul de redus asupra comunităților moldovene, mai atașate tradiției și mai conservatoare, resimțit în special în sfera educației. În ceea ce-i privește pe evreii din Țara Românească, și mai ales comunitatea bucureșteană, după avântul

³⁹ Wilhelm Schwarzfeld, "Despre lepădarea vechiului port" în *Analele Societății Istorice "Iuliu Barasch"*, Anul III - 1889, Wiegand, București, p. 159.

⁴⁰ *Ibidem*. Este vorba de M. E. Finkelstein, conducătorul grupului de tineri evrei din Iași care ceruseră schimbarea portului.

⁴¹ Liviu Rotman, "Mental and Cultural Structures of Romanian Jews at the Turn of the Century", în *SHVUT, Jewish Problems in the USSR and Eastern Europe* (First International Conference on the History of the Jews in Romania), nr. 16, Liviu Rotman (ed.), Diaspora Research Institute, The Goldstein-Goren Center for the History of the Jews in Romania, Tel Aviv, 1993, p. 151-160.

edificării culturale, moment marcat de personalitatea distinsă a dr. Iuliu Barasch, elita intelectuală se vede plasată în primele rânduri ale luptei pentru emancipare, care-i angajează toate energiile. Astfel că, în Principatele Române, iluminismul evreiesc nu apucă să se constituie într-un curent, să se coaguleze ideologic ori să se exprime într-o literatură de idei. Avem de-a face mai degrabă cu o serie de inițiative cu caracter preponderent practic, ce își găsesc un corespondent în iluminismul promovat de elita românească în deceniile trei-patru ale veacului al XIX-lea⁴², axat în principal pe probleme strict utilitare și pe nevoia stringentă de răspândire a cunoștințelor și crearea instituțiilor culturale. Ideile Haskalei se manifestă într-un impuls de generozitate socială, care-i unește pe oamenii luminați în jurul țelului comun de a introduce civilizația, de a educa și lumina poporul, de a înălța sufletele; reforma "interioară", fără renunțarea la identitatea spirituală, este principala lor preocupare. "Emanciparea interioară" este un slogan al maskilim-ilor de pretutindeni; ea se va realiza prin ieșirea din ghetto-ul spiritual, renunțarea la îmbrăcămintea diferită și la limba idiș, reforma cultului și deschiderea spre cultura europeană. Generația respectivă abandonează ghetto-ul, nu și iudaismul, deși se pronunță pentru reforma ritualului și abordarea științifică a tradiției. În fond, noua elită intelectuală, ce adoptă o atitudine critică față de valorile moștenite, provine ea însăși din lumea tradiției și, cel puțin în această etapă, efortul său de integrare nu o va determina să rupă cordonul ombilical care o leagă de ea.

Primele semne de criză vor apare înainte ca ideile Haskalei să apuce să se difuzeze în întreaga societate evreiască din Principate, făcând loc unor ideologii mai revoluționare.

2. Precursorii

Influența Haskalei este numai unul dintre factorii care stau la temelia procesului de modernizare culturală a societății evreiești din Principatele Române. Interacțiunea cu societatea-gază devine în continuare un factor cu tot mai multă pondere în acest proces. Este practic imposibil de fixat exact momentul în care se inițiază un astfel de proces cu ramificații multiple și de o complexitate aparte. În fond, ceea ce numim "proces de modernizare" se petrece în decursul a câtorva decenii și, după cum arată Josy Eisenberg, "evreii par să fi suferit și mai puternic decât vecinii lor efectele fenomenului de accelerare a istoriei"⁴³. Se poate totuși considera ca punct de referință, ce marchează

⁴² Paul Cornea, *op. cit.*, p. 211-266; 423-456.

⁴³ Josy Eisenberg, *O istorie a evreilor*, Editura Humanitas, București, 1993, p. 245.

începutul modernizării, mijlocul secolului al XIX-lea, deși efectele sale în sfera culturală vor fi vizibile numai din a doua jumătate a veacului, perioadă în care vor apărea instituțiile și asociațiile culturale, presa, operele științifice și literare create de intelectuali evrei. Dacă până în acest moment s-a putut circumscrie viața culturală evreiască, limitând-o la sfera educației, studiului și creației concentrate pe textul sacru, de acum încolo ea se diversifică, incluzând domenii variate, iar interferențele cu societatea românească se accentuează în așa măsură încât fenomenul nu mai poate fi abordat separat⁴⁴. Asistăm la un proces de aculturație accelerată a unui segment semnificativ al populației evreiești și, cu un decalaj de numai câțiva ani de la formarea unei elite intelectuale românești și de la edificarea instituțiilor culturale moderne în societatea românească, la apariția unei elite care se integrează firesc în cultura română, integrare ce continuă să funcționeze și după ruptura provocată de refuzul emancipării.

Dar, să nu uităm că, deocamdată, vorbim despre un timp când apele nu se depărțiseră încă, o perioadă de căutări și adesea de confuzie, în care vechiul coexistă cu noul, stilurile se amestecă, toate acestea în atmosfera unei efervescente culturale fără precedent, care cuprinde societatea Principatelor Române, pe verticală și pe orizontală, în toate segmentele ei. Un martor al vremii, descriind Iașul deceniului patru, surprinde cu deosebită acuratețe atmosfera epocii: "Ideile nouă, primite fără voie, introduse ca prin surprindere, și urma, încă puternică, a obiceiurilor vechi, alcătuiesc un haos nedeslușit, în care totu-i încurcat"⁴⁵.

În acest context apare o categorie de "producători de valori culturale" care, din punct de vedere al mentalității și universului spiritual nu s-au desprins încă de lumea tradiției, nu aparțin curentului principal și nu se încadrează în tipologia intelectualului modern, dar care, fără îndoială nu pot fi ignorați.

2.1. *Cilibi Moise (1815-1869)*

Negustorul ambulant de mărunțișuri din târgul Focșaniului este un exemplu unic de aculturație ce nu are nimic de-a face cu procesul de modernizare. Îmbinând formația evreiască, înțelepciunea populară și darul observației, Cilibi Moise se adaptează contextului social autohton, astfel că morala sa primește, dincolo de valabilitatea ei generală, o rezonanță puternică

⁴⁴ Liviu Rotman, *art. cit.*, p. 160: "Privită în lumina dinamicii culturale, confluența celor două societăți este clar vizibilă".

⁴⁵ Alecu Russo, "Iașii și locuitorii lui în 1840", în *Piatra-Teiului. Scrieri alese*, Editura pentru literatură, București, 1967, p. 338-339.

în prezentul dat, în conjunctura socială și politică în care se elaborează. Morala e explicită, devenind de cele mai multe ori o pledoarie. Călinescu îl va numi un "Anton Pann evreu"⁴⁶, asociere originală de umor balcanic, românesc și evreiesc, un talent înnăscut, dotat pentru a produce aforisme, epigrame, glume, fabule, ghicitori și vorbe de duh. În 1858 publică prima broșură cu pilde și apropouri, însoțită de *Voiajul lui Cilibi Moise. Caracteristica orașelor*; de atunci, la fiecare început de an, scoate câte o cărticică.

Evident, formația sa nu are nimic în comun cu cea a altor autori contemporani, evrei sau români, poate doar cu aceea a lui Anton Pann, fără experiențele aventuroase de tinerețe ale celui din urmă. Era un om de obârșie modestă, un copil al lumii balcanice pitorești ce mișuna prin târgurile vremii, pe care le-a cunoscut ca nimeni altul, cu o viață nu tocmai ușoară, în veșnică luptă cu sărăcia: "Într-o zi Cilibi Moise a dat de o mare rușine, la călcat hoții noaptea și n-au găsit nimic".

Se pare că părinții săi ar fi venit din Galiția, stabilindu-se la Focșani, unde în 1812 sau 1815 (după Moses Schwarzfild) se naște Froim Moise. Portretul îl face același Moses Schwarzfild care îi va aduna și comenta cărticelele: "... el crescu mic de stat, dar voinic și sănătos. Privirea sa era limpede și vioaie, graiul seu hotărât și aspru, gura sa rizătoare, ear fața sa, pe care necazul n'a cercat nici o dată s'o brăzdeze, era plină de o bunătate expresivă. Așa că, oricine'l vedea, prindea dragoste pentru dânsul și'l asculta cu plăcere"⁴⁷. Dincolo de tonul sentimental-apologetic, diferit de stilul sobru cu care ne-a obișnuit istoricul și folcloristul, deslușim o imagine plină de pitoresc și căldură umană, un ochi ager și mucalit, jovial și optimist.

Spre deosebire de acei intelectuali cu vederi liberale care "se aplecau" spre mase spre a descoperi filonul creației autentice, Cilibi Moise trăia efectiv printre oamenii care-i citeau cărticelele și le împărtășea suferințele. Folclorul era mediul său natural și nu ceva creat în mod artificial în laboratorul creației. Există însă o diferență esențială între acest autor și rapsodul popular ce cântă doine, spune basme și balade învățate din bătrâni; el e un orășean, mic negustor ambulant și chiar cu tarabă în mahala, oferind mușteriiilor săi ceva în plus față de negustorii obișnuiți. Amestecată cu mărunțișurile el are o marfă ce corespunde unei nevoi spirituale a acestui public modest de la periferie, "aflat în stadiul alfabetizării culturale"⁴⁸. Publicul cititor de condiție modestă, format din

⁴⁶ George Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, ediția a II-a, Editura Minerva, București, 1982, p. 225.

⁴⁷ Cilibi Moise, *Practica și apropourile lui Cilibi Moise Vestitul din ara Românească*, Ediția M. Schwarzfild, Tipografia română Filip Lazăr, Craiova, 1883, p. VIII.

⁴⁸ Paul Cornea, *op. cit.*, p. 520.

negustori, dascăli, mici funcționari și târgoveți în care spiritul epocii stârnise aspirații spre cultivare necunoscute în trecut, prețuia la acea vreme cântecele de lume, povestirile moralizatoare ce propovăduiesc virtutea și stigmatizează viciul, istorioarele vesele, literatura apoftegmatică și parenetică.

Târgoveții îi vor spune mai întâi Moise Ovreiul, și mai apoi, când devine o figură aproape legendară, Moise Vestitul în Țara Românească. El nu știe scrie românește, "apropourile" sale sunt dictate în forme concise unor știutori de carte români ori direct celor ce-i tipăresc cărțile, însă se mișcă firesc în acest mediu lingvistic, tot așa de firesc cum se mișcă în lumea pestriță a târgurilor. La București își avea taraba pe Podul Calicilor, dar în majoritatea timpului colindă țara observând caracterul oamenilor și specificul locurilor pe care le străbate, ascultă proverbe și zicători și cugetă asupra tot ce-i iese în cale. Cărțile le vinde pe tarabă, la un preț "după voia clientului și după meritul lui Cilibi Moise", ele constituindu-se, în ansamblul lor, într-un mic tratat de morală, ce vorbește despre adevăr și minciună, bunătate și răutate, dragoste și ură, teme predilecte pentru moralisții aforiști. Se conturează o morală a bunului-simț în care transpare înțelepciunea unei experiențe bazată pe observația socială atentă, ce nu cunoaște criteriu mai bun de verificare decât viața însăși. Discutând aspecte legate de literatura etică, Moses Gaster arată că "proverbul" (în sensul cel mai larg, întrucât folcloristul include aici maxima, sentința, pilda și proverbul propriu-zis) are "unul și același izvor general: viața", fiind "... pentru relațiunile morale ale omenirii, întocmai ca moneda pentru relațiunile sociale, căci proverbele sunt acei mijlocitori cari aduc și înlesnesc, pe fiecare zi, spre întrebuințarea practică a popoarelor, înțelepciunea la care au ajuns oamenii cei mai profunzi prin meditațiune matură și pătrunzătoare"⁴⁹.

Virtuțile laudate conturează imaginea unui tip uman echilibrat și cumpătat, prețuind mai presus de orice adevărul, nici risipitor nici zgârcit, păstrând în toate chibzuiala și buna măsură:

"Acela care zice ce știe, care dă din ce are și are ce poate; este un om drept" sau

"Omul ce nu știe să se stăpânească îl stăpânește altul".

Însă, virtuțile cardinale sunt pentru Moise Cilibi două: aplecarea spre învățătură și munca cinstită.

"Învățătura este lumina lumii", generalizează el, folosind o comparație care abundă în literatura etică a vremii, și subliniază foloasele pe care aceasta le aduce:

---

⁴⁹ Moses Gaster, *Literatura populară română*, Editura Minerva, București, 1983, p. 134.

"Învățătura la cei tineri, moravuri bune; la cei săraci, mijloc de hrană; și la cei bogați, o podoabă" ori, punând în balanță cele două laturi ale educației, găsește o expresie extrem de sugestivă, bazată pe o asociație de termeni împrumutați din viața de zi cu zi:

"Învățătura este arendă, practica proprietar".

Expresiile sale aforistice de tip paremiologic, chiar dacă nu se disting prin noutatea conținutului, avându-și de cele mai multe ori rădăcina în înțelepciunea milenară a poporului, dobândesc o prospețime originală prin felul în care exploatează resursele lexicale, folosind expresii plastice pentru a construi o caracterizare pregnantă și sugestivă cu relief viguros.

"Timpul este o scară: unul urcă, altul se scoboară";

"Tinerețea este ușure ca paserea, bătrânețea grea ca o piatră";

"Omul este ca un târg [bâlcui], când se ridică prăvăliile rămâne pământ";

"Acela care deosebește om de om nu este om".

Cei mai mulți scriitori formați în perioada prepașoptistă provin dintr-un alt mediu social, au primit o educație în școli înalte ori chiar la universitățile europene, rupându-se cu desăvârșire de Orient. Scrisul lor va fi inevitabil modelat de influențele culturale, de lecturile și contactele avute, "cenzurat" de mediul intelectual în care s-au format. Creativitatea lui Cilibi Moise nu cunoaște asemenea limite, ea se mișcă în voie, fără nici o reverență față de vreo autoritate literară, autentică sau falsă, și fără pretenția de a face literatură. Cu toate că, unele cugetări par a avea rezonanțe biblice:

"În această lume goi ne naștem și la sfârșit nu suntem nimic";
altele par a fi imitate după aforisme de origine literară:

"Este dulce, este glorios a muri pentru patrie";

"Viața este un somn adesea ori întrerupt";

iar unele par a fi culese direct din gura poporului:

"Cine caută cal fără cusur umblă pe jos";

"Albina ține în gură mierea și în coadă acul",

ele sunt, fără excepție, filtrate printr-o inteligență ascuțită și un spirit voinic, pătrunse de "același spirit, aceeași inimă, același ochiu observator"⁵⁰.

Majoritatea maximelor și sentințelor, însă, sunt rodul observației și reflexiei proprii, gânduri și sentimente exteriorizate în vorbe de duh și pilde cu tâlcuri istețe ori reacții spontane la imediatul cotidian. Umorele său zgândăre gândirea ce se instalează în locul comun, "vindecă" limbajul de anchiloză și-l adecvează la sens, punând sub semnul întrebării adevărurile gata făcute.

"Când puterea are dreptate, dreptatea n-ar putea".

⁵⁰ Cilibi Moise, *op. cit.*, p. XII.

Iată și filonul critic ce ascunde discret satira de moravuri, care nu ajunge niciodată la sarcasm ori ironie amară:

"Băiatul care se naște acum trebuie să aibă patru mâini: în una să ție țigara, în a doua cărțile de joc, în a treia alifie modernă, în a patra o bilă și un tac";

"Minciuna negăsind unde să se găzduiască a cerut de la Dumnezeu o gazdă; Dumnezeu s-a găsit cu cale că la jurnale și la calendare va fi bine primită";

"Lumea s-a deșteptat acum, chirigiul citește gazeta, cojocarul vorbește franțuzește și croitorul merge să studieze la Paris".

Cărticelele sale reflectă pregnant un moment de cotitură din evoluția unei societăți patriarhale în care vechile relații autarhice sunt pe cale de disoluție sub presiunea crescândă a noului, care impune o nouă dinamică a forțelor sociale. Coexistența vechiului cu noul creează un amestec adesea bizar "... de inovații altoite pe vechile datini, care alcătuiesc un fel de mijlocie pitorească între moravurile asiatice și moravurile Occidentului"⁵¹. Toți se ostenesec în căutarea unei procopseli, banul reprezintă acum obiectul supremei ambiții

"Toată lumea este un mezat, se vând unii pe alții"

"Înainte vreme se cinstea om pe om, ear acum moneda"

"Slujbele și polițele se schimbă ca cămășile".

Filonul critic este însoțit însă de optimismul unui om receptiv la tendințele înnoitoare ale vremii, care împărtășește năzuințele de propășire socială, emancipare politică și regenerare morală ale elitei progresiste.

"Cauza religiunilor, aceea a patriei, acea a onoarei voiește niște luptători armați, mai întâi de intențiuni virtuozose, apoi de știință și bună grație";

"Domnilor, să nu fiți supărați că nu e monedă în țară, că avem altceva în loc: legalitate, libertate, moralitate și dreptate".

În ansamblul lor, "apropourile" reflectă un spirit generos, animat de principii profund omenești și dragoste de viață, înfățișate sub o expresie literară inedită. "Cărticelele acelea au făcut multă plăcere copilăriei mele, cu ele am petrecut multe seri într-adevăr încântătoare, pe atunci când începeam să știu a ceti și poate nu puțină influență a avut acea citire, și dânsa, asupra spiritului meu"⁵², mărturisește Caragiale.

Cilibi Moise a fost primul autor care s-a mișcat firesc între două culturi, fiind receptat de ambele ca un talent fertil, capabil să ofere satisfacții neprețuite, indiferent de schimbările de gust sau de mentalitate.

⁵¹ Alecu Russo, *op. cit.*, p. 321.

⁵² *Contribuții ale evreilor din România la cultură și civilizație*, N. Cajal, H. Kuller (ed.), București, 1996, p. 267.

2.2 *Iacob Psantir (1820-1903)*

Datorită schiței întocmite de Lazăr Șăineanu știm mai multe amănunte despre biografia "primului cronicar al evreilor din România"⁵³, decât despre cronicile sale, inaccesibile publicului român. Actualmente aproape uitat, la data apariției studiului, Iacob Psantir ocupa o poziție onorifică în cadrul Societății Istorice "Iuliu Barasch" și era deja o figură venerabilă, privită cu duioșie și respect de mai tânăra generație de oameni de cultură. Destinul său este remarcabil prin faptul că el ilustrează, poate cel mai bine, ritmul accelerat al modernizării evreimii din Principatele Române, întrucât acest proces se desfășoară aproximativ în răstimpul vieții sale. Parafrazându-l pe Josy Eisenberg, se poate spune că, proiectat în lumea modernă, tânărul lăutar autodidact a trebuit să "parcurgă" într-o viață de om toate curente care vor modela profilul evreimii române până în prag de secol XX.

Iacob Psantir se naște la Focșani în plin colaps al sistemului fanariot, copilăria sa desfășurându-se pe fundalul tulbure al războiului ruso-turc și ocupației rusești. Spre deosebire de majoritatea intelectualilor evrei din prima generație, el se trage dintr-o familie de evrei pământeni, stabiliți, după propriile sale mărturisiri, acum vreo două sute de ani la Suceava. Se vede că familia sa avusese oarecare stare și nu erau oameni simpli, fiindcă tatăl său cunoștea limba franceză, funcționând ca dragoman pe lângă consulatul francez din Iași. După moartea acestuia, situația lor se înrăutățește și familia se mută la Iași, unde băiatul de 11 ani urmează una din acele școli Talmud-Tora, întreținute de comunitate. Apoi, silit de nevoie, învață o meserie mai neobișnuită, cea de lăutar și, cu un taraf de țigani, străbate toată țara, ajungând chiar până în Turcia.

Este greu de spus ce influență vor fi avut asupra lui ideile progresiste care încep să circule în perioada în care tânărul ajunge la maturitate. Cert e că, după spusele biografului său, Psantir învață românește într-un timp "când renașterea Româanismului însuși nu trecuse încă peste epoca de zămislire"⁵⁴ și aprofundează ebraica de unul singur. Probabil că există de timpuriu un interes amator pentru cunoaștere și lectură, stimulat de idei prinse din zbor, de contactul cu medii diferite, la care îl expune meseria.

În cursul peregrinărilor sale asistă la o discuție care-l va marca profund (reține și data exactă, 1 ianuarie 1855) și-i va schimba destinul. El se confruntă cu unul din clișeele discursului contra emancipării evreilor, și anume, ideea că

⁵³ Lazăr Șăineanu, "Iacob Psantir, întâiul cronicar al Evreilor din România. Schiță biografică", în *Analele Societății Istorice "Iuliu Barasch"*, Anul I - 1887, Wiegand, București, p. 82-89.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 84.

evreii din Principate sunt străini născuți departe de pământul țării, ce nu-i cunosc nici limba nici istoria. Urmașul "moldovenilor de rit mozaic", stabiliți în țară de vreo două sute de ani, se apucă de scris pentru a demonstra contrariul începând o monografie a propriei sale familii. Renunță la această idee în jurul anului 1866, când emanciparea devine un subiect de controversă internă și internațională, hotărându-se să scrie "biografia poporului său". Înarmat cu entuziasm și bune intenții, fără nici o metodă sau plan de lucru, istoricul amator cutreieră Principatele ani de-a rândul, căutând documente, depistând izvoare și adunând detalii pitorești, păstrând cu grijă în memorie amintirile celor ce fuseseră martori la evenimentele începutului de secol, mergând de la un cimitir la altul, dezgropând monumentele și citind inscripțiile. Rezultatul căutărilor sale se concretizează în două cărți, *Cronica Țării Românești*, apărută la Iași în 1871, și *Istoria evreilor din România*, publicată la Lemberg în 1873, ambele în limba idiș. "Aceste două opere, deși lipsite de critică, sunt totuși de mare însemnătate pentru cel ce se consacră unor asemenea cercetări. Meritul lor cel mai mare stă însă mai ales în inscripțiunile mormântale și în tradițiunile din bătrâni"⁵⁵, conchide Șăineanu.

Fără îndoială, Iacob Psantir n-a fost un istoric în accepțiunea modernă a termenului, ci "un om simplu dar pătruns de entuziasm pentru adevărul istoric de a întreprinde și duce la bun capăt această grea sarcină"⁵⁶. Meritul său rezidă mai puțin în argumentare, cât în efortul de a scoate la lumină surse inedite, de a tezauriza mărturii, care altfel s-ar fi pierdut. Dovezile sunt uneori îndoielnice, prezentate într-o manieră lipsită de spirit critic, cu toate acestea, cărțile lui Psantir furnizează informații interesante, provenite mai ales din surse evreiești, ce vor servi drept argumente semnificative în lupta pentru emancipare politică și civilă. Pentru a informa opinia publică din străinătate și pe cei care urmau să discute la Berlin soarta evreilor din România, Psantir va publica la București, în 1877, un rezumat de 37 de pagini în limba germană a acestor istorii, intitulat *Amintirea Sionului*.

Principalele puncte de divergență pe care se axează polemica în jurul emancipării evreilor din România sunt prezentate în mod sistematic într-un studiu aparținând lui Lucian Herșcovici⁵⁷. Dintre punctele enumerate, scrierile lui Iacob Psantir se concentrează în principal pe dovedirea vechimii și

⁵⁵ *Ibidem*, p. 87.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 83.

⁵⁷ Lucian-Zeev Herșcovici, "The Role of Historiography in the Emancipation of Romanian Jewry Before World War I", în *SHVUT, Jewish Problems in the USSR and Eastern Europe* (First International Conference on the History of the Jews in Romania), nr. 16, Liviu Rotman (ed.), Diaspora Research Institute, The Goldstein-Goren Center for the History of the Jews in Romania, Tel Aviv, 1993, p. 201-218.

"autohtonismului" evreilor din Principatele Române, atingând pe parcursul demonstrației și aspecte legate de relațiile evreo-române, toleranță și intoleranță, participarea evreilor la suferințele poporului român etc. De pildă, în prima lucrare încearcă să arate, cu argumente destul de fanteziste uneori, că evreii s-au așezat în Țările Române din timpuri străvechi, chiar înainte de distrugerea celui de-al doilea Templu, și au continuat să trăiască aici, astfel că, în calitate de descendenți ai acestor locuitori străvechi, sunt pe deplin îndreptățiți să reclame cetățenie. Să nu uităm că istoriile sale apar într-o vreme când "chestiunea evreiască" devenise un subiect la ordinea zilei și argumentele pro sau contra emancipării se revărsau din ambele părți; mai mult, ne aflăm în plină perioadă de expulzări și persecuții, de intensificare a intervențiilor forurilor internaționale.

După cum se vede, istoriografia evreiască se constituie în a doua jumătate a secolului al XIX-lea ca un instrument în lupta pentru emancipare, menit să servească unui scop practic, și nu ca o cercetare de dragul cercetării, având la început un caracter militant și nuanțe polemice.

Paradoxal, în această fază incipientă, apelul la istorie nu coincide cu emergența conștiinței naționale, în sensul că mărturiile istorice nu sunt folosite pentru a demonstra unitatea de neam, limbă ori aspirații, cu scopul de a accentua specificul național în competiție cu alte națiuni sau grupuri etnice. Făcând abstracție de ideea implicită a bazei religioase comune, se pun în joc dovezi și argumente care justifică apelul la statutul concivilității.

Tradiția colecționării documentelor și înregistrării mărturiilor, inițiată de Psantir, ca și atitudinea sa polemică se vor regăsi în scrierile unei noi generații de cercetători ai limbii, istoriei, folclorului, nu neapărat istorici de profesie, dar cu pregătire academică, ce vor reaseza cercetarea istorică pe baze critice și comparatiste solide.

3. Dr. Iuliu Barasch și începuturile modernizării

Articolul 46 al Convenției care încheie Congresul de la Paris din 1858 conține promisiunea incertă a unei eventuale acordări de drepturi politice în viitor, promisiunea cât pe ce să fie îndeplinită în timpul lui Al. I. Cuza, dar amânată timp de o jumătate de veac prin introducerea articolului 7 în Constituția din 1866. Astfel, o minoritate extrem de activă din punct de vedere economic, dinamică social și cultural, se vede silită să joace un rol politic pasiv. Totodată, decizia guvernului din 3 iulie 1862 de a nu mai superviza activitatea comunității israelite face ca aceasta să-și piardă statutul legal, așa că nu mai

există nici un organism recunoscut de stat care să o reprezinte în relațiile cu acesta. Pe plan intern, lipsa unui conduceri însărcinate cu administrarea veniturilor comunitare duce în scurt timp la sărăcirea comunităților și la accentuarea diferențierii în cadrul acestora. Până în perioada interbelică, această minoritate va fi lipsită de un organism central care s-o reprezinte, deși se mai fac câteva încercări în acest sens. De pildă, în 1869, A. Weimberg, președintele comunității din București adresează o petiție ministrului M. Kogălniceanu, cerând așezarea comunității sub egida guvernului, solicitare care rămâne fără răspuns⁵⁸.

Deși mai puțin sonore, vocile care exprimă rezistența față de schimbare nu amuțesc nici în a doua jumătate a veacului. Cu un an înainte de apariția ziarului "Israelitul român", care dă glas opiniilor elitei progresiste a societății evreiești, Wilhelm Schwarzfild relatează pe scurt o întrunire a fruntașilor comunității din București, convocată pentru a discuta problema emancipării; părerile sunt împărțite și nu se ajunge la nici un rezultat: "... numai Leib Cahane luă chestia în serios și cunoscă importanța drepturilor politice după propunerea Evreilor luminați, iar Naftali Avram Kaufmann și alții strigară: «Nu ne trebuie drepturi politice! Ce? să ne contopim cu Creștinii și să ne botezăm?»"⁵⁹. Pierderea identității evreiești este, în opinia conservatorilor, spectrul care amenință comunitatea odată cu emanciparea, temere nu tocmai nejustificată având în vedere evoluțiile ulterioare. Un partizan al ideii că "datina nu suportă inovații, că ea trebuie respectată în litera ei, canonizată de veacuri: orice concesie nu face decât să încurajeze asimilismul"⁶⁰ este și rabinul M. L. Malbim, conducătorul spiritual al comunității bucureștene între 1858-1862. Conflictul dintre acesta și un grup de intelectuali evrei progresiști, printre care se numără I. Barasch, N. Popper și alții, va fi ultima confruntare majoră dintre cele două partide și se va solda cu expulzarea rabinului și triumful ideilor reformiste în comunitatea valahă. În opoziție, evreimea moldoveană, în majoritatea ei, se arată mai rezervată față de schimbare, păstrându-și pentru mai multă vreme stilul tradițional de viață cu valorile sale etice și religioase.

Idealurile Haskalei vin în contradicție și cu atitudinea tradițională a societății evreiești față de lumea înconjurătoare: în loc de frica ancestrală de lumea creștină din jur, încurajarea oricărui contact care duce la luminare, în loc de particularism și izolare, integrare și colaborare. Opinia care prevalează este că există o identitate între țelurile evreilor și năzuințele politice ori sociale

⁵⁸ Carol Iancu, *op. cit.*, p. 165.

⁵⁹ Wilhelm Schwarzfild, "Chestia emancipării evreilor", în *Analele Societății Istorice "Iuliu Barasch"*, Anul III - 1889, Wiegand, București, p. 161.

⁶⁰ Hary Kuller, *Opt studii despre istoria evreilor din România*, Editura Hasefer, București, 1997, p.69.

pentru care luptau cercurile progresiste ale societății-gazdă. Speranța acceptării evreilor în societatea românească era asociată cu idealul unificării țării și triumful ideilor liberale. De fapt, credința că problemele specifice ale evreilor fac parte dintr-o soluție generală este o trăsătură caracteristică a asimilării naționale și politice a evreilor în Diasporă.

Cele două direcții pe care le implică emanciparea evreilor din România sunt, pe de-o parte modificarea contextului juridic și politic, pe de alta, modernizarea stilului de viață și metalității, fără a leza principiile fundamentale ale iudaismului. Această cale își găsește expresia cea mai nobilă în întreaga activitate a tânărului medic galițian, care vine în 1841 la București ca să își facă un rost.

3.1 *Viața și opera*

Iehuda (sau Iulius, cum își spune în anii studenției) Barasch se naște în 1815, la Brody, în Galiția, într-un moment marcat puternic de conflictul dintre adepții celor două orientări principale care scindează lumea evreiască a vremii: Haskala și hasidismul. Galiția fusese o provincie în care hasidismul a prins rădăcini solide în comunitățile sărace. Pe de altă parte, trăind în mediul slav, evreii galițieni și-au păstrat limba și obiceiurile, fiind mai puțin aculturați decât coreligionarii lor din alte țări. Sub presiunea reformelor iozefine, societatea evreiască se deschide treptat, dar nu spre lumea slavă în mijlocul căreia trăiește, ci spre cultura germană în primul rând, astfel că, din prima jumătate a secolului al XIX-lea centrul Haskalei se mută din Germania aici. Familia în care se naște micul Iehuda reflectă ea însăși contradicțiile care rezultă din această situație; bunicul și tatăl întruchipează idealul mendelssohnian al evreului evlavios dar deschis spre cultura europeană, în timp ce mama se trage dintr-o stirpe cu puternice tradiții hasidice. Punctul de vedere al mamei are câștig de cauză, astfel că băiatul va primi o educație strict religioasă în heder și apoi, dovedindu-se a fi un ilui, într-o yeshiva, sub îndrumarea rabinului Moise Meir. Își va întemeia o familie de timpuriu, fiindcă "mama lui se teme să nu fie sedus să se înscrie la o școală modernă - și era una în comunitate pe acel timp - pentru ca să fie demn de ea și de rabinii vestiți din care se cobora"⁶¹. Până la 21 de ani, exceptând câteva încercări de a intra în lumea afacerilor, care-l satisface prea puțin, tânărul Barasch oscilează permanent între aprofundarea studiilor talmudice și de Cabala și interesul tot mai pronunțat pentru filosofie, științe pozitive, astronomie, științele naturii, limbi clasice și moderne, interes stimulat de

⁶¹ Moses Schwarzfeld, *Dr. Iuliu Barasch (iunie 1815 - 30 april 1863). Omul. Opera.*, Editura Cercului "Libertatea", București, 1919, p. 19.

prietenia cu câțiva maskilim ai vremii. Dacă bunicul său, Schulem Barasch, suferise aspra corecție paternă pentru că "năzuea la cunoștinți moderne"⁶², Iulius reușește în cele din urmă să-și convingă familia să-i permită să studieze filosofia, pentru a deveni un "rabin modern". În 1836 își părăsește locurile natale pentru a pleca în Germania, urmând un traseu formativ comun multor intelectuali evrei din Europa răsăriteană, care optează pentru acest spațiu cultural, ce se bucura de un înalt prestigiu, prin deschiderea inițiată de evreimea germană, considerată în epocă elita progresistă a evreimii de pretutindeni. La Leipzig urmează cursuri de filosofie și, se pare, primele cursuri de medicină, pe care le desăvârșește la Berlin. După primii doi-trei ani, abandonează ideea de a se consacra unei cariere rabinice, nu însă și ceea ce numește "științele judaice", în mod sigur sub influența contactului cu cercurile post-mendelssohniene care promovează *Wissenschaft des Judentums*, aplicând metodele științifice moderne în abordarea iudaismului, cu scopul de a demonstra valoarea universală a tradiției evreiești și capacitatea ei de adaptare la vremurile noi. Începe să scrie în anii studenției, publicând diferite articole și studii, și este preocupat de ideea întocmirii unei enciclopedii în limba ebraică, un fel de tezaur de înțelepciune care să adune cunoștințe din cele mai variate domenii. Unul din studiile sale, *Der Chassidismus in Polen*, abordează curentul religios care domină Europa răsăriteană, altul, *Gedanken über Religionsphilosophie des Judentums*, se înscrie în buna tradiție a justificării și demonstrării bazei raționale a iudaismului.

Acești ani de formare, petrecuți în universitățile germane și în mediul emancipat berlinez, sunt extrem de importanți pentru conturarea unui anumit tip de atitudine care, mai târziu, îl va propulsa în poziția de lider de opinie a evreimii progresiste din Țara Românească. În primul rând, dorința de schimbare nu își are originea în simpla nemulțumire cu stările de fapt existente care se cer răsturnate cu orice preț, ci pornește de la o anume viziune asupra a ce și cum trebuie schimbat, care se constituie în anii respectivi. Autoritatea sa morală și puterea de persuasiune se vor întemeia, astfel, nu numai pe o cultură solidă, ci și pe credința în consistența logică și în justetea argumentelor sale.

În iunie 1841 obține diploma de doctor în medicină și se întoarce la ai săi, înainte de a se îndrepta spre Olanda, unde dorea să se stabilească. Însă familia îl îndeamnă să meargă la Iași, "probabil pentru că Iașii era pe atunci un centru mai religios și îmbibat de chassidism"⁶³, comentează M. Schwarzfild. Este respins la examenul susținut pentru obținerea dreptului de liberă practică, așa că se îndreaptă spre București, unde își începe practica de medicină generală și oftalmologie. Orașul i se pare o aglomerare informă de locuințe lipsite de

---

⁶² *Ibidem*, p. 18.

⁶³ *Ibidem*, p. 29.

simetrie, care reflectă fidel nivelul cultural scăzut al unei populații amestecate; tânărul venit de la Berlin este departe de a găsi aici un mediu intelectual care să-l stimuleze.

Revelatoare pentru contactul cu realitățile din Principate, ca și pentru formația sa luministă, sunt notele de călătorie redactate în 1841-1842 și apărute în "Allgemeine Zeitung des Judentums", între anii 1843-1846, sub titlul *Itinerar în Cracovia, Galiția, Bucovina, Moldova și Muntenia în 1841-1842*, semnate Rafael Sincerus. Însemnările de călătorie sunt departe de a fi rodul unei sensibilități ce-și caută compensație în reveriile pe care i le oferă poezia naturii dimpotrivă, sunt produsul unei minți active, ce nu-și permite răgazul visării, atentă să observe, să compare, să corijeze. Observația sociologică prilejuiește o analiză critică ce pune în lumină acel *esprit de libre examen*, a cărui apologie o fac iluminiștii, sprijinindu-și autoritatea pe rațiune. Moldova îi apare ca un punct de confluență al celor două forțe care, în confruntarea lor neîntreruptă, pun istoria în mișcare: lumina și întunericul, civilizația și barbaria, rațiunea și prejudecata. Nu alfel vede lucrurile un contemporan, mai obișnuit cu realitățile locale: "Ca în orice țară pe cale de regenerare, sunt la noi două principii care stau în luptă, o luptă înăbușită însă uriașă și neconținută, între bătrân și tânăr, între obiceiul căzut și veșted și inovația cutezătoare..."⁶⁴. În acest cadru puțin prielnic schimbării trăiește, după spusele autorului, o populație evreiască numeroasă, închistată în tradiție, într-o stare culturală deplorabilă. Deși autorul manifestă constant o atitudine critică față de lipsa de receptivitate la vremurile noi (refuzul de a renunța la portul tradițional, ignoranța, autocratismul despotice al conducerii comunitare etc.) nu avem de-a face cu o nivelare nediscriminată a imaginii. Trecutul nu este respins în întregime, valorile perene ale tradiției sunt încă vii; de condamnat e degradarea lor sub presiunea ignoranței și a prejudecăților. Revelatoare pentru obiectivitatea și nuanțarea spiritului său critic este remarcă referitoare la "puținele idei în adevăr mărețe ce le cuprinde chasidismul"⁶⁵, întrucât se știe că, până târziu, acest curent religios a întruchipat, în ochii maskilim-ilor în special, tot ce era mai înapoiat și mai demn de dispreț.

Neracordarea la modernitate este și reproșul principal adus comunității sefarde din București, a cărei descriere detaliată este însoțită de sugestii concrete de reformă, ce reflectă spiritul Haskalei germane de la început de veac XIX, sub auspiciile căreia s-a format tânărul Barasch. În primul rând, lumina și regenerare spirituală prin educație: "Și pentru acest motiv, orice om mai cum se

⁶⁴ Alecu Russo, *op. cit.*, p. 321.

⁶⁵ Iuliu Barasch, *Itinerar în Cracovia, Galiția, Bucovina, Moldova și Muntenia în 1841-1842*, în *De la Cilibi Moise la Paul Celan* (Antologie din opera scriitorilor evrei de limbă română), Editura Hasefer, București, 1996, p. 20.

cade ar trebui să înțeleagă interesul și necesitatea unei școli publice israelite, unde limba germană să fie tratată după merit⁶⁶. Cum am mai spus, cultura societății-gazdă nu favorizează încă procesul de aculturație, și, la drept vorbind, tânărul venit din Berlin nu cunoștea încă limba română. Așa că termenul de referință rămâne evreimea germană care, cel puțin la început de secol, reprezenta un simbol al succesului modernizării. "Numai cunoașterea limbii germane - spune el mai sus - le va permite să se familiarizeze cu năzuințele cultului și cu adevărata emancipare spirituală, ceea ce se observă într-un chip strălucit printre evreii din Germania"⁶⁷. Chiar și atunci când, ajustându-și ideile la necesități concrete, face muncă de pionierat, acesta este idealul, standardul cel mai înalt le care se raportează constant. Totodată, el nu ignoră faptul că punerea sa în practică depinde mult și de contextul politico-social, de atitudinea societății-gazdă, pe care o consideră mai deschisă și mai tolerantă decât cea moldoveană.

Aceasta va recunoaște meritele tânărului doctor, numindu-l în 1843 medic de carantină în Călărași, funcție pe care o ocupă până în aprilie 1845, când este numit, prin decret princiar, medic al județului Dolj, cu reședința la Craiova. Răstimpul petrecut la Călărași și Craiova îi oferă ocazia să-și sistematizeze însemnările din studenție și să se dedice cercetărilor legate de științele naturii. Rezultatul acestei munci asidue se concretizează în câteva zeci de caiete, care urmau să se constituie într-o operă enciclopedică *Otzar Chochmah* (Thesaurus Scientiarum), scrisă în limba ebraică, din care publică un singur volum (șapte caiete) în 1857, la Viena. O altă lucrare de factură similară, care atrage atenția cercurilor științifice românești asupra autorului ei, a fost concepută în aceeași perioadă. Este vorba de *Minunile naturii*, apărută în 1850, la Craiova, și apoi la București, în 1852, într-o ediție nouă, în trei volume.

În anul următor se stabilește definitiv la București, unde, pe lângă practica medicală, la care nu va renunța niciodată, își începe cariera de educator și profesor. Numit la început profesor de științele naturii la Colegiul Național Sf. Sava, va fi apoi chemat să ocupe catedra de științele naturii la Școala militară, catedra de botanică silvică la Școala de agricultură, să țină cursuri de fiziologie comparată la Școala de medicină. Implicarea sa activă în problemele zilei nu-l împiedică să desfășoare o muncă de creație amplă, în numeroase domenii.

Iluminismul nu stabilește granițe între filosofie, știință, literatură; asumându-și menirea de a cuprinde toate sferile gândirii, adepții săi au încercat să fie în același timp filosofi, istorici, scriitori, oameni de știință, în toate aceste ipostaze ei rămânând mereu porte-parole ai rațiunii și militanți ai luminilor. În

⁶⁶ *Ibidem*, p. 36.

⁶⁷ *Ibidem*.

această bună tradiție, Barasch scrie, în patru limbi (ebraică, germană, franceză și română) opere științifice, lucrări de popularizare și manuale, articole și recenzii, impresii de călătorie, lucrări polemice.

Prima sa lucrare de "popularizarea cunoștințelor mai înalte"⁶⁸, este urmată de o serie de studii și articole menite a face accesibile și răspândi cunoștințe din diferite domenii. La cererea Eforiei Școalelor, redactează câteva manuale școlare, dintre care un manual de istorie naturală pentru școlile primare, apărut în 1853, și un manual de botanică silvică, publicat în 1861. Între 1855-1863 redactează revista de popularizare a științei, intitulată "Isis", și apoi "Natura". Contribuie la înființarea în 1857 a săptămânalului bilingv "Israelitul român" și la apariția unei alte reviste de popularizare, "Țăranul", organizează conferințe și ține prelegeri, colaborează la ziare și reviste românești, evreiești și germane. Este membru fondator al Societății Române de Științe, al Societății Medicale Științifice din București și al Societății de Cultură Israelită.

În cei zece ani petrecuți la București numele lui ajunge să se identifice nu numai cu regenerarea spirituală și modernizarea comunității căreia îi aparține, ci și cu începuturile școlii medicale românești, una din realizările semnificative în acest domeniu fiind și înființarea în 1858 a primului spital de copii la București. În aceeași măsură, știința, pedagogia și cultura românească îi datorează multe celui care, în spirit mendelssohnian, înțelege să fie un bun evreu la el acasă și un bun cetățean al țării în care trăiește. După cum arată M. Schwarzfild: "Vremile noi nu răsar de sineși, din haos. Ele se frământă și zămislesc de marile devotamente, de individualități puternice, cu însușiri de acelea ce înalță o viață ca cea a D-rului Barasch"⁶⁹.

3.2 Contribuția la procesul de modernizare

Într-o scrisoare trimisă în 1839 din Berlin fratelui său, în care argumentează opțiunea sa pentru medicină, formulează cu fermitate principiul care îi va governa întreaga viață: "... întâiu țin și sper să lucrez pentru națiunea mea, pentru înnobilarea ei, pentru înălțarea ei morală, cu toate puterile mele, cu toată viața mea"⁷⁰. Contactul cu realitățile din Principatele Române îl face să-și ajusteze standardele înalte la necesitățile momentului, axându-se în principal pe probleme strict utilitare și pe nevoia stringentă de răspândire a cunoștințelor și crearea instituțiilor culturale. El se confruntă nu numai cu rezistența cercurilor conservatoare, ci și cu absența desăvârșită a oricărui mijloc de propășire

⁶⁸ Moses Schwarzfild, *op. cit.*, p. 54.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 13.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 25.

intelectuală: nu sunt școli laice, nu există presă, nu există societăți care să-i reunească pe oamenii de cultură. Concret, se vede obligat să acționeze pe un teren viran, acordând prioritate obiectivelor momentane de ordin tactic.

În spiritul Haskalei, preocuparea de prim rang este renașterea spirituală prin crearea instituțiilor de învățământ, axate pe propagarea valorilor universale, în cadrul cărora iudaismul, interpretat din perspectiva științei moderne, își găsește locul firesc. Încă în 1782, sub influența Edictului de Toleranță al lui Iosif al II-lea, Wessely publică *Divrei shalom ve-emet*, în care propune un program practic pentru reforma educației, cu accent pe secularizarea acesteia. Neîndoielnic, Barasch a venit în contact direct cu ideile privind educația modernă, pe care dorește să le pună în aplicare de la venirea sa la București, înființând o școală israelită a evreilor sefarzi. Proiectul nu se realizează datorită opoziției unor "săculețe pline de bani, posedate de niște capete seci"⁷¹. Mai târziu, însă, găsește sprijin în comunitatea sudiiților, supuși austrieci și prusaci, astfel că, în 1851 se inaugurează prima școală publică modernă, pentru băieți și fete, cu predare în limba germană. Ea va fi urmată în 1852 de școala israelito-română a evreilor pământeni, cu predare în limba română.

Eforturile sale de a pune bazele unui sistem de învățământ modern se înscriu sub aceeași deviză a "emancipării interioare", ca și înființarea unei "călăuze" de opinie pentru evreii din Principate, "Israelitul român" (în 1857), ori a unei societăți culturale (în 1862), care reunește elita intelectuală în jurul țelului comun de răspândire a luminilor.

Prima gazetă evreiască în limba română (în realitate, o publicație bilingvă, în română și franceză) apare în 1857 și este, în spiritul care o animă, o mărturie a dublei loialități a elitei evreiești față de tradiția moștenită și față de locul unde trăiește. Publicația confirmă ideea că, în general, evreii aderă pretutindeni la ideile liberale, atrași de perspectiva dreptății sociale și a integrării în societatea modernă cu drepturi egale, în final într-un număr suficient de mare pentru a stârni o xenofobie ancestrală. Apărut în preajma întrunirii Divanurilor ad-hoc ce urma să decidă soarta țării, primul număr al "Israelitului român", publicat în 22 martie/3 aprilie, își informează cititorii, prin pana doctorului Barasch, că: "Israelii sunt foarte preocupați astăzi de tot ceea ce interesează această țară; soarta națiunii române va influența negreșit foarte mult asupra soartei noastre. În circumstanțele prezente, socotim că un jurnal distinct pentru israeliți corespunde la o necesitate reală ... Jurnalul "Israelitul român" este de o mare trebuință pentru țara aceasta în timpul acesta. *Misiunea*

---

⁷¹ Iuliu Barasch, *op. cit.*, p. 35.

lui este de a arăta românilor că israeliții, concetățenii lor, simpatizează într-un mod viu și sincer cu românii și se identifică cu soarta țării. El va susține principiul toleranței și al egalității înaintea legilor fără distincție de religie". Același apel este adresat cititorilor din celelalte provincii: "Dar chiar și pentru israeliții din principatele danubiene, acest jurnal va fi o călăuză arătându-le calea ce trebuie să urmeze, că trebuie să îmbrățișeze și ei idei progresive și folositoare țării, a-și dobândi simpatia concetățenilor de alte ginte și că, în armonie cu reforma legilor politice care așteaptă, trebuie să introducă și ei niște reforme în obiceiurile și ideile lor, întrucât nu ating fundamentul religios".

Procesul de edificare culturală coincide cu un moment de deschidere a societății românești și este, în general, sprijinit de autorități. Pentru scurtă vreme s-a crezut că începe o nouă eră, că antisemitismul era un fenomen anacronic, expresia ignoranței și necunoașterii reciproce, menit să dispară odată cu ieșirea din întunericul medieval. "Am putea spune, că netoleranța și fanatismul sunt învinse; prejudecăți trăesc încă în toate clasele atât luminate cât și neculte... Reauavoință este desigur, în mare parte, cauza acestei erori; dar cauza principală este ignoranța"⁷². Acest optimism raționalist de sorginte luministă, care se risipise în Occident, odată cu criza procesului de integrare ce duce la opțiuni mai radicale, domină întreaga activitate a doctorului Barasch, pusă în serviciul comunității sale. În numele lui, se implică activ în lupta pentru emancipare, care angajează elitele progresiste după încheierea Tratatului de la Paris, în 1856. Printre altele, pentru a informa opinia publică internațională asupra problematicii legate de emanciparea evreilor din România, Barasch redactează o broșură intitulată *L'Émancipation israélite en Roumanie*, apărută la Paris în 1861. Argumentația, întemeiată pe combaterea unor prejudecăți de ordin religios în numele bunului-simț, pe invocarea unor chestiuni de drept și pe recursul la istorie se încheie în aceeași notă de încredere în triumful rațiunii: "Nous avons foi que les Roumains, dans la nouvelle constitution des Principautés-Unies, tiendront à honneur d'inscrire ce grand principe de l'égalité religieuse, civile et politique, qui est le premier signe de la liberté d'une nation, et la certitude de son progrès et de sa prospérité"⁷³.

Spirit prin excelență didactic, întreaga activitate a dr. Iuliu Barasch este expresia celui mai desăvârșit altruism. Comparația cu Moses Mendelssohn a devenit aproape un loc comun; ca și părintele Haskalei, Iuliu Barasch este un deschizător de drumuri pentru comunitatea sa și, mai mult, se poate spune că a fost primul intelectual modern pe care mediul cultivat românesc îl adoptă și care a câștigat respectul celor mai importanți oameni de cultură ai epocii.

⁷² *Analele Societății Istorice "Iuliu Barasch"*, Anul II - 1888, Wiegand, București, p. 148-149.

⁷³ [Iuliu Barasch], *L'Émancipation israélite en Roumanie*, Paris, 1861, p. 16.

Comemorând douăzeci și cinci de ani de la moartea sa, M. Beck spune: "Inima sa a fost așa de largă încât a vrut să îmbrățișeze toată lumea cu iubirea sa. Nu s-a mulțumit a fi numai profetul neamului său, ci ca proorocul Ieremia și ca ceilalți profeți mari ai noștri, cari s-au interesat de soarta națiunilor celor mai depărtate, și Dr. Barasch a lucrat cu un zel admirabil pentru binele unei întregi țări"⁷⁴. Delegatul Ateneului Român la această comemorare, C. C. Arion, îi răspunde: "Îl numiați profet vrând să arătați câtă influență trebuie să aibă vorba și fapta sa, eu îl voi numi apostol vrând să arăt cât de mare a fost devotamentul său!"⁷⁵. Iuliu Barasch a fost unul dintre acei autentici maskilim care, identificându-se pe deplin cu idealul unei societăți libere și luminate, au crezut ferm că nimic nu va împiedica în cele din urmă în triumful rațiunii. El face parte dintr-o galerie de spirite generoase, care își vor păstra încrederea în rațiune și bună-măsură într-o lume tot mai înclinată spre pulsuni sentimentale și naționaliste.

Concluzii

Aspectele discutate, legate de începuturile procesului de modernizare a societății evreiești din Principatele Române, ce vizează în primul rând viața culturală, reprezintă numai una din multiplele fațete ale acestui fenomen complex, indiscutabil corelat cu apariția forțelor economice și sociale care, acționând în cadru mai larg, au erodat sistemul feudal până la dispariția lui completă. Succinta analiză socio-istorică indică faptul că, în momentul în care se semnalează primele tensiuni generate de pătrunderea ideilor liberale în societatea evreiască a Principatelor Române, aceasta trecea deja printr-un proces de disoluție a structurilor instituționale tradiționale, care adâncește diferențierea internă, în ciuda perpetuării cadrului de viață tradițional, axat pe un set de valori etice și religioase comune. În consecință, ideile reformatoare cunosc o difuziune inegală, atât la nivel regional (ritmul modernizării va rămâne întotdeauna mai lent în comunitatea evreiască din Moldova), cât și în ceea ce privește fiecare comunitate în parte. De la primele inițiative izolate spre deschidere până la apariția mijloacelor de propășire intelectuală se scurg doar câțiva ani, iar prevalența tradiției și perpetuarea ei în modernitate generează și mai multe aspecte contradictorii, ceea ce nu ne permite o încadrare cronologică strictă a fenomenului.

⁷⁴ *Analele Societății Istorice "Iuliu Barasch"*, Anul II - 1888, Wiegand, București, p. 136.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 137-138.

Procesul de "accelerare" a istoriei deplasează accentul pe sincronizarea la efortul general de depășire, cu mai mult sau mai puțin succes, a contradicțiilor inerente fazei de tranziție de la o societate patriarhal-tradițională la una modernă, dinamică. S-a văzut cum, în această etapă în care societatea evreiască, încă solid ancorată în tradiție, începe să găsească puncte de convergență și interese comune cu societatea-gazdă, se insinuează treptat ideile Haskalei, mai puțin pe filieră galițiană, deși promotorii lor provin în număr mare, ei înșiși ori părinții lor, din această zonă, cât sunt importate direct de la sursă, de tineri atrași spre focarul cultural reprezentat în epocă de evreimea germană. Ele nu apucă să se constituie într-un curent, ci se susțin prin inițiative individuale, și, totodată, prin racordarea la filonul iluminist care stă la temelia edificării culturii române moderne. În momentul în care aceasta dobândește prestigiul care o transformă într-o alternativă tentantă, se inițiază un proces accelerat de aculturație, neîntrerupt nici de criza emancipării, nici de pătrunderea ideilor sioniste ori de intensificarea emigrației.

Această etapă, care marchează începutul diversificării și modernizării vieții culturale a societății evreiești din Principatele Române, se încheie odată cu apariția unei prime generații de oameni de cultură evrei, ce se constituie într-o adevărată elită intelectuală. În continuare, gradul înalt de aculturație al acestei elite face imposibil de urmărit dinamica interioară a vieții culturale evreiești, fără a ne referi în permanență la contextul în care ea se dezvoltă.

Caracteristica generală a primei generații de intelectuali este aceea a dublei loialități, a dublei apartenențe asumate. Fie că provin din medii modeste, ca Ronetti-Roman, sau din familii cultivate, ca frații Schwarzfild, ei primesc, fără excepție, o educație tradițională, și nu-și vor repudia niciodată propria identitate. În același timp, posedă o solidă cultură generală, fie printr-o lectură asiduă, fie formată în anii petrecuți în mari universități europene. Întreaga lor evoluție va fi marcată de această dublă deschidere; ei nu-și uită rădăcinile, sunt activ angajați în viața comunității în care s-au născut, dar vin cu alte principii și idealuri în ceea ce privește viața și organizarea comunitară, educația și cultura. Pe de altă parte, ei se identifică, în ceea ce privește sfera preocupărilor, cu corespondenții lor din societatea românească, vorbesc și creează în aceeași limbă, citesc aceleași cărți și reviste, se întâlnesc în aceleași cercuri științifice și sociale.

De acum încolo evreii vor juca un rol în constantă creștere în viața culturală a societății românești, contribuind, cu erudiția și creativitatea lor, la dezvoltarea științelor, literaturii, artei și muzicii.

OPINII REFERITOARE LA DEZVOLTAREA ECONOMICĂ A TRANSILVANIEI ÎN "TRIBUNA" DE LA SIBIU

OVIDIU ACHIM¹

ABSTRACT. Opinions Concerning the Economic Development of Transylvania in "Tribuna" of Sibiu. In Transylvania, where rural economy held the leading place and engaged almost the entire Transylvanian population, its modernization was to become the main concern of the Transylvanian Romanian press. At the same time, the setting up of an industry for processing raw material and the consolidation of the banking system were to contribute as well to the economic development of Transylvania.

În perioada dualismului, gândirea economică s-a diversificat pe domenii de activitate, a primit contururi tot mai precise, iar teoria economică generală a început a fi susținută de cercetări de specialitate. Gândirea economică este legată de procesul obiectiv al dezvoltării economice din Transilvania, de lupta națională a românilor pentru unitate națională. Ea a fost influențată de existența acestei probleme. Teoriile dezvoltării agriculturii, ale industriei, ale progresului economic, se modelau după interese naționale și sociale. Economiiștii ardeleni au înțeles rolul deosebit al economiei în viața societății, înțelegând prin economie nivelul de avuție materială de care dispune un popor.

Pavel Vasici nota: "puterea materială, care e sorginea tuturor celorlalte puteri, asigură dezvoltarea unei stări de cultură înfloritoare"².

---

¹ În octombrie 1998 finalizase și înaintase, în vederea susținerii, teza sa de doctorat despre rolul "Tribunei" și al "tribunismului" în mișcarea națională și culturală la sfârșitul secolului al XIX-lea.

Revista noastră, prin publicarea acestui fragment din teză, a considerat că împlinește o datorie firească în amintirea fostului student și coleg, lovit de un atât de nedrept destin.

În ianuarie 1999, o boală scurtă și necruțătoare a pus prematur capăt vieții tânărului istoric OVIDIU ACHIM, lector de științe istorice și sociale la un institut militar din Sibiu, fost student al Universității din Cluj Napoca.

² "Gazeta Transilvaniei", L, 1887, nr. 1 din 1/13 ian., p. 139.

Economiștii transilvăneni au înțeles rolul determinant al economicului în comparație cu suprastructura, iar I. Roman scria: "organizarea socială în care sistema politică nu se reazămă pe o sistemă economică corespunzătoare, nu poate înflori, și totodată duce la catastrofe"³.

Prin organizare economică, ei înțelegeau dezvoltarea economiei, transpunerea în practică a unei politici economice adecvate evoluției economiei, lărgirea relațiilor de muncă salariată în agricultură, menținerea ponderii micii proprietăți funciare în agricultură. Organizarea economică asigura cadrul de realizare a progresului economic. Acesta constituia o necesitate vitală și obiectivă pentru români. *Progresul economic* reprezenta o cerință majoră în dezvoltarea economică a țării. În acest sens I. Roman nota: "nici o țară, nici un popor nu e în stare a face pași serioși fără a fi pus mai înainte fundamentul la un program economic, iar viitorul unei țări stă în legătură cu dezvoltarea ei economică"⁴.

Pentru dezvoltarea progresului economic erau necesare relații și situații corespunzătoare, care să-l ajute în evoluția sa. Economiștii transilvăneni au înțeles că la baza progresului economic stă productivitatea muncii, perfecționarea tehnicilor de muncă. Progresul economic era în concepția lor un proces complex, ce întrunea un ansamblu de măsuri de natură economică, socială, politică și culturală.

Se urmărea în acest cadru realizarea mai multor obiective: a) ridicarea intelectuală a poporului român; b) dezvoltarea agriculturii, industriei și comerțului; c) folosirea eficientă a timpului de muncă; d) reforma sistemului fiscal și bancar; e) un nou sistem de justiție; f) valorificarea deplină a resurselor naturale⁵.

Acumularea de capital financiar era considerată condiția esențială a realizării progresului economic. În concepția economiștilor, politica economică a statului era chemată să analizeze situația economică a țării, să constate cauzele stagnării producției, să elaboreze legi de încurajare a acesteia și de apărare a proprietății private. Unii economiști cereau intervenția largă a statului în economie, în scopul protejării acesteia de concurența străină⁶.

Intervenția statului trebuia să plece de la realitatea concretă și să țină seama de particularitățile existente în fiecare regiune din monarhie. Realizarea progresului economic impunea dezvoltarea unei agriculturi moderne, raționale,

³ "Observatorul", VIII, 1885, nr. 10 din 2/14 febr., p. 112.

⁴ I d e m, nr. 19 din 6/18 febr.

⁵ "Telegraful Român", XXXII, 1884 din 28 febr./12 martie.

⁶ T. Ionescu, *Ideea unității naționale reflectată în gândirea economică din Transilvania*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1983, p. 169-173.

cu caracter comercial, al unei industrii de fabrică, a sistemului bancar modern. Economiiștii transilvăneni au relevat locul important ocupat de *agricultură* în viața economică a Transilvaniei. Ei au fost preocupați de nivelul scăzut al agriculturii, de caracterul lent al progresului ei, de starea economică a țaranului. Referitor la agricultură, Șt. Pop afirma că: "atunci când cineva dorește să vorbească despre români, putem zice că este singura lor ocupație, pentru că mulțimea românilor se susține din agricultură"⁷.

El puna accent pe impulsul pe care-l dă economiei agricultura: "dacă va înflori la noi agricultura, atunci se vor dezvolta avantajos industria și comerțul"⁸.

Economia rurală, ca profesiune, era considerată ca fiind cea mai importantă la toate popoarele civilizate, pentru că ea ocupă mai mult de jumătate din populație. Economiiștii timpului au constatat că agricultura era slab productivă, rău organizată, folosindu-se procedee agrotehnice înapoiate. Literatura economică din Transilvania a tratat problema agriculturii din punct de vedere al economiei țărănești. Poziția în problema agrară a economiiștilor români se definea în condiții în care Transilvania și Ungaria erau țări cu o economie preponderent agrară. În Transilvania a existat un interes deosebit pentru mica gospodărie țărănească. Lotul optim de muncă era pentru țărani cel de 10-15 iugăre, deși după 1890 prețul pământului a crescut, cu toată scăderea prețului la cereale⁹.

Economiiștii români au constatat relația existentă între stadiul dezvoltării agriculturii și ruina micilor producători.

Exploatarea nerațională a pământului, efectuarea unei agriculturi primitive au dus la scăderea fertilității solului și la sărăcirea țaranului român. Procesul ruinării micilor proprietari funciari a fost analizat de Șt. Pop, care afirma că: "ruinarea micilor producători, creșterea decalajului dintre prețurile industriale și cele agrare, contribuie la scăderea producției agrare și la adâncirea gradului de exploatare a țaranului. Un rol deosebit revenea impozitelor tot mai mari, pe care le prelua monarhia dualistă de la populația agrară"¹⁰.

Procesul ruinării micilor proprietari agricoli se făcea în condițiile folosirii unor metode de muncă înapoiate în agricultură. În opinia sa, oprirea procesului de ruinare a țărănimii se realiza prin înlocuirea vechilor metode cu altele noi, care contribuiau la creșterea producției agricole și implicit la îmbunătățirea situației materiale a țărănimii. Perfecționarea sistemului de muncă în agricultură avea o importanță deosebită pentru români, deoarece agricultura reprezenta principalul izvor de trai al populației. Modernizarea agriculturii era un fapt necesar în ultimele decenii ale secolului trecut, când

⁷ "Economul", 1875, nr. 2, 13 ian., p. 160.

⁸ Șt. Pop, *Îmbunătățirea agriculturii noastre*, București, 1885, p. 168.

⁹ G. Zane, *Studii*, Ed. Eminescu, București, 1980, p. 310.

¹⁰ "Economul", 1883, nr. 16, 22 febr., p. 122.

agricultura din Transilvania era amenințată de concurența cerealelor din America și Rusia. În aceste condiții, Șt. Pop nota: "în fața acestei concurențe, oricine va recunoaște că a venit timpul care reclamă să părăsim odată pentru totdeauna cultura defectuoasă a pământului și să inaugurăm o agricultură rațională pe care o impun împrejurările de astăzi"¹¹.

El recomanda întocmirea unui plan rațional de cultură agricolă și milita pentru dezvoltarea învățământului agricol la românii din Transilvania. Alături de el, economiștii români din Transilvania mai recomandau ca producția vegetală să fie îmbinată cu zootehnia, cu pomicultura și apicultura. Ei au înțeles că soluționarea problemei agrare nu poate fi obținută exclusiv în cadrul strâmt al legislației agrare din acel timp și de aceea au elaborat un program agricol ce cuprindea trei idei fundamentale: 1) transformarea agriculturii și a gospodăriei țărănești într-o agricultură producătoare de mărfuri pe piață; 2) diversificarea ocupațiilor agricole prin trecerea de la monocultură la pluricultură; 3) crearea unei agriculturi raționale bazate pe o tehnică agricolă modernă. Prima idee era impusă de evoluția relațiilor sociale, de transformarea gospodăriei țărănești într-o unitate productivă, a contactelor sale cu piața. A doua idee implica diversificarea producției agricole, fapt ce însemna practicarea unei agriculturi comerciale în care se obțin mai multe produse diversificate. Această idee era sugerată de agricultura practică de sași, care avea caracter comercial și se manifesta în comunele din jurul orașelor¹².

A treia idee menționa dezvoltarea unei agriculturi raționale, prin crearea unor întreprinderi rentabile, cu folosirea metodelor științifice de exploatarea pământului. Această idee însemna obținerea de beneficii din vânzarea produselor agricole pe piață. Agricultura rațională însemna, în opinia economiștilor români, o agricultură de tip modern, practică după metode științifice și experiențe agricole avansate.

Economiștii transilvăneni au explicat înapoierea economică a țării prin absența unei industrii naționale și au elaborat teza că ieșirea din starea de înapoiere economică este posibilă numai pe calea dezvoltării industriei. *Industria* era privită ca un factor hotărâtor pentru rezolvarea problemelor economice și sociale românești. În concepția lor, industrializarea trebuia să fie o creație națională a poporului român. Industria națională trebuia să aibă un caracter specific național, deosebit de sistemul industrial al altor popoare¹³.

Legile economice adoptate în cadrul monarhiei blocau dezvoltarea industriei românești, la fel și politica fiscală, care constituia un obstacol în calea acumulărilor de capital. Suprataxele pe diverse produse de consum aveau efecte negative asupra vieții cotidiene. Burghezia română, concurată de industria mare

¹¹ Șt. Pop. *op. cit.*, p. 3.

¹² "Foaia poporului", VIII, 1900, nr. 4 din 23 ian./4 febr., p. 41.

¹³ "Observatorul", V, 1882, nr. 87 din 3/15 nov., p. 183.

aparținând capitalului străin, stoarsă de politica fiscală a monarhiei, lipsită de o protecție legislativă economică, trebuia să-și desfășoare activitatea într-un climat nefavorabil. Economiiștii transilvăneni au susținut necesitatea dezvoltării industriei acolo unde se găseau principalele resurse de materii prime. Extinderea acțiunii de dezvoltare a industriei autohtone presupunea existența unor mari capitaluri financiare, de care burghazia română nu dispunea în acel timp. Apărea astfel un mare contrast între premisele naturale dezvoltării industriei și cele economice legate de lipsa capitalurilor, a calificării forței de muncă, a cadrului juridic și economic neadecvat avântului industrial¹⁴.

Lipsa capitalului autohton și regimul legislativ existent au facilitat pătrunderea capitalului străin în economie. De aceea, economiiștii transilvăneni au militat pentru aplicarea unui sistem de protecție vamală de un anumit tip, ce constituia o premisă necesară a demarării industriei naționale. Ei considerau că industria trebuie să se dezvolte ținând seama de condițiile proprii existente. I. Roman, adept al procesului de industrializare nota: "un sistem de industrie în țară nu se poate face după șabloane, după teorii, ci trebuie să se ia în considerare condițiile caracteristice locale"¹⁵.

Ideea de sistem industrial promovată de economiiștii români era opusă concepțiilor și practicilor oficiale de dezvoltare unilaterală a industriei transilvănene, care punea accentul pe industria extractivă și prelucrătoare primară, deci pe o industrie unilateral dezvoltată, care punea economia și industria din Transilvania într-o stare de dependență de alte centre industriale. Economiiștii români susțineau că industria permite valorificarea tuturor resurselor naturale. Dezvoltarea industriei trebuia să se facă fie în centrele favorabile desfacerii produselor sale, fie în cele producătoare de materii prime. Ea contribuia la sporirea posibilităților de acumulare în agricultură, stimula modernizarea acesteia, pentru că productivitatea muncii era mai mare în industrie decât agricultură. Întemeierea unei industrii moderne crea premisele unei agriculturi raționale, cu o mai bună productivitate la hectar. De aceea, nota I. Roman, "unei agriculturi raționale trebuie să-i premeargă o industrie națională"¹⁶, iar în continuare el preciza că "agricultura nu poate progresa acolo unde lipsește o industrie națională"¹⁷.

Industria contribuia la dezvoltarea pieții interne prin faptul că devenea consumatoare de materie primă pentru subramurile sale. Ea crea piețe apropiate pentru agricultură, făcea ca renta funciară să rămână în posesia proprietarilor de pământ. Ea înzestra agricultura cu mijloace de producție

¹⁴ "Telegraful Român", XLII, 1896, nr. 78 din 13/25 iul., p. 180.

¹⁵ "Observatorul", V, 1882, nr. 87 din 3/15 nov., p. 183.

¹⁶ I d e m, VI, 1883, nr. 12 din 2/14 febr., p. 15.

¹⁷ I d e m, VI, 1883, nr. 72 din 10/22 sept., p. 112.

necesare, contribuia la creșterea fertilității solului, la reducerea decalajului dintre prețurile produselor industriale și cele agrare. În concepția lui Partenie Cosma, un mijloc de stimulare a dezvoltării industriei consta în organizarea expozițiilor cu produse ale industriei, expoziții prin care reprezentanții industriei cunoșteau nevoile pieței, gusturile populației și puteau aprecia dezvoltarea tehnicilor industriale. Legat de acest aspect, P. Cosma afirma că: "industria este în timpul de astăzi măsura în care se cumpenește valoarea unui popor"¹⁸.

Problema formelor de organizare a industriei a fost discutată de economiștii din Transilvania. Formele de dezvoltare ale industriei erau: industria mare și industria mică. G. Barițiu recunoștea superioritatea fabricii ca sistem industrial și importanța industriei mari pentru români, însă afirma că, deocamdată, românii nu pot să înființeze întreprinderi mari, ci numai întreprinderi mici. În concepția sa, dezvoltarea industriei mari presupunea forță de muncă calificată, un sistem de cunoștințe tehnice, materii prime în cantități mari, cunoașterea pieței și a prețurilor mărfii, un capital financiar care să o susțină¹⁹.

În aceste condiții, el și adepții teoriei industrializării s-au orientat spre dezvoltarea industriei mici, ce includea industria casnică și meseriile. Industria casnică se desfășura în special în gospodăriile mijlocii țărănești, mai ales în ramura textilelor.

I. Roman considera că industria textilă reprezenta pe plan industrial specificul poporului nostru, pentru că ea s-a dezvoltat fără influențe străine, din natura poporului. El nota: "industria noastră de casă se poate numi cu adevărat cuvânt industrie populară română, căci e propriul product al inteligenței și muncii poporului nostru"²⁰.

În concepția lui Șt. Pop, industria casnică îndeplinea o triplă funcție: a) valorifica materiile prime furnizate de agricultură; b) prelucra aceste materii prime, contribuind la creșterea valorii lor pe piață; c) folosea mai bine timpul de lucru, reducând caracterul sezonier al muncii în agricultură²¹.

Alături de dezvoltarea industriei, economiștii români au militat și pentru dezvoltarea meseriilor. Economistul B. Baiulescu a precizat care erau foloasele meseriilor și modul prin care ele pot fi promovate de poporul român. În concepția sa, meseriile "ne pot mai repede și mai ușor ameliora starea noastră materială, ne pot ridica vaza noastră națională"²².

¹⁸ "Gazeta Transilvaniei", XLIV, 1881, nr. 94 din 20 aug./ 1 sept.

¹⁹ "Observatorul", V, 1882, nr. 87 din 3/15 nov., p. 180.

²⁰ "Tribuna", II, 1885, nr. 185 din 4/16 aug., p. 703.

²¹ Șt. Pop, *Economia rurală*, Blaj, 1881, p. 27.

²² "Transilvania", VIII, 1875, nr. 19 din 1 oct., p. 217.

În acest context, meseriile erau calea prin care românii puteau ajunge la dezvoltarea marii industrii. Rolul meseriilor în concepția economiștilor transilvăneni era crearea în centrele urbane a unei clase mijlocii a burgheziei române și, în același timp, ele frâneau procesul de destrămarea al gospodăriilor țărănești, pentru că antrenarea populației rurale în meserii crea posibilități suplimentare de existență pentru țăranii săraci, fără pământ. Programul economic preconizat de economiștii români lua în considerare în acest mod tradiția meseriei în zonele rurale. Acest program dorea să construiască pe baza tradițiilor meseriilor un sistem modern al acestora. Deasemenea, se preconiza atragerea unui număr mare de români în meserii și dotarea acestora cu mijloace de rezistență în fața concurenței produselor de fabrică. Soluțiile adoptate vizau asigurarea unei piețe de desfacere pentru produsele meseriașilor, perfecționarea meseriilor și susținerea directă a meseriașului²³.

Domeniul *bancar* a reprezentat un sector important de activitate în jurul căruia gravitau celelalte domenii economice. Economiiștii transilvăneni au analizat acest domeniu, menționând rolul băncilor în activitatea de investiții în economie. S. Diaconovici s-a preocupat de chestiunile financiar-economice ale românilor. Principalele probleme analizate de el și referitoare la bănci au fost: a) reforma instituțiilor financiare; b) folosirea unei părți a profitului bancar pentru stimularea activității culturale; c) dezvoltarea și consolidarea instituțiilor financiare; d) activitatea de reformă a băncilor și crearea unui sistem bancar²⁴.

Problema principală a băncilor române era consolidarea lor economic-financiară. S. Diaconovici a propus în acest scop ca băncile să acorde împrumuturi pe termen scurt și să obțină depozite pe termene lungi. El nota: "cu cât vor fi legate depozitele de un termen de plată mai lung, cu atât mai puțin ele vor fi supuse eventualității de insolvabilitate"²⁵.

În scopul extinderii activității bancare, el propune desfășurarea unei acțiuni de publicitate a activității băncilor în rândul cetățenilor români, prin intermediul ziarelor românești ce apăreau în Transilvania și Banat. O altă acțiune de modernizare a activității bancare este legată de înființarea corpului experților contabili, care să controleze activitatea băncilor. C. Diaconovici menționa în acest sens: "în scopul creării unui control extern independent de conducerea băncilor, se va institui corpul experților contabili, care vor face o revizuire anuală a activității băncilor"²⁶.

²³ G. Barițiu, "Meseriașul român", în "Transilvania", XVII, 1886, nr. 13-14 din 1/15 iul., p.107.

²⁴ "Revista economică", I, 1889, nr. 2, febr., p.2.

²⁵ I d e m, an XIII, 1901, nr. 9 din sept., p. 127.

²⁶ Ibidem, p. 210.

Consolidarea băncilor românești se va realiza printr-o acțiune economică autonomă, pe baza principiilor solidarității și autonomiei băncilor, pe calea asocierii între institutele bancare. C. Diaconovici consideră că, după perioada de consolidare a băncilor, aceste instituții trebuie să acorde credit cu dobânzi mai mici, să încurajeze dezvoltarea altor ramuri economice, pentru că "e de datoria noastră să le cultivăm cât mai mult și cât mai bine"²⁷.

Mișcarea cooperatistă din Transilvania a avut în persoana economistului Carl Wolff un reprezentant de seamă al acestei acțiuni, alături de Visarion Roman și Axente Sever. Reluând ideile lui J. Proudhon și ale lui T. W. Raiffeisen, C. Wolff pleda pentru înființarea unor case de ajutor reciproc în mediul rural, sub forma cooperativelor, care urmau să funcționeze fără un personal salariat. Astfel, partea socială a membrilor asociației era pusă la dispoziția lor sub formă de credite cu o dobândă de 3%. Din beneficiul realizat se puteau achiziționa mașini agricole, semințe selecționate și rase de animale. Aceste asociații, în concepția sa, trebuiau să asigure desfacerea mărfurilor micilor producători la prețuri accesibile populației²⁸.

El s-a preocupat de problema cooperăției în domeniul agriculturii, meșteșugurilor și comerțului, explicând că sistemul cooperatist favorizează diviziunea muncii în agricultură, stimulează introducerea tehnicii noi, contribuie la creșterea producției agricole și la reducerea prețului de cost al mărfii, reduce pericolul micilor producători agricoli. El a recomandat înființarea "societăților rurale de economie și credit" care erau în fapt cooperative de tip Raiffeisen.

Aceste asociații, în concepția sa, trebuiau să acorde împrumuturi financiare membrilor lor numai în scopuri productive. Deasemenea, asociațiile trebuiau să contribuie la educarea populației rurale prin întreținerea unor elevi din mediul sătesc în școlile rurale, prin organizarea de prelegeri științifice pentru țărani, prelegeri care aveau scopul de a învăța populația sătească să aplice noi metode de muncă și tehnici moderne de cultivare a pământului²⁹.

²⁷ "Revista economică", XVII, 1905, nr. 7 din iul., p. 53.

²⁸ C. Gollner, *Gândirea economică a sașilor din Transilvania în secolul al XIX-lea*, Ed. Academiei R.S.R., București, 1962, p. 93-94.

²⁹ T. Ionescu, *Istoria gândirii economice*, Cluj-Napoca, 1992, p. 74-76.

LEGISLAȚIA CANADIANĂ PRIVIND IMIGRAȚIA

MINERVA LOVIN

ABSTRACT. Canadian Legislation Concerning Immigration.

Immigration, a most significant phenomenon within the framework of political, social, cultural and religious life of the Canadian state, was for a long time the main means to increase its population. At the beginning, the immigration policy was highly liberal, an "open gates" policy; beginning with World War I, there was a shift from spontaneous immigration, supported by immigration agencies to an immigration under state control. The present study presents some of the main stages of the Canadian legislative initiatives concerning immigration.

În prezent monarhie parlamentară și stat independent în Commonwealth-ul Națiunilor, Canada a reprezentat pentru o lungă perioadă de timp - și reprezintă și astăzi - o atracție pentru cei care doreau să înceapă o viață nouă sau pentru cei care doreau să scape de vexațiile politice, religioase ori sociale de pe bătrânul continent, Europa. Spre deosebire de vecinul său, Statele Unite, care atrăgea în primul rând datorită înaltului nivel de industrializare și numeroaselor oportunități - slujbe mai bine plătite și mai de durată -, Canada, până târziu, în preajma celui de-al doilea război mondial a reprezentat un punct de atracție, în principal datorită imensității pământului pe care îl deținea și a faptului că acesta era oferit la un preț foarte avantajos celor ce doreau să îl cumpere, dar și datorită taxelor foarte mici, lipsei serviciului militar obligatoriu, existenței libertăților politice și religioase, egalității în fața legii¹ - factori care atrag și ei spre noul continent. Ca atare emigrația în Canada a avut în primul rând un caracter permanent; cei ce plecau spre această parte a Americii de Nord plecau în general cu gândul stabilirii definitive căci, odată ce-și cumpărau pământ și-și întemeiau gospodăria, cu greu renunțau la ele pentru a le vinde și a se întoarce acasă.

---

¹ Marcus Lee Hansen, *The Atlantic Migration 1607-1860. A History of the Continuing Settlement of the United States*, New York, London, 1961, p. 158; Jean Heffer, *Du "pull" et du "pull"* în: *Les immigrations européennes aux Etats-Unis (1880-1910)*, textes réunis par Robert Rougé, Paris, 1982, p. 25-33.

După unificarea provinciilor britanice din Nordul Americii și după adoptarea constituției, în 1867, noul stat, Canada, înregistrează o puternică dezvoltare a agriculturii și industriei, dar mai ales a transporturilor și în primul rând a transporturilor feroviare care au jucat un rol foarte important în extinderea colonizării spre zonele de preerie din vestul țării, mai puțin atractive la început. Constituția din 1867 stipula că imigrația este un domeniu de jurisdicție partajat între guvernul federal și cele provinciale², iar pentru că atragerea emigranților reprezintă o prioritate³, a promovat o relaxată politică prin care permitea intrarea tuturor celor ce doreau să se stabilească și să muncească pe teritoriul său.

Ca atare, interesată în a atrage cât mai multă mână de lucru, Canada a avut o politică liberală în ceea ce privește imigrarea, dovadă fiind faptul că până în anul 1869 ea nu are nici o reglementare privind controlul acestui fenomen⁴. Singurele reglementări se refereau la modalitatea de posesie a pământului, prin legi ca "The Dominion Lands Act". O lungă perioadă de timp, imigrarea a fost, în principal, opera unei largi rețele de agenți de emigrare. Aceștia erau oameni angajați și plătiți de agențiile navale de transport care și asigurau astfel clientela pentru transportul peste ocean. Pe lângă acestea mai existau, într-un plan mai secundar, societăți de colonizare și agenți de emigrare plătiți de statul canadian sau de firme canadiene specializate în atragerea sau aducerea mâinii de lucru, adesea ieftine. Ținta acestor agenți era reprezentată în special de fermierii medii, muncitorii agricoli și personal (în special feminin) pentru muncile domestice, preferându-se în principal țări ca Marea Britanie, S.U.A. ori Europa de Nord. Colonizarea s-a făcut, în această perioadă, preponderent în zonele estice ale Canadei, în provinciile mai dezvoltate: Quebec, Ontario și provinciile maritime de pe coastele Oceanului Atlantic.

Oportunitățile oferite erau prezentate populației europene prin variate căi: ziare, agenți de emigrare, ghiduri și cărți pentru reclamă, broșuri publicitare și afișe, scrisori, etc. Cărțile-ghid, colorate și cât mai persuasive cu putință, erau emise de agențiile de emigrare ori de stat și incluse în prețul biletului de vapor, așa că ele aveau o largă circulație chiar și în cele mai izolate sate. Încă din 1815 în Canada se publică așa numitele "Emigrants Handbook", adevărate ghiduri de informare pentru emigranți, în care sunt prezentate informații detaliate referitoare la geografia și istoria noului stat, forma de guvernământ, clima, temperaturile minime și maxime vara și iarna, legile statului, instituțiile municipale, căile ferate, serviciile poștale, sistemul educațional, bogățiile solului

² Dar în caz de conflict între cele două nivele, guvernul federal are întâietate.

³ Linteau, *Histoire de Quebec*, Quebec, 1985, p. 47-48.

⁴ Donald Creighton, *Canada's First Century. 1867-1967*, Toronto, 1970, p. 25.

și ale subsolului, industriile, agricultura, recomandări pentru emigranți privind hrana, bagajele, sosirea, distanțele, călătoria peste ocean și în interiorul noului stat, chiar și prețul drumurilor pe căile ferate etc⁵. The Canadian Pacific Railway publică în 1890 "Free Farms", o hartă de mari dimensiuni împăturită în formă de pliant și care anunța pământ gratuit pentru cine cumpăra și lucra 160 acri⁶. În 1911 apare "The Canadian Settlers Handbook" la Londra, o publicație semioficială care oferă informații pentru tipurile de muncă, detalii despre salarii, pământ, costurile muncilor de fermă, a călătoriei, lista agenților guvernamentali de emigrație din orașele canadiene, etc. În 1900 Canada cheltuie 1 milion de dolari pe an pentru reclame în favoarea emigrării, distribuind literatură și plătind agenții pentru aceasta⁷.

Prima lege canadiană care încearcă să reglementeze imigrația este adoptată în 1869 prin "The Immigration Act" și reflectă o politică de "laissez-faire" prin care nu stabilește nici o interdicție, dar împuternicește guvernatorii locali să decidă dacă emigranții foarte săraci și fără mijloace temporare de întreținere pot intra sau nu pe teritoriul lor. Prima lege restrictivă apare în 1885 și reglementează problema imigrației chinezești. Ca și în cazul S.U.A, chinezii care au venit în număr mare pentru a lucra la construcția căilor ferate, devin un motiv de teamă și îngrijorare și ca atare, în 1885, este votat un act "The Chinese Act" prin care este restrânsă și controlată imigrarea lor⁸. Acest act, completat prin introducerea unei taxe de intrare, menită să descurajeze intrarea chinezilor în număr mare pe teritoriul Canadei, a rămas în vigoare până în 1960, când restricțiile speciale pentru chinezi au fost anulate, fiindcă ele nu mai concordau cu politica democrată și liberală promovată de Canada.

Canada înregistrează în perioada 1890-1900 o creștere substanțială a numărului populației. Astfel, în provincia Quebec există în perioada 1890 - 1900 o creștere de la aproximativ 1 milion și jumătate la 2 milioane de locuitori; Ontario înregistrează o creștere de la 2 milioane la 2 milioane și jumătate;

⁵ *Emigrants Handbook of 1864. Canada. For the Information of Intending Emigrants by Authority Quebec*: printed by J. Blackburn, 1864; *1832 Emigrants Handbook for Arrivals at Quebec Information Published by His Majesty's Chief Agent for the Superintendence of Settlers and Emigrants in Upper and Lower Canada. For the Use of Emigrants, Quebec*, 1832; *1834 Emigrants Handbook, Official Information for Emigrants Arriving at New York and who are Desirous of Settling in the Canadas; also, Extract from the Instructions for Emigrants arriving at Quebec*, Montreal, 1834; *Emigration Handbook of 1820. The Emigrant's Guide to the British Settlements in Upper Canada and the United States of America*, London, 1820, ș.a.m.d.

⁶ 1 acru = 4046.9 m².

⁷ Ph. Taylor, *The Distant Magnet. European Emigration to the U.S.A.*, London, 1971, p. 82.

⁸ Seymour Martin Lipset, *Continental Divide. The Values and Institutions of the United States and Canada*, New York, London, 1990, p. 184; Margaret A. Ormsby, *British Columbia: a History*, Vancouver, 1971, p. 303.

Manitoba de la 152 000 la 461 000, Saskatchewan ajunge la 492 000, Alberta la 374 000, iar British Columbia crește de la 98 000 la 392 000 locuitori. Creșterea totală a populației în doar un deceniu este de aproximativ 2 milioane și jumătate de locuitori⁹. Reprezentativ este orașul Edmonton din provincia Alberta, care va cunoaște în primul deceniu al secolului XX o adevărată febră a colonizării susținută în principal de extinderea căilor ferate Canadian Northern și Grand Trunk Pacific; ca urmare populația orașului crește de la 5000 de locuitori în 1901 la 31 000 de locuitori în 1911¹⁰.

Din primul deceniu al secolului XX, când Statele Unite își înăspresc politica de imigrare, îngrădind accesul pentru tot mai numeroase categorii sociale, Canada începe să devină un rival pentru acestea în ceea ce privește atragerea clasei agricole emigrante¹¹. Nu este mai puțin adevărat că de acum Canada devine o cale ocolitoare de intrare în Statele Unite¹², căci controlul și restricțiile la intrarea în Canada nu sunt nici pe departe așa de riguroase ca în cazul S.U.A., iar granița dintre cele două țări este complet liberă.

O nouă etapă în politica emigraționistă a Canadei începe cu anul 1895, când Clifford Sifton a fost numit Ministru de Interne. Acesta a promovat o adevărată campanie de atragere a emigranților. Astfel, dacă în 1896 în Canada intrau 16.835 emigranți, în 1905, când Sifton părăsește departamentul, numărul lor era de 141.464 și va crește până la 400.870 în anul 1913, an care reprezintă punctul culminat, când cel mai mare număr de emigranți au intrat pe teritoriul Canadei. Noii veniți sunt acum în principal din Europa centrală și de sud-est și sunt orientați în principal spre zonele de preerie¹³. Politica lui a avut succes în principal în atragerea fermierilor pentru colonizarea vestului.

Succesorii lui Sifton nu au fost de aceeași părere cu acesta; ei au considerat că noii veniți din centrul și sud-estul Europei nu se integrau ușor și nu puteau fi asimilați repede în masa dominantă anglo-saxonă. Frank Oliver, succesorul lui Sifton a crezut că originea etnică și culturală este mai importantă decât ocupația ori meseria și a încercat să facă o selecție în rândul celor care doreau să vină. Canada manifestă preferință în primul rând pentru atragerea populației britanice germanice¹⁴, unde făcea o largă propagandă. Era convinsă că germanii erau cei mai potriviți pentru colonizarea vestului și până la primul

⁹ *Ibidem*, p. 17; Donald Creighton, *Canada's First Century*, p. 76.

¹⁰ *Ibidem*, p. 18; Pierre Berton, *The Last Spike. The Great Railway 1881-1885*, Toronto, 1971, p. 225, 280.

¹¹ *Ibidem*, p. 45.

¹² J. Maldwyn, *Destination America*, London, 1977, vol. 3, p. 77,79.

¹³ James A. Jakson, *The Centennial History of Manitoba*, Toronto, 1970, p. 157; Donald Creighton, *Canada's First Century*, p. 105, 106.

¹⁴ *Ibidem*, p.108-109.

război mondial germanii erau văzuți ca membrii nordici ai rasei teutonice¹⁵. În consecință, în 1906 a fost adoptat un nou act prin care sunt excluse câteva categorii sociale (pauperii care în principal veneau din Europa centrală și de sud-est), se reglementează serviciile pentru emigranții care ajungeau pe teritoriul canadian, se introduce un control de-a lungul graniței cu S.U.A., căci numărul celor care treceau din Canada în Statele Unite devenise îngrijorător¹⁶, și de acum se procedează la deportarea persoanelor prohibite. Ultimele două măsuri erau din ce în ce mai necesare căci, începând cu anul 1903, când S.U.A. introduce restricții tot mai severe pentru emigranți¹⁷, agențiile navale, pentru a nu-și pierde călătorii, asigură reduceri substanțiale de preț pentru drumul spre Canada și de acolo oferă servicii bine puse la punct pentru trecerea graniței spre Statele Unite. Astfel, porturile canadiene Quebec din provincia Quebec, Halifax din Nova Scoția și St. John din New Brunswick¹⁸ devin o adevărată tentacție pentru cei care ar fi putut avea probleme la controlul efectuat în porturile Statelor Unite.

În anul 1908 Canada adoptă o nouă lege, care stabilea că emigranții trebuie să vină în Canada direct din țara lor de origine. Această lege viza de fapt limitarea emigrației din India, care nu avea o linie de transport naval directă până în Canada, iar măsura se înscrie în aceeași politică, nedecarată oficial, dar promovată uneori de guvernanții statului canadian, de a manifesta preferință pentru anumite zone de emigrare din Europa¹⁹.

Primul război mondial reduce substanțial numărul emigranților care doreau să intre pe teritoriului canadian și aceasta în principal pentru că statele europene, în prag de război, interzic prin măsuri speciale emigrarea cetățenilor săi.

Din 1924 intrarea în Canada se face pe baza unui permis special de imigrare eliberat de Departamentul de Colonizare și Imigrare din Ottawa, iar în 1923 tocmai fusese completată legea referitoare la emigrația chinezilor - "The Chinese Immigration Act" prin care se impune o taxă pentru intrarea lor pe teritoriul canadian. Ca urmare a acestor măsuri restrictive și a războiului mondial, numărul emigranților scade simțitor, Canada primind acum în principal refugiații de război și evreii.

¹⁵ German *Emigration from Bukovina to the Americas*, ed by Wulliam Keel and Kurt Rein, Augsburg, 1996, p. 133-134.

¹⁶ *The Reader's Companion to American History*, Edited by Eric Foner, Boston, p. 533

¹⁷ Legistația americană stabilește, până în 1920 când trece la sistemul "cotelor", că numeroase categorii ca pauperii, criminalii, bolnavii fizic sau psihic, invalizii, anarhiștii, neștiutorii de carte, etc., nu pot intra ca imigranți pe teritoriul S.U.A.

¹⁸ Șerban Drutz, Andrei Popovici, *Românii în America*, București, 1926, p. 55.

¹⁹ Seymour Martin Lipset, *Continental Divide*, p. 182-183.

Perioada 1930-1938 "perioada marii depresii economice" a schimbat mult politica de imigrare promovată de Canada. Din martie 1931 sunt acceptați, fără îngrădiri, doar fermierii, celorlalte categorii sociale fiindu-le interzisă stabilirea, cu excepția celor care veneau din Marea Britanie sau din Statele Unite și aveau suficienți bani pentru întreținere până la găsirea unei slujbe. Cine dorea să intre acum în Canada trebuia să dețină pașaport, viză și permis de muncă. Aceste restricții nu au ajuns însă la nivelul celor americane, dovadă faptul că acum pe teritoriul canadian intră mult mai multe persoane decât pe teritoriul S.U.A.²⁰. În noile condiții numărul celor ce doreau să intre în Canada scade de la 1.166.000 în decada 1921-1931, la 140 000 în perioada 1931-1941²¹.

În timpul celui de-al doilea război mondial Canada primește în principal refugiați politici, oameni de știință, copii etc, persoane trimise de familii sau de guvernul britanic în special prin intermediul unui program finanțat de guvern pentru evacuarea lor până la terminarea războiului.

Perioada 1945-1961 se caracterizează prin o politică și mai restrictivă privind numărul celor care doresc să se stabilească în această parte a continentului nord-american, dar prin acceptarea unui număr destul de mare de refugiați veniți din Europa centrală și de est²² și prin promovarea, în principal, a colonizării urbane. Ca urmare a numeroaselor cereri venite din Europa, dar și a faptului că statul canadian are nevoie de câți mai mulți specialiști datorită puternicului avânt industrial pe care îl înregistrează, din 1951, printr-un nou "The Immigration Act" este promovată politica de absorbție a specialiștilor și inteligenței.

În 1962 sunt introduse noi reglementări menite să elimine discriminările rasiale. Stat democratic și multiethnic, Canada consideră că nu trebuie să aplice măsuri discriminatorii de rasă, culoare ori origini naționale²³ și dacă o persoană este capabilă să se întrețină financiar până la găsirea unei slujbe, ea poate intra pe teritoriul canadian.

Până în anul 1960 imigranții veniți pe teritoriul canadian trebuiau să se supună asimilării lor în masa anglofonă; asimilarea era considerată esențială pentru politica de stabilitate și a fost promovată prin etnocentrismul propagat de la nivel guvernamental. Deși Canada recunoștea că este un mozaic etnic bazat pe diversitate lingvistică, rasială și religioasă²⁴, și afirma că respectă

²⁰ Maldwyn, *Destination America*, vol. 3, p. 182.

²¹ *Statistics Canada, Demography Division. Population and Growth Components.*

²² Seymour Martin Lipset, *Continental Divide*, p. 186.

²³ *Ibidem.*

²⁴ *Ibidem*, p. 173

integritatea culturilor asimilate, în practică ea oferea noilor veniți doar posibilitatea de a alege să fie asimilați doar în cele două culturi dominante, cea engleză și cea franceză. Începând cu anii 1970, sub presiunea grupurilor emigrante, Canada renunță la modelul asimilaționist²⁵ și, prin o politică mult mai tolerantă acceptă ca imigranții să-și conserve o serie de tradiții și obiceiuri care țin de propria lor moștenire etnică²⁶.

Anul 1967 reprezintă o altă cotitură în politica imigraționistă, prin introducerea sistemului de "puncte" potrivit căruia fiecare meserie primește un număr de puncte în funcție de șansele noilor veniți de a găsi repede o slujbă în acea meserie și de necesitățile profesionale ale Canadei, iar aceste puncte, adunate cu punctele obținute pentru profesie, educație, vârstă, etc, puteau califica ori descalifica o persoană ce dorea să emigreze spre Canada. Acest sistem al punctelor, cu rezultate mulțumitoare pentru politica statului canadian este în vigoare și astăzi. Perioada ulterioară anului 1967 se caracterizează în principal prin absorbția de specialiști, de mână de lucru calificată, inteligență, iar politica statului canadian promovează de acum - în principal - colonizarea urbană pentru dezvoltarea tehnică și industrială.

În 1971, ca urmare a demersurilor făcute de provincii pentru a-și spori puterea în fața puterii federale, este semnat Acordul Lang-Cloutier între Otto Lang, ministrul federal al imigrației și François Cloutier, ministrul provinciei Quebec pentru imigrație. Acest acord recunoaște puterea provinciilor în stabilirea politicii generale de imigrare, iar de acum, modificările în ceea ce privește legislația imigrării nu mai pot fi făcute decât numai prin consultarea și votarea lor de către provincii. Provinciile își sporesc puterea decizională în problema imigrației, Quebecul primind chiar dreptul de a-și face propria politică, în funcție de nevoile proprii.

Începând cu 1980 Canada se confruntă cu problema refugiaților și ca urmare, în 1989 este adoptată o lege, completată în 1993, "The Immigrant and Refugee Board" privind statutul refugiaților și condițiile în care puteau cere intrarea pe teritoriul canadian. Din 1993, în timpul ministrului Sergio Marchi, este creat Departamentul de Imigrație și Drepturi Cetățenești, un organism modern care începe o strânsă colaborare și consultare cu organismele interne și internaționale privind problemele refugiaților și imigranților.

---

²⁵ Este perioada când toate statele cu un mare procent de imigranții (S.U.A., Australia și Canada) adoptă această politică.

²⁶ Will Kymlicka, *Multicultural Citizenship. A Liberal Minority Rights*, Oxford, 1997, p. 14; Seymour Martin Lipset, *Continental Divide*, p. 187.

Până la primul război mondial, politica statului canadian privind imigrația a fost o politică a porților deschise pentru toți cei ce doreau să se așeze și să muncească pe teritoriul său. Chiar dacă pentru o lungă perioadă de timp ea a promovat o politică de preferință pentru anumite zone de emigrație (Marea Britanie, S.U.A., Europa nordică) și a susținut politica asimilaționistă în civilizația și cultura engleză sau cea franceză, ea a avut porțile deschise pentru toți cei care doreau să se stabilească pe teritoriul său. De la jumătatea secolului al XX-lea ea se orientează spre multiculturalism ca politică națională, dând posibilitatea imigranților, dacă doreau, să-și conserve tradițiile etnice. Puținele restricții impuse de-a lungul timpului, precum și tentațiile oferite de această parte a continentului nord american, au făcut ca numeroși emigranți să se îndrepte spre acest stat, populația crescând de la 4.325.000 în 1871-1891 la 29.959.000 în 1991-1996²⁷. Legislația din ce în ce mai restrictivă după terminarea primului război mondial, oricum incomparabilă cu cea promovată de vecinul său S.U.A., a culminat cu sistemul "punctelor" adoptat în 1967 prin care se face o atentă și riguroasă selecție în rândul celor interesați să emigreze spre această parte de lume. Acest sistem a făcut trecerea de la imigrația spontană ori întreținută de agenții de emigrare la cea controlată de stat, prin care doar inteligența și profesionalismul puteau reprezenta avantaje pentru potențialii emigranți.

Imigrația, fenomen important în cadrul vieții sociale, politice, culturale și religioase a statului canadian a reprezentat de-a lungul timpului principalul mijloc de creștere a populației și a ridicat numeroase probleme de adaptare, asimilare, conviețuire etc., pe care statul canadian a reușit în general să le rezolve prin promovarea unei politici liberale, deschise, multietnice și multiculturale.

---

²⁷ *Statistics of Canada. Demography Division. Population and Growth Components.*

LAGĂRE ȘI ÎNCHISORI PE HARTA ȚĂRII (1944-1964)

MARCEL ȘTIRBAN

ABSTRACT. Concentration Camps and Prisons on the Country's Map (1944-1964). The two sub-chapters deal with two main issues: 1. The measures taken by the political power in Romania after August 23, 1944 and especially after March 6, 1945 with the view to deprive of liberty those considered to be war criminals or opponents of the new communist regime. 2. The social categories had in view, or, in other words, all those who had entered "the limbo of misfortune and pain", all those deprived of liberty, who were the victims of the communists. A rich bibliography given in the notes, leads to a deep knowledge of the life in the communist prisons of Romania between 1944-1964.

Potrivit Convenției de armistițiu (art. 2, 14, 15)¹ și sub presiunea Comisiei Aliate (Sovietice) de Control, Guvernul Sănătescu, prin Ministerul Afacerilor Interne, a emis la 6 noiembrie 1944, **Regulamentul pentru înființarea și funcționarea centrelor de internare**, cel dintâi act public de după 23 august 1944 prin care Guvernul de la București oficializa lagărele din România².

Guvernul Român, condus de generalul Constantin Sănătescu, a fost obligat să interneze forțele armate ale Germaniei și Ungariei aflate pe teritoriul țării și pe cetățenii acestor state care își aveau reședința aici (art. 2)³; i s-a cerut, de asemenea, să colaboreze cu Comandamentul Sovietic (Aliat) la arestarea și judecarea persoanelor acuzate de crime de război (art. 14)⁴. Sub presiunea exercitată de autoritățile sovietice de pe teritoriul României, Cabinetul de la București s-a angajat să întreprindă și o serie de arestări pe care Convenția din 12 septembrie 1944 nu le-a prevăzut în mod direct. Prin art. 15 i s-a cerut doar dizolvarea organizațiilor

---

¹ Cf. M. Știrban, *De la război la Conferința de pace (1944-1947)*, în *Analele Universității Ecologice "Dimitrie Cantemir"*, Tg. Mureș, Seria Științe Socio-Umane, 1998, 2, p. 313-332.

² Dumitru Șandru, *Evadări din centrele de internare, 1944-1948*, *Arhiv. Tot.*, 1995, 3, nr. 2, p. 41.

³ "Art. 2. Guvernul și Comandamentul de Căpetenie al României se obligă a lua măsuri de dezarmare și internare a forțelor armate germane și ungare aflate pe teritoriul român, precum și de internarea cetățenilor celor două state menționate. Cele prevăzute în articolul 2, referitor la condițiile de internare a cetățenilor germani și unguri, aflați pe teritoriul românesc, nu se aplică cetățenilor evrei ai acestor țări. Convenția de Armistițiu între Guvernele Uniunii Sovietice, Regatului Unit și Statelor Unite ale Americii, de o parte și Guvernul României, pe de altă parte". *Memoria*, 10, p. 32.

⁴ "Art. 14. Guvernul și Comandamentul de Căpetenie al României se obligă a colabora cu Comandamentul Suprem Aliat (Sovietic) în vederea arestării și judecării persoanelor învinuite de crime de război". *Ibidem*, p. 34.

prohitleriste de tip fascist politice, militare sau paramilitare, toate cele care făceau o propagandă ostilă Națiunilor Unite și în special Uniunii Sovietice, nu și internarea membrilor lor⁵. În realitate, lucrurile se vor petrece altfel. În lagărele înființate potrivit regulamentului din 6 noiembrie 1944, vor intra masiv și aceștia - și nu numai ei.

În februarie 1945, Comisia Aliată (Sovietică) de Control a cerut Președinției Consiliului de Miniștri a României, generalului Gheorghe Rădescu, să dea în urmărire pe toți germanii sustrași de la mobilizare pentru lucru în URSS (acțiune pornită în ianuarie), să-i aresteze și să-i organizeze în batalioane de muncă pe teritoriul țării⁶. Ele au și fost organizate, la început pe baza criteriilor în temeiul cărora etnicii germani din România au fost selectați pentru munca forțată, stabilite de Comisia Aliată (Sovietică) de Control pentru cei duși în Rusia. În interiorul țării au fost preconizate 11 detașamente⁷. În stadiul cercetărilor actuale nu se cunoaște numărul lor exact.

Cert este că, la numai câteva luni de la semnarea Convenției de armistițiu, țara era plină de lagăre de internare, cu o concentrare mai mare a acestora în Transilvania, Banat și Crișana.

Guvernul a trecut la înființarea unei întregi rețele de lagăre în care urmau să fie internate persoanele încadrate în prevederile articolelor 2, 14 și 15 din Convenția de armistițiu. La începutul lunii februarie 1945 erau organizate, în acest scop, lagărele de la Târgu Jiu pentru 4600 de persoane, Slobozia Veche (județul Ialomița) pentru 2000 de persoane și Ciurel-București pentru 500 de persoane și exista un proiect de înființare a Centrului de internare Timișul de Sus, județul Brașov, pentru 200 de persoane, toate destinate internării cetățenilor germani și maghiari, iar pentru legionari, lagărele de la Pitești, cu 400 de locuri, de la Lugoj cu 200 și Vulcan (județul Hunedoara) cu 2500 de locuri. În realitate, centrele de internare au fost mult mai numeroase. La începutul anului 1945 existau de fapt 36 de lagăre numerotate (ultimul dintre acestea fiind cel de la Sighet, destinat în acea perioadă prizonierilor germani). Tot atunci au fost organizate și marile lagăre de la Caracal și Turnu Măgurele. De fapt, pe teritoriul fiecărui județ au funcționat periodic centre de detenție supravegheate de poliție și jandarmerie⁸.

Au început prin a fi întemnițați în ele supușii statelor inamice, persoanele învinuite de crime de război, membri ai fostei mișcări legionare și opozanți ai comunismului. Numărul lor a sporit mereu, iar aria celor cuprinși în ele a crescut de asemenea⁹.

⁵ "Art. 15. Guvernul României se obligă a dizolva toate organizațiile hitleriste (de tip fascist) politice, militare, militarizate, precum și alte organizații aflate pe teritoriul românesc, ostile Națiunilor Unite și în particular Uniunii Sovietice, și a nu mai permite desfășurarea propagandei unor asemenea organizații". *Ibidem*, p. 35.

⁶ Dumitru Șandru, *Etnicii germani și detașamentele de muncă forțată din România, 1944-1946*, *Arhiv. Tot.*, 1995, 3, nr. 1, p. 26.

⁷ *Ibidem*, p. 36.

⁸ Dumitru Șandru, *Metamorfozele gulagului românesc. Centre de internare, 1944-1945*, *Arhiv. Tot.*, 1994, 2, nr. 1-2, p. 18.

⁹ *I d e m*, *Etnicii germani și detașamentele de muncă...*, p. 39.

Concomitent, s-a cerut de către partidele politice democratice din opoziție lichidarea lagărelor, iar puterea politică, prin Ministrul de Interne, Teohari Georgescu, a vorbit chiar de închiderea acestora¹⁰. În septembrie 1945, într-un jurnal al Consiliului de Miniștri, se anunța desființarea lagărelor¹¹, iar printr-o decizie a Comisiei Aliate (Sovietice) de Control din România, transmisă și retransmisă confidențial instituțiilor polițienești și de siguranță, la 15 mai 1945, se anunța desființarea lagărelor de internare - constituite în conformitate cu art. 2 din Convenția de Armistițiu - pe aceeași dată (15 mai 1945)¹².

Potrivit aceluiași ordin, au fost eliberați din lagăre toți internații asupra cărora nu existau suspiciuni cu privire la activitatea politică din trecut și care nu se încadrau în dispozițiile de trimitere în detașamentele de muncă de folos obștească. Cei asupra cărora planau asemenea suspiciuni au fost deferiți justiției, iar cei apti pentru muncă au fost încadrați într-un detașament de lucru pus la dispoziția Uzinelor de Fier Hunedoara. Au continuat, în consecință, să fie considerați internați: cei trimiși la muncă în URSS, cei trimiși în detașamente de muncă la Uzinele de Fier din Hunedoara și cei evadați din lagăr¹³.

Încă în luna ianuarie 1946, o comisie specială a triat pe supușii germani de origine austriacă din centrele de internare Turnu Măgurele și "Apărătorii patriei" din București, eliberându-i pe unii cu dreptul de a rămâne în țară, pe alții cu obligația de a pleca în Austria, în stare de libertate, iar o a treia categorie au fost expediați în Austria sub pază¹⁴.

Eliberarea deținuților din lagărele de internare desființate nu a dus cu sine și la libertatea tuturor. O parte au fost încadrați în detașamente de muncă forțată, cu un regim de viață mai puțin sever, dar tot de lagăr. Pe de altă parte, nu au fost desființate toate lagărele de internare înființate în baza Convenției de armistițiu (art. 2), ci au fost păstrate unele, pentru a cuprinde în ele pe cei vizați în celelalte două articole (14 și 15) din aceeași convenție. Numărul locurilor de detenție este oricum în continuă creștere, după cum continuă să existe, paralel, și detașamente de muncă obligatorie. Existența lor e confirmată în anii 1946-1947, iar în majoritatea cazurilor ele au cuprins, în această perioadă, cetățeni germani și cetățeni români de origine germană și, în puține cazuri, supuși români de origine maghiară. Prezența locuitorilor de naționalitate română în detașamente nu este atestată documentar. Aceștia au fost închiși, în marea lor majoritate, în centrele de internare ori în penitenciare. Trimiterea lor la muncă forțată se va face după 1948, când vor avea loc noi valuri de represiuni¹⁵.

Evenimentele politice sau socio-economice care au avut loc în răstimpul august 1944-1962 (când a fost declarat încheiat procesul colectivizării) au constituit

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*, p. 40.

¹² *Ibidem*, p. 41.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*, p. 40.

¹⁵ *Ibidem*, p. 43-44.

o sursă continuă de alimentare a locurilor de detenție. Procesele epurărilor administrativ-juridice (1945) și militare (1944-1958)¹⁶, instituționale în general (1944-1948)¹⁷, politice din partea partidelor de opoziție (1945-1946), desființarea partidelor politice istorice (1947-1948)¹⁸ revindicând pregătirea în principal a actului de la 23 august 1944 și criticând politica guvernului Petru Groza și cere intervenția lui: "Nici una din Hotărârile Conferinței de la Moscova nu este îndeplinită de guvern:

¹⁶ Marin Bucur, *Epurarea - purificarea politică a societății civile românești - clauză a armistițiului și pretext al declanșării terorii staliniste*, R. I., 1993, 4, nr. 7-8, p. 677-686. Dănuț Doboș, *Regimul comunist și începuturile distrugerii structurilor juridice din România, 1944-1948*, *Cronica*, 1993, 28, nr. 6, p. 4-5. Claudiu Degeratu, Octavian Roske, *Epurări în administrația de stat. Cazul Prefecturii județului Brașov, 1945*, *Arhiv. Tot.*, 1994, 2, nr. 1-2, p. 216-221. I. d e m, *Mecanisme de selecție negativă. Epurările din administrația publică: 1945*, *Arhiv. Tot.*, 1993, 1, nr. 1, p. 75-88. Constantin Lăteș, *Epurări din armata română. Criterii politice și mijloace de presiune: 1945-1958*, *Arhiv. Tot.*, 1994, 2, nr. 1-2, p. 222-240. Constantin Lăteș, Mihai Retegan, *Epurarea armatei române. Mecanisme juridice: 1944-1945*, *Arhiv. Tot.*, 1994, 2, nr. 3, p. 203-216.

¹⁷ Nae Antonescu, *Preistoria sovietizării în Nord-Vestul României, în Sovietizarea Nord-Vestului României, 1944-1950*, p. 281-284. Alexandru Baciuc, *La Agerpres - făuritor al "limbii de lemn"*, *Memoria*, 11, p. 118-123. Nicolae Baciuc, *Agonia României, 1944-1948. Dosarele secrete acuză*, Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1990, 390 p.; Ilie Bădescu, *Rădăcinile europene ale totalitarismului*, *Arhiv. Tot.*, 1993, 1, nr. 1, p. 18-24. L. Betea, *Maurer și lumea de ieri: mărturia despre stalinizarea României*, Arad, Fundația "Ioan Slavici", 1995. Gheorghe Boldur-Lăteșcu, *Începuturile dezastrului economiei românești*, *Memoria*, 11, p. 60-64. Gheorghe Buzatu, *Căderea României în comunism. Cominterniștii români se pregătesc*, *MI*, 1994, 28, nr. 2, pp. 36-42. Mircea Carp, *Primul guvern comunist din istoria României*, *Memoria*, 6, pp. 115-123. Ioan Chiper, Florin Constantin, *Modelul stalinist de sovietizare a României (I-II)*, *Arh. Tot.*, 1995, 3, nr. 2, pp. 8-28. Ioan Chiper, Pop Florin Adrian, *Sovietizarea României. Percepții anglo-americeane, 1944-1947*, București, Ed. "Ironică", 1993, 224 p. Radu Ciucianu, *Les frontières roumaines du totalitarisme*, *Arhiv. Tot.*, 1994, 2, nr. 1-2, pp. 74-91. I. Ciuperca, *Câteva probleme ale unei analize comparate a regimurilor totalitare*, *Arh. Tot.*, 1994, 2, nr. 4, pp. 33-38. Valerian Dobrescu, *Sovietische hegemonialpolitik in Rumänien (1945-1947)*, *AICN*, 1990-1991, 30, pp. 357-382. Valeriu Florin Dobrinescu, *Comisia Aliată de Control (Sovietică) și interpretarea articolului 19 din Convenția de armistițiu (12 septembrie 1944 - 6 martie 1945)*, în *Sovietizarea Nord-Vestului României*, pp. 41-44. Alexandru Duța, *Protocolul militar româno-sovietic din 26 octombrie 1944. De la cooperare la dictat*, *RIM*, 1990, nr. 4, pp. 20-22, 41. *Instaurarea comunismului între rezistență și represiune*, Fundația Academia Civică, 1995 (Colecția "Analele Sighet"), Reuben H. Markham, *România sub jugul sovietic*, Fundația Academia Civică, 1996 (Biblioteca Sighet, nr. 3). *Miturile comunismului românesc*. Sub direcția lui Lucian Boia, București, Ed. Universității, București, 1995, 232 p. Horia Nestoiescu-Bălăcești, *Aspecte ale regimului comunist în România*. Selecție editoria, 1990-1993, *Arh. tot.*, 1994, 2, nr. 1-2, pp. 383-395. Dănuț Pop, *Județul Sălaj în timpul administrației militare sovietice (noiembrie 1944 - martie 1945). Aspecte ale vieții economice*, în *Sovietizarea Nord-Vestului României*, pp. 103-106. Nicolae Rădescu, *Începutul ocupației*, *Memoria*, 6, pp. 106-113. Nicolae Robănescu, *Cominternul, oficiul de spionaj a Uniunii Sovietice*, *Memoria*, 15, pp. 84-96. Philippe Rostaing, *La résistance de la société roumaine au totalitarisme communiste: 1945-1989*, *Arhiv. Tot.*, 1994, 2, nr. 1-2, pp. 31-43. - *Scrisoarea Primului Ministru dr. Petru Groza și a Primului Ministru Adjunct Gheorghe Tătărescu către General-Colonelul Ivan Susaiko, Președinte Adjunct al Comisiei Aliate de Control din România, Confidențial, 11 martie 1946*. *Răspunsul*, *Memoria*, 10, pp. 38-51. John Spanier, *American Foreign Policy World War II*, Eleventh edition, Washington D.C.A., Division of Congressional Quarterly Inc., 1988, XV+410 p. Mircea Stănescu, *Analiza sistemului totalitar*, Bilanț editorial, 1990-1994, *Arh. Tot.*, 1994, 2, nr. 4, pp. 271-277. Dumitru Șandru, *Regimul cetățeniei locuitorilor din Nordul Transilvaniei, în Sovietizarea Nord-Vestului României, 1944-1950*, Muzeul Satu-Mare, 1996, pp. 65-76. Florian Tănăsescu, *Penetrarea comunismului în România*, *Arh. tot.*, 1994, 2, nr. 1-2, pp. 92-113. Virgil Țărău, *Problema Transilvaniei în ecuația comunizării României, în Sovietizarea Nord-Vestului României*, pp. 87-93. Vladimir Tismăneanu, *Balul mascat. Un interviu cu Mircea Mihăieș*, București, Ed. Polirom, 1997. I. d e m, *Drumul spre Cominform: Internaționalism, Facționalism și Comunism național în România, 1944-1948*, *Vatra*, 1992, 22, nr. 257, pp. 10, 11. I. d e m, *Ghilotiina de... despre neozoze și revoluții*, Ed. îngrijită de Mircea Mihăieș, Timișoara, Ed. de Vest, 1992, 254 p. I. d e m, *Noaptea totalitară: crepusculul ideologiilor radicale în Europa de Est*, București, Athene, 1995, 316 p. Țuțui, Gh., *Căderea României în comunism*, *MI*, 1994, 28, nr. 6, pp. 15-19. Mihail Voslenski, *Nomenclatura I - Memoria*, 9, pp. 97-110; 10, pp. 110-119; 11, pp. 107-115; 12, pp. 93-99; 13, p. 14, pp. 126-135; 15, pp. 124-132), traducere de George Jaru. Cătălin Zamfir, *Sistemul totalitar și configurația câmpului ideologic*, *Arhiv. Tot.*, 1993, 1, nr. 1, pp. 25-31. Dragoș Zamfirescu, *Sovietizarea României. O perspectivă geopolitică*, *Arhiv. Tot.*, 1995, 3, nr. 1, pp. 16-25.

¹⁸ *Anul 1946 - începutul sfârșitului*, Fundația Academia Civică, 1996, Colecția "Analele Sighetului". Ion Ardelean, Vasile Arimia, *Scrisoarea lui Iuliu Maniu/Adresată lui Stalin, 23 august 1946*, *Arhiv. Tot.*, 1993, 1, nr. 1, pp. 99-101. Din scrisoarea lui Iuliu Maniu adresată lui Stalin la 23 august 1946, Radu Ciuceanu, *Mișcarea Națională de Rezistență. Sumanele negre. Dosarul operativ. Organizația Graiul Sângelui*, *Arhiv. Tot.*, 1994, 2, nr. 1-2, pp. 241-257; nr. 4, pp. 117-131; 3, nr. 1, pp. 85-103; nr. 3, pp. 105-119. Gheorghe Onișoru, *Alianțe și confruntări între partidele politice, 1944-1947*, Fundația Academia Civică, 1996, Biblioteca Sighet 1. Cristian Troncotă, *Procesul mișcării naționale de rezistență, 1946*, *Arhiv. Tot.*, 1995, 3, nr. 3, pp. 120-139.

presa noastră a fost aproape anihilată, drepturile și libertățile au fost suprimate; închisorile sunt ticsite de adepți ai Partidului nostru; ni se interzice organizarea adunărilor sau acestea sunt atacate cu arme în mâini de formațiuni semimilitarizate, libertatea conștiinței nu există. Legea electorală a fost întocmită special în așa fel încât să dea posibilitatea să se falsifice voința poporului; ucigașii, instigatorii la asasinat, violatorii nu numai că nu sunt pedepsiți, ci dimpotrivă, sunt răsplătiți pentru fărădelegile lor; crimele și torturile se săvârșesc sub protecția Guvernului și autorităților. Cercurile guvernamentale răspândesc cu nerușinare zvonuri potrivit cărora toate aceste violențe și abuzuri se fac la dorința Moscovei.

Nenumăratele noastre proteste adresate Comisiei Aliate de Control, ca și Guvernelor Națiunilor Aliate, cu scopul de a obliga Guvernul Român să îndeplinească condițiile Armistițiului și hotărârile de la Moscova, au rămas fără rezultat.

La această sărbătorire a zilei de 23 august (1944), pentru realizarea căreia Partidul Național Țărănesc a avut cea mai mare contribuție, România suportă teroarea și barbaria Guvernului actual (condus de Petru Groza), care aplică metode fasciste de represiune împotriva tuturor adversarilor săi politici. Partidul Național-Țărănesc protestează împotriva acestei situații anarhice, create de Guvernul Român, și roagă pe Excelența Voastră să binevoiască a asigura supravegherea îndeplinirii loiale a condițiilor Armistițiului și hotărârilor de la Moscova, de asemenea să binevoiești a lua măsuri pentru ca, Comisia Aliată de Control din România, al cărei președinte este reprezentantul armatei sovietice, să-și îndeplinească îndatoririle sale, cerând de la Guvernul Român îndeplinirea angajamentelor asumate... Președintele Partidului Național-Țărănesc, Iuliu Maniu", reforma agrară din 1945 și lichidarea moșierimii (1949)¹⁹

Operația de confiscare a averii moșierești avută în vedere de decretul amintit a început în noaptea de 1 spre 2 martie 1949 (*Ibidem*, p. 136). Odată cu pământul, în patrimoniul statului au intrat 1.317 conace și un număr mult mai mare de locuințe, împreună cu inventarul lor. Proprietarii expropriați au fost scoși din casele lor, arestați, deportați ori întemnițați unii, cu domiciliu forțat alții (*Ibidem*, p. 140-141), măsurile economice și financiar-bancare 1945-1947, naționalizarea principalelor mijloace de producție (1948-1953)²⁰, consecințele aplicării cotelor obligatorii și apoi

¹⁹ Dumitru Șandru, *Decretul 83/1949*, *Arhiv. Tot.*, 1993, 1, nr. 1, pp. 133-145. Potrivit decretului 83 din 2 martie 1949, dat ca o completare a Legii nr. 187 din 23 martie 1945, a avut loc confiscarea proprietăților de 50 ha sau mai mari private rămase vechilor proprietari în urma aplicării legii de reformă agrară din 1945. "Trec în proprietatea statului ca bunuri ale întregului popor: a) Exploatările agricole moșierești care au făcut obiectul exproprierii, potrivit Legii nr. 187 din 1945 și fermele model constituite prin efectul aceleiași legi, cu întregul inventar viu și mort și clădirile aparținând sau afectate acestor exploatări, indiferent de locul unde se află; b) Instalațiile agricole și semiindustriale, bunurile și materialele destinate exploatării agricole, produsele agricole destinate valorificării, oriunde s-ar găsi depozitate, aparținând exploatării expropriate; c) Toate creanțele, titlurile, precum și participările și drepturile decurgând din activitatea exploatărilor moșierești expropriate" (*Ibidem*, p. 134).

²⁰ Ion Bucur, *Naționalizarea din România: 1944-1953*, *Arhiv. Tot.*, 1994, 2, nr. 1-2, pp. 313-321. Viorel Ciubotă, *Câteva aspecte inedite privind regimul confiscărilor de bunuri ale elitei sătmărene în anul 1949, în Sovietizarea Nord-Vestului României, 1944-1950*, Muzeul Satu-Mare, 1996, pp. 241-258. *Dezvoltarea economică a României 1944-1964*, București, Ed. Academiei RPR, 1964, 78 p. Vl. Trebici, *Populația României și creșterea economică*. Studii de demografie economică, București, Ed. Politică, 1971, 382 p. Alexandru Țugui, *Sovromcărbone, Memoria*, 11, pp. 66-72.

colectivizarea agriculturii (1949-1962)²¹, desființarea Bisericii Greco-Catolice (1948) și multe altele, au fost, pe de o parte, o suită de măsuri ce au contribuit la instalarea și consolidarea noului regim procomunist (1945) și comunist (1948). Au însemnat, în același timp tot atâtea surse pentru locurile de detenție. Practic, fiecare post de jandarmi și fiecare sediu al jandarmeriilor județene și al polițiilor aveau un loc pregătit în acest scop și fiecare din evenimentele amintite însemna o explozie de arestări, ceea ce va și conduce, în deceniul cinci, la crearea unei vaste rețele de închisori, numite colonii de muncă, dar care erau, de fapt, adevărate locuri de exterminare în masă.

La 13 ianuarie 1950, din inițiativa lui Teohari Georgescu, ministru al Afacerilor Interne și a lui Stelian Nițulescu, ministrul Justiției²², a fost promulgat decretul nr. 6, care cerea înființarea unor unități de muncă în vederea reeducării elementelor considerate dușmănoase R. P. Române, pentru pregătirea și încadrarea lor în noua viață socială și politică (art. 1)²³.

Cadrul instituțional al țării avea o nouă structură, întemeiată pe o nouă doctrină, marxistă, în forma așa-numitei democrații populare. Oamenii vechilor regimuri politice au fost înlăturați din funcții treptat încă din anii 1944-1948, ca o măsură venită dinspre puterea sovietică în primul rând. Aceeași putere a impus și izolarea lor, care trebuia să însemne, de fapt, exterminarea fizică printr-un regim sever de închisoare.

Teohari Georgescu și Alexandru Drăghici, cei doi miniștri de Interne, secondați de Gheorghe Pintilie și Alexandru Nicolschi, de alți oameni aflați în subordinea lor, vor pregăti, unii, și vor executa, cu toții, ordine, decizii și hotărâri ce vor împânzi țara cu un nesfârșit lanț al lagărelor și închisorilor în care vor intra, în deceniul cinci, zeci de mii de oameni pentru a-și sfârși mulți viața acolo în cele mai chinuitoare condiții.

La 3 aprilie 1950, Gheorghe Pintilie²⁴, în calitate de ministru adjunct la Interne, a semnat ordinul cu nr. 100, care dezvoltă art. 2 al Decretului nr. 6, făcând

²¹ *Agricultura socialistă a României*, București, Ed. Politică, 1983, 564 p. *Dezvoltarea agriculturii Republicii Populare Române*. Culegere de date statistice, București, Direcția Centrală de Statistică, 1965, 603 p. Octavian Roske, *Colectivizarea agriculturii în România, 1949-1962. Accente în strategia colectivizării. Artic. 209 Cod penal; Represiunea totală, 1957-1962; Mijloace de supraveghere*, *Arhiv. Tot.*, 1993, 1, pp. 146-168; 1994, 2, nr. 1-2, pp. 277-312; nr. 3, pp. 184-202; 1995, 3, nr. 1, pp. 163-187; nr. 3, pp. 140-150. Ion Spătaru, *Iconografia colectivizării: demascarea diversumilor diaburești*, *Arhiv. Tot.*, 1993, 1, nr. 1, pp. 68-72.

²² Stelian Nițulescu - ministru al Justiției, 24 septembrie 1949 - 29 iunie 1953. Cristian Troncotă, *Colonia de muncă*, *Arhiv. tot.*, 1993, 1, nr. 1, p. 179.

²³ Cristian Troncotă, *Colonia de muncă*, *Arhiv. Tot.*, 1993, 1, nr. 1, p. 169. Elaborarea "Legii chemării la muncă" a fost discutată în ședința de lucru a conducerii Ministerului de Interne din 23 septembrie 1949. În temeiul ei, toți deținuții care nu obțineau avizul de eliberare din partea Direcției Generale a Securității - cei depuși administrativ (care nu puteau fi condamnați din lipsă de probe sau alte motive), cei care nu prezentau garanție - urmau să muncească în zone precis stabilite. La ședința amintită au participat Teohari Georgescu, Marin Jianu și Alexandru Nicolschi. Florea Stănescu, *Salcia: un lagăr de exterminare*, *Arhiv. Tot.*, 1995, 3, nr. 1, pp. 188-189.

²⁴ Gheorghe Pintilie (Pantiușa), generallocotenent, a îndeplinit funcția de ministru adjunct în MAI în perioada 1950-1962. Cristian Troncotă, *Colonia de muncă*, *Arhiv. Tot.*, 1993, 1, nr. 1, p. 179.

precizări în legătură cu cine se cerea să fie trimis în lagărele de muncă²⁵:

- "toți cei care lansează sau răspândesc zvonuri alarmiste, tendențioase, dușmănoase, ascultă și difuzează propaganda deșănțată a posturilor de radio imperialiste (1);

- toți cei care aduc injurii Partidului Muncitoresc Român, conducătorilor săi, guvernului [României], Uniunii Sovietice și conducătorilor săi și țărilor de democrație populară (2);

- toți acei cetățeni români care întrețin legături de prietenie cu legațiile imperialiste, care au frecventat sau frecventează bibliotecile și consulatele puterilor capitaliste din România, precum și toți cei care sunt în relații cu familiile funcționarilor ambasadelor imperialiste (3);

- toți cei ce atâță la manifestări rasiale și șovine (4);

- instigatorii la nesupunere sau neexecutare - cei ce duc acțiuni dușmănoase, atât la sat, cât și la oraș - în contra măsurile guvernului, în special cu privire la: colectivizări, colectări, planuri de cultură, comasări etc., sau elemente cu un trecut reacționar cunoscut, sau foști exploatare care ocupă încă în producție posturi de răspundere și care dovedesc continuu, prin activitatea lor, delăsare gravă nejustificată, prin incapacitatea lor profesională, atitudine care atrage după sine defecțiuni vizibile la frânarea producției (5);

- toți cei care sub masca religioasă fac prozelitism (diferite religii sau secte), adică speculează sentimentele religioase ale cetățenilor pentru a-i determina la atitudini ostile, dușmănoase regimului (minuni, prelegeri cu dedesubturi dușmănoase, șovine etc.) (6);

- toți acei ce prin corespondență internă sau internațională iau atitudine dușmănoasă față de regimul comunist, transmit știri tendențioase, alarmiste, dușmănoase, reacționare, instigă".

Doi ani mai târziu, la 22 august 1952, Consiliul de Miniștri al R. P. Române, condus de Gheorghe Gheorghiu-Dej, emite, sub semnătura acestuia, Hotărârea cu nr. 1554, care, la capitolul II, intitulat **Colonii de muncă**, a preluat cele șapte categorii socio-politice prevăzute în ordinul 100, la care adaugă încă 10 categorii de persoane susceptibile de internare.

Este vizată elita tuturor partidelor politice:

- "cadre active ale fostelor grupări, partide fasciste și burghezo-moșierești; foste cadre legionare, cuziste, iredentiste, nylasiste, sioniste, partide hitleriste, național-țărănistice (maniste), liberale (brătieniste), titeliste, tăărăesciene, bejeniste;

- vechea agentură a fostului Serviciu Special de Informații (SSI), vechea agentură a Marelui Stat Major, a Siguranței Poliției, agenturile de spionaj și contraspionaj germane și maghiare;

²⁵ Textul ordinului preluat de la Cristian Troncotă, *Colonia...*, p. 169-170.

- foștii condamnați pentru trecerea frauduloasă a frontierei începând cu 1945;
- chiaburii care sabotează măsurile luate de guvern;
- foștii condamnați pentru sabotaj - începând din 1945;
- foștii condamnați pentru speculă - începând din 1945, care au avut o condamnare de la trei ani în sus;
- rudele trădătorilor de patrie și spioni, care au fugit peste graniță după anul 1945 (tată și copiii majori, bărbați);
- rudele elementelor dușmănoase regimului care au fugit peste graniță înainte de 1944 (ale fostelor cadre legionare, membrii de vază ai fostelor partide burghezo-moșierești, care duc activitate de defăimare a regimului nostru), tată și copiii majori, bărbați;
- condamnații pentru infracțiuni împotriva securității R. P. Române care la expirarea pedepsei, prin comportarea lor, nu prezintă încrederea de a fi folositori;
- recidiviștii de drept comun care au mai mult de trei condamnări și care prezintă pericol pentru liniștea și asigurarea avutului oamenilor muncii²⁶.

Trei zile mai târziu, la 25 august 1952, Alexandru Drăghici semnează, în calitate de Ministru de Interne, decizia prin care se înființează "Comisia MAI" cu sarcina de a lua hotărâri pentru internarea în colonii de muncă, formată din Gheorghe Pintilie ca președinte și alți șase membri, dintre care cel dintâi semnează Alexandru Nicolschi²⁷.

La 11 martie 1954, o altă Hotărâre a Consiliului de Miniștri (nr. 337) a abrogat H.C.M. nr. 1554/1952, dar a împuternicit Ministerul Afacerilor Interne să fixeze domiciliu obligatoriu persoanelor eliberate din închisori sau lagăre de muncă care "*dovedeau că nu s-au reeducat și prezentau pericol pentru securitatea Statului*"²⁸, pe o perioadă de la 6 luni la 5 ani.

Patru ani mai târziu, la 17 februarie 1958, Prezidiul Marii Adunări Naționale a emis, sub semnăturile lui Ion Gheorghe Maurer și Chivu Stoica, decretul nr. 89, care prevedea că "*pot fi stabilite în locuri de muncă, anume destinate, persoanele care prin faptele sau manifestările lor primejduiesc sau încearcă să primejduiască ordinea de stat, dacă acestea nu constituie infracțiuni*"²⁹.

În vederea aplicării decretului nr. 89/1958, Consiliul de Miniștri a adus Hotărârea nr. 282/1958 în care s-a arătat ce categorii de persoane intrau în prevederile decretului: "*foștii legionari ce au avut funcții de la șef de garnizoană în sus, cei care după expirarea pedepsei privative de libertate nu s-au reeducat sau care prin faptele și manifestările lor primejduiesc ordinea de stat, dacă acestea nu constituie*

---

²⁶ *Ibidem*, p. 170-171.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*.

*infracțiuni; alte elemente care prin faptele sau manifestările lor primejduiesc ordinea de stat, dacă acestea nu constituie infracțiuni*³⁰. Pentru gânduri vechi sau fapte de împotrivire față de regim, exprimate, săvârșite cândva sau chiar imaginate numai, oamenii din categoriile amintite puteau să fie - și au și fost - internați în lagăre de muncă de la doi la șase ani.

Numărul lor a fost impresionant, iar condițiile de viață greu de imaginat. Erau calificate chiar într-un raport oficial ca "*acte de teroare și schingiuire care nu pot fi concepute de mintea unui om sănătos și conștient de urmările lor*"³¹.

Într-un raport întocmit la 14 decembrie 1967 de unitatea care răspundea de evidențele operative ale organelor de securitate, se vorbește de internarea în coloniile de muncă în perioada 1950-1954 a 22.077 persoane (5154 în 1950; 2519 în 1951; 11.913 în 1952 și 2491 în 1953-1954). Pentru anii 1958-1963 mai sunt amintite 3658 persoane arestate în temeiul Hotărârii Consiliului de Miniștri nr. 282/1958. Adunate la un loc dau, pentru perioada 1950-1963, un număr de 25.735 persoane cuprinse în colonii de muncă sau locuri de muncă obligatorii³².

Cifrele nu sunt, desigur, complete. Pavel Ștefan, Ministru de Interne în perioada 1952-1957, ce a recunoscut, în fața unei comisii de anchetă din 1968, nevinovăția multora dintre cei închiși, amintea de eliberarea a peste 25.000 de oameni în numai trei luni³³. Celor închiși în lagărele de la Canal și Bărăgan³⁴

Lagărele din Bărăgan: Modelu, Roseti, Olaru, Perieți, Piuia Pietrii, Gura Ialomiții, Răchitoasa, Luciu, Valea Călmățui, Lătești, Rubla, Dâlga (*Memoria*, 1990, 1, nr. 1), în cele răspândite în întreaga țară, li se alătură, în număr de nimeni știut încă, cei închiși în marile centre de exterminare de la București și Pitești, de la Aiud și Gherla, din închisorile de la Sighet și Satu Mare, Oradea și Cluj, Timișoara și Arad, Lugoj și Caransebeș, Târgu Mureș, Sibiu, Dumbrăveni și Făgăraș, Codlea, Brașov și Miercurea Ciuc, Botoșani și Suceava, Iași, Vaslui și Bacău, Târgu-Ocna și Bârlad, Galați, Râmnicu-Sărat și Ploiești³⁵.

Un lanț al durerii încins pe întreg cuprinsul țării, lanț ce se voia a fi, ca timp și greutate, fără sfârșit și fără măsură. Clădiri bine cunoscute ca insule ale unui înfricoșător infern, ultimele așezate pe drumurile neumblate dintre Dunăre și Mare erau, toate, mori ce măcinau doar vieți. Ciulinii Bărăganului au mistuit, la rândul lor, și ei multe vieți aduse cu forța din alte părți ale țării și așezate în mijlocul lor.

Noul regim venea ca un vulcan ce dorea să acopere tot ceea ce credea că i se va importivi, elită și poporul de rând, deopotrivă. Temerile erau uneori îndreptățite. Rezistența la scară națională și locală, colectivă și individuală, în anii '45-'50, era o realitate³⁶

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Ibidem*, p. 172.

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*, p. 173.

³⁴ **Lagărele de la Canal:** Capul Midia, Luminița, Năvodari, Stâncea, Peninsula (Lagărul de contrarevoluționari nr. 1), Gales, Poarta Albă, Kilometrul 31, Saligny km. 4, Cernavodă, Ovidiu, Constanța, Medgidia.

³⁵ Cf. Harta ce cuprinde mari centre de exterminare, închisori de exterminare, lagăre de exterminare, lagăre de deportare și azile psihiatrice, Cf. *Memoria, Revista gândirii arestate*, nr. 15, pp. 12-13.

³⁶ Constantin Aioanei, Cristian Troncoț, *Rezistența anticomunistă în penitenciarele din România, 1945-1964, Arhiv. Tot.*, 1994, 2, nr.

Au fost și oameni de partea puterii, dar și mulți împotriva sa. Cei nevoiași au crezut, o vreme, într-o viață mai bună pentru ei. Promisiunile erau mari și ademenitoare pentru cei săraci, fără prea multă știință de carte și mai ales încrezători în tot ceea ce li se spunea.

Împotrivirile veneau din sfere diferite și din cauze deosebite. Unui masiv număr de civili din toate stările sociale, li s-au alăturat foarte mulți militari cu grade superioare. Rezistența lor s-a manifestat în forme deosebite. Munții au fost, în cele mai multe cazuri, locul lor de refugiu, de luptă și nu pentru puțini și locul de veci, iar cei prinși în viață au ajuns și ei în temnițele comuniste³⁷.

3, pp. 17-30. Gabriel Andreescu, *Spre o filosofie a disidenței*, București, Ed. Litera, 1992, 197 p.; *Memoria*, 1992, nr. 5, pp. 8-14. Crina Bodea, *Mărturia din universul concentraționar*, în *Sovietizarea Nord-Vestului României*, pp. 295-312. Mihai Botez, *Dilemele speranței*, București, Ed. Fundației Culturale Române, 1994, 164 p. I d e m, *Intelctualii din Europa de Est (intelctualii est-europeni și statul național comunist) - un punct de vedere românesc*, București, Ed. Fundației Culturale Române, 1993, 160 p. I d e m, *România despre ei înșiși. O cercetare de comunismologie prospectivă*, București, Ed. "Litera", 1992, 106 p. Radu Ciuceanu, *Imaginea mișcării naționale de rezistență în epoca de tranziție*, în *Sovietizarea Nord-Vestului României*, pp. 45-48. I d e m, *Memorii*, vol. I, *Intrarea în tunel*. Prefață și note de Octavian Roske, vol. II, *Potcoava fără noroc*, 1994, 327 p. I d e m, *Mișcarea națională de rezistență. Sumanele negre. Dosarul operativ*, în *Arhivele Totalitarismului*, 1994, 2, nr. 1, 1995, 3, nr. 1. Petru Creția, *Despre violență*, *Memoria*, 6, pp. 5-6. Ștefan Aug. Doinaș, *Intelctualul în anchetă*, *Memoria*, 1990, nr. 1, pp. 12-13. Viorel Faur, *Aspecte ale rezistenței anticomuniste din sudul Bihorului*, C.T.C., 1992, 3, nr. 9-10, p. 3. Paul Goma, *Annezia la români*, București, Litera, 1992, 104 p.; 1995, 240 p. Nicolae Havriliuc, *Jurnalul de la Arsenal" sau ispita Mircea Vulcănescu*, C. Arch., 1992, 2, nr. 314, p. 5. Vintilă Horia, *Ceți doresc eu ție*, *Memoria*, 11, pp. 21-23. I d e m, *Mai bine mort decât comunist - gânduri pe marginea unei istorii a viitorului*, Ed. Phoenix, București, 1990. Mihai Vladimir Iliescu, *Cărți și periodice intrate în colecțiile Institutului Național pentru studiul totalitarismului*, *Arh. Tot.*, 1994, 2, nr. 1-2, pp. 396-399. Grigore Olimp Ioan, *Arhivă orală: Rezistența anticomunistă "mâna albă"*, *Mi*, 1993, 27, nr. 3, pp. 28-30. Alfons Melinte, *Curajul și frica*, *Memoria*, 12, pp. 8-13. *Memoria ca formă de justiție*, Fundația Academia Civică, Ed. I, 1994; ed. II, 1995 (Colacția "Analele Sighet"). Grigore T. Popa, *Morală creștină și timpurile actuale. Mai este posibilă astăzi credința în învătătura lui Isus Christos?* (Conferință ținută la Ateneul Român, 15 aprilie 1947), *Memoria*, 8, pp. 34-46. Banu Rădulescu, *Cine poartă răspunderea penală și morală a gulașului românesc*. Conferință la Simpozionul "Exilul românesc - identitate și conștiință istorică", Paris, 20-23 mai 1994, *Memoria*, 12, pp. 76-84. S. Rădulescu-Zoner, D. Bușe, B. Marinescu, *Instaurarea totalitarismului comunist în România*, Ed. Cavaliotti, București, 1995. Octavian Roske, *Începuturile mișcării de rezistență în România. 1945-1946. Mijloace de propagandă în 6 martie 1945. Începuturile comunizării României*, București, Ed. Enciclopedică, 1995. I. D. Sârbu, "Adio, Europă", vol. II (roman), București, Cartea Românească, 1992, 439 p. (I), 372 (II). Cornel Regman, I. D. Sârbu, *Note la romanul "Adio. Europă"* ("La condition roumaine"), *Memoria*, 1, pp. 80-81; fragment din roman "În loc de testament", pp. 72-89. Ana Selejan, *Reeducare și prigoană*, Sibiu, 1993, 248 p. Mihai Șora, *Rădăcina nevăzută a rezistenței române. Transilvania*, 1992, 21, nr. 1-2, pp. 92-96. Filon Verca, *Parașutați în România vândută. Mișcarea de rezistență. 1944-1945*, Timișoara, 1993, 593 p. Romulus Vulcănescu, *Între "Memoria entis" și "Memoria gentis"*, *Memoria*, 7, pp. 8-17. Vlad Zograf, *Despre uitare și abjecție*, *Memoria*, 12, pp. 90-91. Alexandru Zub, *Despre rezistența spirituală anticomunistă*, *Memoria*, 15, pp. 8-11. Cf. Recenzii. Prezențări. Note. Cărți și periodice intrate în colecțiile Institutului Național pentru Studiul Totalitarismului în *Arhivele Totalitarismului* începând cu nr. 1 al primului an 1993. De urmărit toate rubricile, foarte bogate în conținut: Editorial, Studii, Homo Sovieticus, Convergențe, Retorica imaginii, Documente, Mărturii, Puncte de vedere, Inventar legislativ, Cronologie, Dicționarul instituțiilor. Dicționar biografic, fișă bibliografică etc. Florin Stănescu, Mircea Stănescu, *Simpozionul național Studiul Totalitarismului. Perspective interdisciplinare. 9-10 decembrie 1994. Cronica dezbaterilor*, *Arh. Tot.*, 1994, 2, nr. 4, pp. 290-296. Octavian Roske, *Proiecte editoriale pentru 1995*, *Arh. Tot.*, 1994, 2, nr. 4, pp. 288-290. De văzut și *Bibliografia istorică a României*, VIII, 1989-1994, București, Ed. Academiei, 1996, cap. Biografiile ale unor personalități, pp. 157-167, *Istoria Bisericii*, pp. 199-200, Situația socioeconomică și politică între anii 1944-1947 și România sub regimul comunist 1948-1989, *Căderea totalitarismului*, decembrie 1989, pp. 217-224. Marilena Apostolescu, Stanca Desa, Anca Bogdan, Octavian Roske, *Rezistența anticomunistă în România. 1945-1965*. Perspectivă bibliografică, 1990-1994, I, 1990, *Arh. Tot.*, 1994, 2, nr. 4, pp. 244-266; II, 1991, *loc. cit.*, 1995, 3, nr. 1, pp. 250-287; III, 1992 (A. G.), 1995, 3, nr. 2, pp. 202-226, Ioan Scurtu, *Arhivele în Studiul Totalitarismului în România*, *Arhiv. Tot.*, 1993, 1, nr. 1, pp. 73-74.

³⁷ Maria Arsenescu-Buduluca, *Sunt soția "teroristului" Gheorghe Arsenescu*, *Memoria*, 8, pp. 50-61 (Rezistența armată anticomunistă în România). Ștefan Bellu, *Pădurea răzvrătită. Mărturii ale rezistenței anticomuniste*, Baia Mare, Ed. "Gutinul", 1993, 126 p. Adrian Brișcă, *Locul Aristinei Pop în mișcarea de partizani din Munții Tîbleşului*, în *Sovietizarea Nord-vestului României, 1944-1950*, Muzeul Satu Mare, 1996, pp. 313-315. I d e m, *O zi din viața cotidiană a partizanilor anticomuniști din Bucovina, 1944-1958*, I-II, *Arhiv. tot.*, 1994, 2, nr. 1-2, pp. 258-276; nr. 3, pp. 165-183. Cicerone Ionițoiu, *Rezistența anticomunistă din munții României, 1946-1958*, București, Ed. "Gândirea Românească", 1993, 140 p. Ovidiu Dinulescu, *Arestarea unui întreg spital militar* (de la Constanța, 1959), *Memoria*, 11, pp. 46-57. *Figuri de luptători din Munții Făgărașului - Versantul Nordic*, *Memoria*, 12, pp. 102-107 (Rezistența armată anticomunistă în România - Schița zonei). Ion Gavrilă-Ogoranu, *Brazii sefrâng, dar nu se îndoiesc. Din rezistența anticomunistă în Munții Făgăraș*, vol. 1, Timișoara, Ed. "Marineasa", 1993, 340 p. Alexandru Marinescu, *Pagini din rezistența anticomunistă. Zona Nucșoara-*

Mulți dintre cei închiși erau adversari prezumtivi. Au fost lipsiți dreptul de cadrul instituțional în care puteau să-și manifeste împotrivirea. E drept, vorbele - spuse sau nu - aveau aceeași vinovăție ca faptele, fără a se cere dovedirea lor. Spuse pe stradă, și auzite, puteau fi, deopotrivă, prilej de suprimarea libertății și, prin consecințe, a vieții.

Mărturiile tardive, venite chiar din partea organelor de represiune, arătau că au intrat și rămas în închisori "oameni nevinovați, doar pentru simplul motiv că au spus că pâinea este rece". Un cetățean care a spus «comuniștii aștia...» a stat trei ani de zile închis". Cel ce făcea aceste declarații - Pavel Ștefan, Ministru de Interne în perioada 1952-1957 - recunoștea că "a găsit foarte mulți deținuți arestați de ani de zile fără să fie judecați, uitați că mai sunt închiși"³⁸. Într-un rechizitoriu din februarie 1954 al Procuraturii Militare, vorbind de tratamentele la care erau supuși cei ajunși în Coloniile de muncă pentru a fi "reeducați prin muncă", se recunoștea că "fără nici o justificare, mulți deținuți au fost bătuți cu ranga de fier, cazmaua, lopata, cravașa, unii dintre ei murind în urma traumatismelor, iar alții rămânând schilози pentru toată viața"³⁹.

În același loc este evocat un întreg tablou al fărădelegilor săvârșite împotriva oamenilor strânși în lagărele de muncă: "asasinarea prin împușcare; interzicerea tratamentului medical deținuților bolnavi și scoaterea lor la muncă în mod forțat, contrar prescripțiilor medicale, fapt ce a dus la moartea unora; introducerea deținuților în carcere descoperite iarna (îmbrăcați sumar) sau chiar în pielea goală; obligarea deținuților de a intra în apă până la brâu în anotimpurile friguroase, ca să taie stuf și papură; alergarea deținuților (de către supraveghetori) călare și călcarea lor în copitele cailor; scoaterea deținuților la lucru în timpul de iarnă pe digul în construcție și pedepsirea unora de a sta până la prânz în apa înghețată, legarea unor deținuți de mâini și ținerea lor (...) în pielea goală, ziua și noaptea, pentru a fi mușcați de țânțari; profanarea cadavrelor deținuților; îngroparea unor deținuți de vii"⁴⁰.

În întreaga țară, în lagăre și închisori, locuri menite a chinui și a lua vieți omenești, se aflau strânși la un loc: foști ofițeri și demnitari ai statului de rang înalt sau simplii funcționari (notari, pretori, prefecti), țărani ce s-au împotrivit colectivizării, învățători și profesori, artiști, înalți ierarhi și preoți considerați dușmani ai regimului.

Făgăraș, Memoria, 7, pp. 47-58. Memoria armatei române, Memoria, 9, pp. 75-77; 15, pp. 118-122. Ioan Victor Pica, Rezistența anticomunistă din Țara Făgărașului, în Făgăraș, 700. Volum editat cu prilejul a șapte sute de ani de atestare, Ed. Arta Grafică, 1991, pp. 133-138. Ioan Popoiu, Rezistența anticomunistă din Țara Făgărașului, în Făgăraș, 700, volum editat cu prilejul a șapte sute de ani de atestare, Ed. Arta Grafică, 1991, pp. 129-132. Rezistența armată anticomunistă în România. Hartă și considerații, Memoria, 7, pp. 45-46. Radu R. Rosetti, De dincolo de mormânt (Ștefan Dragomir, Lt. col. Botezatu, Aurel State), Memoria, 5, pp. 124-129.

³⁸ Cristian Troncotă, Colonia de muncă..., pp. 172-173.

³⁹ Ibidem, p. 174.

⁴⁰ Ibidem.

Cine sunt ei și care este numărul lor? Nimeni nu poate spune acum și cine știe dacă, cineva, vreodată, va putea să dea un ultim răspuns. Ceea ce s-a petrecut în țara noastră, de la sfârșitul celui de al doilea război mondial până la jumătatea deceniului șapte, este, sub aspectul privațiunilor de libertate, fără precedent în istoria noastră națională. În perioada interbelică, sau în anii războiului, au fost unele detenții, reduse ca număr, la câțiva comuniști, la legionari, în număr mai mare, și la destul de puțini "sabotori ai războiului". Era, în toate cazurile, un act de pedeapsă și nu un mijloc de exterminare, spre deosebire de ceea ce s-a întâmplat în anii 1945-1964.

Fenomenul a devenit general, a fost paralel cu acțiunea de consolidare a noului regim, putea fi oricine, oricând, oricând și pentru orice învinuire, trimis după gratii⁴¹. Revista "Memoria" a avut și are, începând chiar cu primul număr (1990), un sumar ce stăruie constant și foarte benefic asupra unor realități povestite chiar de către supraviețuitori sau urmașii acestora. Treptat, va face o distincție și o grupare a tuturor celor ce au făcut parte din rezistență în cinci principale cercuri.

În "*primul cerc al suferinței*" au fost și sunt incluși foștii deținuți politici, cu viața dusă de ei în temnițele comuniste, iar al doilea, familia lor, cu toate greutățile și necazurile ce le-au urmărit, ani în șir, uneori și după reîntoarcerea lor acasă⁴². Cel de-al treilea cerc al suferinței cuprinde viața fostului deținut după eliberarea sa din închisoarea⁴³. Exilul românesc e al partulea cerc al suferinței, prin îndepărtarea din țară, de spiritualitatea românească⁴⁴. Un grup aparte, masiv și el, al cincilea, cuprinde acei oameni care, datorită originii lor sociale sau altor cauze de natură politică, "*puși în urmărirea Securității, au reușit să evite arestarea, dar tot timpul hărțuiți, cei mai mulți dintre ei au sfârșit tragic, într-un anonim desăvârșit, departe de rude și de prieteni*"⁴⁵.

Se desprinde, din lectura revistei, a istoriografiei gulagului românesc, în general, pe lângă caracterul de masă, și o altă trăsătură. E vorba de consecințele grave morale și materiale ce le-a avut internarea într-un loc de detenție pentru întreaga familie: soț, soție, copii, rudeni, prieteni. Ea a putut determina în foarte

⁴¹ Constantin Aioanei, Cristian Troncotă, *Arhipelagul ororii (1948-1964)*, *Magazin Istoric*, 1993, 27, nr. 3, pp. 22-27; nr. 4, pp. 10-13; nr. 5, pp. 36-40. Gh. Buzatu, *Așa a început Holocaustul împotriva poporului român*, București, Ed. Majadahonda, 1995. Nistor Cheoreanu, *Morminte vii*, ed. îngrijită și prefațată de Marin Cristian, Iași, Institutul European, 1992, 382 p. *Cu unanimitate de voturi*. Sentințe politice adunate și comentate de Marius Lupu, Cornel Nicoară și Gheorghe Onișoru, Fundația Academia Civică, 1997, 394 p. (Biblioteca Sighet 5). Constantin Dumitrescu, *Cetatea totală București*, Ed. Eminescu, 1992, 351 p. Ioan Groșan, *Tema demnității umane*, recenzie la Ion Ioanid, *Închisoarea noastră cea de toate zilele*, vol. I-II, Ed. Albatros, 1991, *Memoria*, 6, pp. 134-135. Banu Rădulescu, *Preambul la "Dosarul Pitești"*, *Memoria*, 1990, nr. 1, pp. 18-27; nr. 2, pp. 16-24. Dumitru Șandru, *Evadări din centrele de internare, 1944-1948*, *Arhiv. Tot.*, 1995, 3, nr. 3, pp. 43-53. I d e m, *Jandarmeria română, 1944-1945*, *Arhiv. Tot.*, 1994, 2, nr. 3, pp. 217-236. I d e m, *Metamorfozele gulagului românesc. Centre de internare: 1944-1945*, *Arhiv. Tot.*, 1994, 2, nr. 1-2, pp. 7-21. Cristian Troncotă, *Colonia de muncă*, *Arhiv. Tot.*, 1993, 1, nr. 1, pp. 169-181.

⁴² Cf. *Memoria*, 3, p. 69.

⁴³ *Ibidem*, 10, pp. 54-55.

⁴⁴ *Ibidem*, 11, pp. 14-15.

⁴⁵ *Ibidem*, 14, p. 105.

multe cazuri chiar privarea lor de libertate⁴⁶.

Sunt apoi impresionante acțiunile de solidaritate ale femeilor pentru soții și copiii lor: intervin cu curaj legendar, se sacrifică, îi urmează în închisori și dau dovadă aici de mare demnitate și eroism⁴⁷.

Copiii și-au urmat și ei adeseori părinții, sau au fost judecați și condamnați pentru acțiuni proprii, dovedite sau presupuse numai. Elevi de școală, din ultimele clase de liceu, studenți la diverse facultăți au fost învinuiți de activități anticomuniste; și-au petrecut ani mulți și cei mai frumoși în lagăre și închisori, purtând în locul hainelor potrivite tinereții, pe acelea de ocași.

Dacă viața nu le-a fost unora încheiată acolo, destinul era oricum frânt și ceea ce a urmat după eliberare n-a mai fost o continuare în planul împlinirilor, ci ceea ce mai putea fi o profesie inofensivă pentru puterea politică⁴⁸.

Nu știm dacă se poate face o ierarhizare a răului din închisorile și lagărele comuniste. Lectura memoriilor publicate și a documentelor de arhivă, *Catalogul celor dispăruți*, realizat de revista "Memoria"⁴⁹, ca și apelul *În căutarea omului pierdut*⁵⁰, dovedesc că pretutindeni au fost secerate fără milă vieți omenești și cei închiși supuși la cel mai degradant regim de detenție posibil. Nimic uman, nicăieri înțelegere și bunăvoință.

Îngrozitor, revoltător, de necrezut, iată ce se poate spune despre închisoarea din Aiud⁵¹. O moară a morții așezată în inima unui oraș, ce-a devastat elita spirituală,

⁴⁶ Vladimir D. Catargiu, *Bunicul meu - Constantin Ionescu Savantu - asasinat la Gherla*, *Memoria*, 11, pp. 130-133 (1878-1953 morm. la Gherla). Radu Enescu, *Vintilă Horia. Omul, amicul*, *Memoria*, 11, pp. 24-27. Titu George Georgescu, *Inginerul Constantin D. Bușilă (1877-1950)*, *Memoria*, 9, pp. 58-64. *Vintilă Horia (1915-1992). Moartea poetului*, traducere de Andrei Ionescu, *Memoria*, 11, pp. 16-21. Date Biografice (Al patrulea cerc al suferinței. Exilul). Virgil Ierunca, *Despre Alexandru Herlea*, Evocare la postul de radio Europa Liberă - februarie 1981, *Memoria*, 12, pp. 37-46. Dr. Ion Jovin, *Mărturia mea, medicul lui Iuliu Maniu*, *Memoria*, 3, pp. 39-46. Nicoleta Mareș-Axente, *Tatăl meu, Nicolae Mareș și noi, familia...*, *Memoria*, 14, pp. 84-87 (Al doilea cerc al suferinței). Laurențiu Petrescu, *Învățătorul Ioan C. Petrescu - Canonic, mândria familiei noastre...*, *Memoria*, 12, pp. 113-117. Elena Popescu-Lugosiuanu, *Jertfele mele: tatăl, soțul și fiul*, *Memoria*, 8, pp. 64-74 (Al doilea cerc al suferinței).

⁴⁷ Olga Adamova-Sliozberg, *Chipul mamei*, *Memoria*, 3, p. 78. Rodica Bărcle-Marta, *Amfost complice la o crimă de război (de la Katyn)*, *Memoria*, 3, pp. 69-77 (Al doilea cerc al suferinței). Ileana Macici, *Am vrut să fiu la înălțimea numelui Macici* (soția generalului Macici, ucis la Aiud la 15 iunie 1959), *Memoria*, 6, pp. 48-56. *** *Povestea Elisabetei Rizea din Nucșoara*, culese și editate de Irina Nicolau și Theodor Nițu, cu o prefață de Gabriel Liiceanu, București, Ed. Humanitas, 1993, 189 p. Marilena Rotaru, *Închid ochii ca să trăiesc* (Vintilă Horia), *Memoria*, 11, pp. 38-45, (Femei în temnițele comuniste). Nicolae Valeri, *Anchete și anchete* (traducere de Maria Chirițescu), *Memoria*, 5, pp. 49-53, (Femei în temnițele comuniste).

⁴⁸ Micaela Ghițescu, *Am făcut parte din "lotul francez..."*, *Memoria*, 7, pp. 35-42 (Copii în temnițele comuniste). Valeriu C. Neșțian (n. 1932), *Evadarea*, *Memoria*, 6, pp. 28-36, (Copii în temnițele comuniste). Ioan Victor Pica, *Arestarea*, *Memoria*, 5, pp. 41-48, (Copii în temnițele comuniste).

⁴⁹ *Unde sunt cei care nu mai sunt*, Catalogul celor uciși în lupta contra comunismului, *Memoria* din 1990, în fiecare număr.

⁵⁰ *În căutarea omului pierdut*, *Memoria*, 1990, nr. 1 - în toate numerele următoare.

⁵¹ Părintele Filaret Gămălău, *Visul meu din celula 297 a Aiudului*, *Memoria*, 14, pp. 56-64 (Interviu, 21 octombrie 1994). *Regimul de exterminare la Aiud: înfometarea*. Nae Tudorică, *La cumpăna anilor '50*; Ioan Gh. Mîțucă, *Scheletele ambulante*; Constantin Cesianu, *Trei gamele în plus*; Teohar Mihadaș, *Un Auschwitz românesc*; Nistor Chereanu, *Visul îndestulării*; Constantin Lățeș, *Exterminarea prin moarte naturală*; Ion Ioanid, *Zodii (ne)favorabile la Aiud*; Ion M. Ionescu, *Alimentație șoc*, *Arhiv. Tot.*, 1993, 1, nr. 1, pp. 109-125. Bucur Stănescu, *Zurgălăii Aiudului (1952)*, *Memoria*, 2, pp. 54-56.

politică și militară prin flămânzire și izolare. Ținuți în celule, fără lumina cerului, de unul singur sau îngrămădiți ca turmele în staul în celule insalubre și hăituiți flămânzi în ateliere improvizate, mulți și-au pierdut viața acolo, unora li s-a răvășit mintea, altora li s-a risipit sănătatea, anii cei mai buni din viața lor.

Închisoarea din Gherla⁵², nu tocmai departe geografic de Aiud, a fost foarte aproape prin regimul de viață impus celor aflați între grățile sale. Tot ca la Aiud, acolo au fost închiși oameni din toată țara, de toate profesiile și de toate vârstele: oameni de cultură, oameni politici, episcopi și preoți, militari, țărani etc. Preluați de la alte închisori sau aduși direct din sălile de judecată, bațjocoriți și înjosiți, transformați în lucrători prin recalificare, reeducați prin chinuri supraomenești, unii, au ajuns în cimitirul închisorii, iar alții, cei ce au supraviețuit, și-au continuat viața cum au putut și unde au putut, după eliberarea lor.

La Sighetu Marmației, pe o străduță în plin centru citadin, într-o pușcărie veche, destinată anterior deținuților de drept comun, a fost adusă elita de vârf, politică și spirituală, din trei principale rațiuni: pentru izolare de restul țării, pentru exterminare și, la nevoie, pentru trecerea lor, peste hotare, în Uniunea Sovietică.

A fost închisoarea de cel mai mare interes pentru puterea politică din anii 1950-1955; a fost închisoarea miniștrilor și a episcopilor, a Oamenilor Țării și ai Bisericii cei care au pregătit împreună Actul Marii Uniri din 1918 și au condus România pe drumul dezvoltării și modernizării: episcopii Ioan Suci, Valeriu Traian Frențiu, Tit Liviu Chinezu și mulți oameni politici, foști premieri sau miniștri ai țării, oameni de cultură: Iuliu Maniu și C. I. C. Brătianu, foști premieri, Alexandru Lapedatu, președinte al Academiei Române și ministru al cultelor, Mihail Manoilescu, fost ministru de externe, Sever Bocu, ministru, Gheorghe Tașcă, academician și ministru, Gheorghe I. C. Brătianu, academician, profesor universitar, șef de partid, Aurel Vlad și Ioan Pelivan, miniștri, Valer Moldovan, subsecretar de stat, Constantin Argentoianu, fost șef de partid, ministru și președintele Consiliului de Miniștri și încă mulți alții⁵³.

Toți cei morți la Sighet, toți cei închiși acolo, ierarhi și preoți, oameni de știință și oameni politici, au fost aduși pentru a fi răstigniți. Cei fără de Dumnezeu, asemeni iudeilor și lui Pilat, îi vor bațjocori și chinui, spunând pentru fiecare "*Iată Omul*"⁵⁴. Iată oamenii ce vor trebui să piară, era ordinul transmis din partea puterii și executat de un semianalfabet investit ca șef al închisorii⁵⁵.

Bătrâni fără putere vor fi ținuti aici în celulele morții, de unul singur sau împreună cu alții, înghesuiți noaptea, scoși în timpul zilei la munci, pentru ei ori grele, ori înjositoare. Erau cununile de spini așezate pe capul lor în Vinerea Mare.

⁵² Constantin Aioanei, Cristian Troncotă, *Modelul reeducării prin autoanaliză. Aiud și Gherla, 1960-1964*, Arh. Tot., 1994, 2, nr. 1-2, pp. 60-73. Paul Goma, *Gherla*, București, Ed. Humanitas, 1990, 239 p. (Totalitarism și literatura satului).

⁵³ *Închisoarea din Sighet acuză*, 1950-1955, nr. 4, p. 10.

⁵⁴ Evanghelia după Ioan: 19-5, *Biblia sau Sfânta Scriptură a Vechiului și Noului Testament...*, p. 1051.

⁵⁵ *Închisoarea din Sighet acuză...*, pp. 20-28.

Întregitorii neamului și urmașii aceleia ce a fost Începutul în istoria politică a românilor transilvăneni, Întâiul lor Voievod și Ierarh al tuturor - cum ne spunea Nicolae Iorga, vorbind de episcopul Inochentie Micu Clain, tăiau lemne pe o "capră", în ger ori în ploaie, spălau coridoarele închisorii și closetele, luați în derâdere de cei ce-i păzeau, asemeni celor strănși în Vinerea Mare, în fața lui Pilat, la Judecata lui Cristos⁵⁶.

Regimul de detenție era identic pretutindeni: la fel era la Jilava⁵⁷, la Fortul 13⁵⁸, în pivnițele Ministerului de Interne, la Văcărești. O notă aparte au avut totuși lagărele de la Canal⁵⁹ și închisoarea de la Pitești⁶⁰; Canalul morții fizice și Închisoarea morții morale.

S-au întemeiat amândouă pe experiența lagărului rusesc, au fost inspirate de puterea sovietică și organizate de oameni instruiți acolo ori influențați de metodele sovietice. La toate s-a adăugat aportul celor de acasă, indigen, străin cu desăvârșire spiritualității românești. La Canal au fost duși pentru a-și săpa singuri mormântul; la Pitești, pentru a li se perverti sufletul și transforma trupul, când și cât puteau, în "unelte" învățate să folosească un limbaj necreștinesc și să înfăptuiască lucruri ce depășeau orice imaginație omenească sănătoasă. Reeducați astfel, trebuiau să confirme o deviere comportamentală normală spre una primitivă, animalică. Întreaga responsabilitate a ceea ce s-a petrecut în toate locurile de detenție, o poartă puterea politică a anilor 1945-1964 și organele sale de ordine și securitate. Căderile morale ale unora din cei întemnițați au avut loc la capătul puterilor lor și sub imperiul forței dezlănțuite de minți bolnave.

Memoriile celor rămași în viață, istoriografia din anii 1990-1997 pe tema gulagului românesc, de la Canal și Pitești, din celelalte închisori și lagăre, ne introduc într-o lume a infernului, pe care cei care au trăit-o n-o pot uita, iar noi ceilalți niciodată nu o vom putea înțelege la dimensiunile ei reale. Lectura lor rămâne, totuși, obligatorie pentru toți cei de azi și de mâine și ea va trebui să fie o **lecție de istorie**, cu toate concluziile și învățămintele ce se impun.

⁵⁶ *Moartea lui George Brătianu...*, *Memoria*, 2, p. 121; *Închisoarea din Sighet acuză...*, p. 55.

⁵⁷ Horia Stanca, *Jilava '52* (fragment), *Memoria*, 2, pp. 50-54. George S. Ungureanu, *Camera Zero*, *Memoria*, 14, pp. 16-19.

⁵⁸ Marcel Petrișor, *Memorii*, vol. II, Fortul 13, Convorbiri din detenție (I), Secretul Fortului 13: reeducări și execuții, Iași, Ed. Timpul, 1991-1994, 320 p. (I), 224 p. (II).

⁵⁹ Ion Cârja, *Canalul morții*, București, Cartea Românească, 1993, 583 p. Mihai Murgu, *Pinguinule, se vede Agaua prin urechile tale*, *Arh. Tot.*, 1995, 3, nr. 1, pp. 189-201. Horia Stanca, *La Canal...1952-1954*, *Memoria*, 12, pp. 18-26. Florin Stănescu, *Salcia: un lagăr de exterminare*, *Arhiv. Tot.*, 1995, 3, nr. 1, pp. 188-189.

⁶⁰ D. Baci, *Pitești, centru de reeducare studențească*. Cu o prefață de Gheorghe Calim, București, Ed. Atlantida, 1991, 240 p. Ilie Bădescu, Dan Dingaciu, *Experimente totalitare. Modelul reeducării: Pitești, Gherla, Canal, 1949-1952*, *Arhiv. Tot.*, 1994, 2, nr. 3, pp. 7-16. Grigore Dumitrescu, *Camera 4 Spital. Pitești*, *Memoria*, 1991, nr. 3, pp. 22-27. Virgil Ierunca, *Fenomenul Pitești*, București, Ed. Humanitas, 1990, 196 p. Sergiu Mandinescu, *Reeducare. Piesă la dosarul Pitești*, *Memoria*, 9, pp. 12-15. Eugen Măgirescu, *Moara dracilor?*, *Memoria*, 14, pp. 20-25 (Piesă la dosarul Pitești). *** *Memorialul ororii*. Documente ale procesului reeducării din închisorile Pitești și Gherla editate de S. Colfescu, M. Henegariu, A. Dumitru, Cristina Cantacuzino, București, 1995. Fag Negrescu, *Pitești: aprilie 1949 - august 1951*, *Memoria*, 7, pp. 22-33. Banu Rădulescu, *Răstigniții de la Pitești*, *Memoria*, 15, pp. 38-45.

Lupta pentru realizarea unei asemenea atroce orânduirii a pornit prin suprimarea elitei politice și a ierarhiei Bisericii Greco-Catolice în temnițele de la Sighet și Gherla, de la București și Aiud, a elitei culturii și spiritualității românești în general, închisă după gratiile închisorilor, răspândite în toată țara. "*Am fost și eu în temnițele comuniste*" -și-a intitulat cartea Ion Diaconu⁶¹; la fel au mărturisit distinșii oameni de știință și cultură Adrian Marino și Mircea Vulcănescu⁶², Ernest Bernea și Gabriel Țepelea⁶³, Onisifor Ghibu și Valentin Lipatti⁶⁴, intelectuali de diverse profesii Anton Dumitriu și Ion V. Georgescu⁶⁵, Emil Ghilezan și Aurel Marinescu⁶⁶, Gh. David și Gh. Urdea⁶⁷, Ion Vianu și Ion Caraion⁶⁸, Barbu Cioculescu și Constantin Crișan⁶⁹, Dumitru Cuclin, Al. Săndulescu și Horațiu Ciortin⁷⁰ și numărul lor este înfricoșător de mare.

Va trebui, desigur, completat în lucrările viitoare, ca un omagiu adus tuturor celor ce au trăit chiar și un singur ceas în închisorile comuniste pentru apărarea valorilor creștine, a Bisericii și a Statului întemeiat pe doctrină creștină. Aici și acum, se cuvine însă a aminti încă o categorie socială răstignită și mai mult, mai nedrept și mai aspru, la scară generală: țărănimea.

Tributul dat de țărănime în lupta împotriva comunizării țării este imens, nimeni nu-l va putea cuprinde printr-o măsură omenească. Anii cotelor și, apoi, ai colectivizării au însemnat vremea în care a avut loc tragedia satului românesc. S-a rupt atunci ceva în sufletul țaranului român, în sufletul poporului român, un popor de țărani, prin actul de naștere și gândire.

La țară erau atunci părinții și la oraș o parte din copii. Toți au suferit și toți au plătit, în felul lor, material și spiritual, un mare preț colectivizării și socializării

⁶¹ Ioan Ion Diaconu, *Am fost și eu în temnițele comuniste, Altarul Banatului*, Mitropolia Banatului, 1991, nr. 1-3, pp. 91-102; nr. 4-6, pp. 126-140.

⁶² Adrian Marino, *Autobiografie: Ani de închisoare (8 ani în 11 închisori)*, *Memoria*, 2, pp. 80-85. Mircea Vulcănescu, *Jurnalul de la "Arsenal", 18-28 mai 1946*. Fragmente, *Memoria*, 5, pp. 18-32.

⁶³ Ernest Bernea, *Ultimul interviu (12 august 1990). Cununa de spini. Între tăcere și mărturisire. Tristețea. Din lucrările lui E. B.*, *Memoria*, 2, pp. 25-39. Gabriel Țepelea, *Secvență de galeră*, *Memoria*, 8, pp. 16-22.

⁶⁴ Onisifor Ghibu, *Ziar de lagăr. Caracal, 1945 (23 aprilie - 6 iulie 1945)*, *Memoria*, 2, pp. 42-48 (date biografice de Romeo Dăscălescu, pp. 43-47). Valentin Lipatti, *Strada Povernei 23, Memorii*, București, Ed. Garamond, 1993, 237 p.

⁶⁵ Anton Dumitriu, *Râsul*, *Memoria*, 3, pp. 60-62. Anastasie Berzescu, *Martiriul profesorului Ion V. Georgescu*, *ALTB*, 1992, 3, nr. 10-12, pp. 153-160.

⁶⁶ Emil Ghilezan, *Bomba de jos în sus*, *Memoria*, 7, pp. 122-127. Aurel Marinescu, *Hăituit pentru dreptate în propria-mi țară* (Din jurnalul unui judecător), *Memoria*, 14, pp. 74-82 (Note biografice Dumitru Baciu, pp. 76-77).

⁶⁷ Gh. David, *Patru ani de detenție dintr-o eroare de o literă*, *Magazin istoric*, 1992, 26, nr. 4, pp. 30-31. Gheorghe Urdea-Slătinaru, *Între speranță și moarte*, *Memoria*, 9, pp. 79-85 (Date biografice Georgeta Toma. A consemnat Ruxandra Mihăilă).

⁶⁸ Ion Vianu, *Amintirea, între resentiment și uitare*, *Memoria*, 2, pp. 8-13. Ion Caraion (1923-1986), *Poezii scrise în închisoare*, *Memoria*, 5, pp. 34-38.

⁶⁹ Barbu Cioculescu, *Constant Tonegaru. Destinul unui poet*, *Memoria*, 11, pp. 48-54. Constantin Crișan, *Sicriul zburător al lui Horia Groza*, *Memoria*, 15, pp. 112-116.

⁷⁰ Dumitru Cuclin, *În pușcăria comunistă fiindcă am ascultat muzica lui Bach*, *Memoria*, 15, pp. 48-54 (Biografia Ion Bărsan). Al. Săndulescu, *Efectele dosarului "Dalmațian"* (Destinul lui Anton Săndulescu (1904-1984) și al familiei), *Memoria*, 5, pp. 75-82 (Al doilea cerc al suferinței). Horațiu Ciortin, *Mărturii din studenție - Cluj 1946*, în *Sovietizarea Nord-Vestului României, 1944-1950*, Muzeul Satu Mare, 1996, pp. 265-266.

agriculturii⁷¹. Tributul lor de suflet și de sânge, viața lor, a țăranilor în anii socialismului, este și va rămâne o temă de cercetare prioritară.

Ca o poruncă pentru timpul de azi și de viitor este și reconstituirea unei alte drame, a acelora care au fost obligați să-și părăsească și casa, și averea, și părinții, și prietenii: desrădăcinații și deportații. Era și acesta un rău luat de la vecini, din arsenalul comunist, practicat decenii la rând în Uniunea Sovietică și în secole, deloc puține, mai înainte, în vechea Rusie.

Bărăganul, dar nu numai el⁷², a fost transformat într-un deșert al durerii. Au venit spre el, cu inimile încinse în lanțuri, din toate părțile țării și din toate stările sociale, intelectuali și țărani, cu familii unii, singuratici alții. Pustiul și sărăcia erau în noua lor casă, iar ulițele satelor altfel decât cele lăsate undeva departe. Rădăcinile le-au rămas undeva și ele tot departe și nimeni și nimic nu-i putea ajuta să-și găsească rosturile pierdute.

ABREVIERI

AIICN	- "Anuarul Institutului de Istorie Cluj-Napoca"
ALTB	- "Altarul Banatului. Mitropolia Banatului", Timișoara, continuare la "Mitropolia Banatului"
Arhiv. Tot	- "Arhivele Totalitarismului", București
C. Arhiv.	- "Cotidianul. Seria Arhive", București
Cronica	- "Cronica", Iași
CTC	- "Cele Trei Crișuri", Oradea
Memoria	- "Revistă a gândirii arestate", București
MI	- "Magazin Istoric", București
RI	- "Revista de Istorie", din 1990 "Revista Istorică"
RIM	- "Revista de Istorie Militară", București

⁷¹ Florin Abraham, *Studiu de caz privind propaganda procolectivizare în comuna Someș-Odorhei, Jud. Sălaj (1946-1950)*, în *Sovietizarea Nord-Vestului României*, pp. 211-216. Vasile Marina, *Satele românești din Zakarpatina în procesul de sovietizare*, în *Sovietizarea Nord-Vestului României*, pp. 217-219. *Memoria Țăranului român*, *Memoria*, 7, pp. 75-96; 8, pp. 118-125; nr. 11, pp. 35-45. Gheorghe Șișeșteanu, *Agresiune și colectivizare în Sălaj*, în *Sovietizarea Nord-Vestului României*, pp. 221-239.

⁷² Dorin Dărăban, *Atitudinea și comportamentul șvabilor sătmăreni în Uniunea Sovietică*, 1945. Lucrare de masterat. Bujor Dulgău, Lucian Cucuiet, *Drama unei etnii. Deportarea șvabilor sătmăreni*, în *Sovietizarea Nord-Vestului României, 1944-1950*, Muzeul Satu Mare, 1996, pp. 285-293. William Totok, *Deportările în Bărăgan* (Serial transmis pe postul de radio Deutsche Welle, octombrie-noiembrie 1994), *Memoria*, 14, pp. 90-105. Ștefan Tudor, *Satana pe pământ* (Mărturie despre anii de foamete și deportări), Chișinău, 1992. Smaranda Vultur, *Istoria trăită-istorie povestită. Deportarea în Bărăgan, 1951-1956*, Timișoara, Ed. Amarcord, 1997.

DOCUMENTAR

**REPERTORIUL FUNCȚIONARILOR CANCELARIEI AULICE
A TRANSILVANIEI DIN VIENA ÎN PERIOADA ANILOR
1692-1790 ȘI AI GUBERNIULUI TRANSILVANIEI
ÎN PERIOADA ANILOR 1691 - 1790**

ANTON DÖRNER

ABSTRACT. *The List of Clerks Whithin the Transylvanian Aulic Chancellery of Vienna Between 1692-1790 and of the Transylvanian Gubernium Between 1691-1790.* Based on the records kept in the National Archives from Budapest, an important instrument for the historical and archivist research is achieved, i.e. the list of clerks both within the Transylvanian Aulic Chancellery in Vienna and within the Transylvanian Gubernium during the first century of the existence of these institutions (1691-1790).

Geneza și evoluția instituțiilor din Transilvania a rămas până în prezent o temă față de care specialiștii din domeniul istoriei și a dreptului au arătat un interes limitat. Nici secolul al XVIII-lea nu face excepție din acest context. De aici provine și dificultatea reconstituirii unor aspecte concrete privind istoria aparatului funcționăresc central transilvănean în epoca luminilor. O abordare mai profundă a temei menționate ar putea da un răspuns clar cu privire la modernitatea birocrăției habsburgice din Transilvania, cu toate aspectele sale colaterale, încă din perioada tereziană și iosefină.

Șematismele constituie o sursă primară de informare la care pot apela cei interesați în elucidarea unor structuri administrative sau în depistarea unor persoane anume. Din păcate, izvoare de acest gen apar doar din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, iar publicarea lor e inegală. Din această cauză cercetătorul trebuie să parcurgă, în elucidarea unor chestiuni legate de istoria administrației transilvănene, un drum mai anevoios, în speță, investigarea fondurilor creatoare de arhivă, care, de multe ori, însumează sute de metri liniari.

Tabelul reprodus în continuare reliefează aparatul funcționăresc central din Transilvania, așa cum a fost el depistat în urma cercetărilor efectuate în fondul de acte al Cancelariei Aulice a Transilvaniei din Viena, sursă păstrată în cadrul Arhivei Naționale din Budapesta. Cifrele ce însoțesc numele funcționarilor se referă la numărul de înregistrare a actului și anul de emisie.

REPERTORIUL FUNCȚIONARILOR CANCELARIEI AULICE A TRANSILVANIEI DIN VIENA ÎN PERIOADA ANILOR 1692-1790

CANCELARI

contele Nicolae Bethlen	/1691
contele Gabriel Bethlen	1691/1755
baronul Thadeus Reischach	1219/1777
contele Carol Pálfi	2979/1787

VICECANCELARI (vice Cancellarii)

contele Samuel Kálnoki	9/1694
contele Sigismund Kornis	14/1710
contele Ioan Kászoni	51/1713
contele Ladislau Gyulay	189/1741
contele Iosif Mayláth	2979/1787

PREȘEDINȚI (Praesides)

Carol Königsegg-Erps	306/1751
baronul Samuil Brukenthal	1217/1772
Gheorghe Bánffi	1480/1780

CONSILIERI (Consilarii)

reformat Andrei Szentkereszti	23/1695
catolic Benedict Henter	23/1695
luteran Czakó Gheorghe	23/1695
unitarian Francisc Pálfi	23/1695
luteran Ioan Hoszman	23/1695
catolic Ioan Fiath	265/1699
luteran Ioan Bausner	73/1711

REPERTORIUL FUNCȚIONARILOR CANCELARIEI AULICE A TRANSILVANIEI DIN VIENA

unitarian Mihail Simon	73/1711
unitarian Petru Rákosi	40/1712
reformat Samuel Alvinczi	52/1713
unitarian Francisc Dimien	103/1713
catolic Gheorghe Balintit	39/1714
catolic Ioan Vászlai	16/1720
catolic Iosif Kozma	121/1727
catolic Andrei Boer	121/1727
reformat Paul Pongrátz	121/1727
unitarian Sigismund Csató	251/1744
reformat baronul Ladislau Kemény	251/1744
catolic Mihail Wajda	251/1744
Iosif Kozma	251/1744
Gheorghe Hardt	229/1745
luteran Martin Wankel Seeberg	327/1750
catolic Mihail Benkö	327/1750
contele Gabriel Bethlen	316/1750
catolic Francisc Bándi	122/1753
catolic Adalbert Somlyai	208/1755
baronul Dionisie Bánfi	208/1755
luteran Gheorghe West	420/1760
catolic Iosif Pelser	527/1761
catolic Alexandru Horvath	273/1762
catolic Wolfgang Cserei	228/1765
luteran baronul Iosif van der Marck	228/1775
Iosif Iaczendi	195/1771
catolic Iosif Francisc Reichman	739/1771
catolic conte Michail Kornis	433/1774
catolic Leopold Haan	1221/1777
luteran Ioan Cloos	1429/1777
catolic David Székely	1427/1771
catolic baronul Gheorghe Bánfi	500/1781
reformat contele Samuil Teleki	251/1783
catolic Iosif Donath	360/1783
luteran Ioan Cronenthal	18419/1788
reformat contele Iosif Bethlen	3695/1790
contele Petru Révay	3695/1790

SECRETARI (Secretarii)

ANTON DÖRNER

Andrei Boer	251/1744
Mihail Benök	327/1750
Adam Henter	202/1752
Adalbert Somlyai	204/1754
Wolfgang Cserei	297/1755
Francisc Felszegi	927/1771
Alexandru Horvath	927/1771
Francisc Vlasits	729/1774
Ferdinand Roiss	47/1776
Ioan Somlyai	3021/1787

CONCEPIȘTI (Concepistae)

Mihail Benök	75 ^{1/2} /1747
Alexa Székely	470/1762
Maximiiian Rambach	38/1769
Freck	46/1775
Ladislau Biro	102/1775
Francisc Felszegi	102/1775
Ioan Somlyai	1140/1776
Francisc Schmelte	937/1777
Laurențiu Cserei	1768/1777
Iosif Szegedi	215/1778
Méhesi	215/1778
David Vajna	1480/1782
Ștefan Dosa	13054/1784
Stücl	4310/1787

ÎNCASATOR

Gheorghe Czako	23/1695
Simion Bausner	73/1711
Andrei Boer	121/1727 ¹

DIRECTOR DE ARHIVĂ ȘI REGISTRATURĂ

Francisc Pálfi	23/1695
Francisc Dimien	103/1713
Ioan Vászlai	16/1721
Andrei Boer	121/1727
Adam Henter	1/1745
Cheorghe West	202/1752
Henter	127/1753

---

¹ De la această dată funcția se contopește cu postul de *director de arhivă*.

Alexandru Horváth	420/1760
Filip Rimayn	470/1762
Francisc Horváth	228/1765
Francisc Csüdör	1343/1774
Ladislau Csüdör	315/1792

PROTOCOLIȘTI (Director Protocolli)

Mihail Benök	8/1748
Paul Bálint	331/1751
Alexandru Horváth	128/1754
Francisc Felszegi	420/1760
Francisc Csüdör	927/1771
Francisc Ozdi	1404/1774
Ladislau Biro	1140/1776
Gheorghe Felszegi	1480/1782

EXPEDITORI (Director Expediturae)

Wolfgang Cserei	203/1754
Filip Rimayn	420/1760
Francisc Horváth	470/1762
Maximilian Rambach	132/1762
Ladislau Biro	1486/1782

VICEREGISTRATOR

Wolfgang Cserei	209/1754
Ștefan Patruban	470/1762
Maximilian Rambach	1343/1774
Sigismund Csüdör	1480/1782

VICEPROTOCOLIȘTI

Iosif Dosa	3053/1783
------------	-----------

TRANSLATOR

Mihail Benök	8/1748
Paul Bálint	204/1752
Mihail Bajzáth/Illiricus/	3378/1799

ÎNREGISTRATORI (Registrans)

Iosif Biró	416/1775
Iosif Szegedi	416/1775
David Vajna	416/1775

ANTON DÖRNER

Ioan Somlyai	416/1775
Iosif Méhesi	1140/1776
Aaron Papp	4208/1793

CANCELIȘTI

Mihail Balku	23/1695
Clemens Kozma	23/1695
Moise Biro	23/1695
Francisc Dimen	54/1697
Samuel Enyedi	165/1712
Iacob Abraham	80/1715
Iosif Kozma	73/1716
Mihail Vajda	16/1720
Samuel Rosnyai	80/1723
Gheorghe West	251/1744
Ladislau Kratsovits	294/1748
Iosif Rimayn	202/1752
Ștefan Patruban	420/1760
Ladislau Perger	470/1762
Anton Koy	470/1762
Anton Valser	470/1762
Francisc Csüdör	986/1770
Francis Felszegi	986/1770
Ștefan Biro	927/1771
Ioan Zoller	927/1771
Ioan Kemény	377/1775
Iosif Krátsóvits	132/1775
Wiesenthal	426/1775
Iosif Dosa	1498/1776
Daniel Klein de Straussenburg	63/1777
Aaron Papp	4310/1787

ACCESIȘTI (Accessista)

Ștefan Csato	124/1748
Ștefan Bálint	298/1748
Nicolae Szeredai	20/1753
Ștefan Pátrubán	84/1754
Francisc Felszegi	84/1754
Szabo	84/1754
Alexandru Kálnok	297/1755
Iosif Miske	8/1758
Ștefan Szabo	420/1760

REPERTORIUL FUNCȚIONARILOR CANCELARIEI AULICE A TRANSILVANIEI DIN VIENA

Francisc Kozma	420/1760
Francisc Ozdi	470/1762
Iosif Donáth	470/1762
Iosif Kratsovits	1052/1772
Méhesi	377/1775
Ruhedorfer	416/1775
Iosif Dosa	1140/1776

ZILIERI

Iosif Dosa	196/1775
Anton Koy	870/1783

PRACTICANȚI (Practicans)

Iosif Frech	1511/1771
Rieger	157/1772
Anton Henter	560/1773
Hollaki	108/1774
Anton Kozma	6027/1787

AGENTI (Agentes)

Martin Pop	8/1732
Gheorghe Hardt	23/1740
Gheorghe Demjen	116/1742
Ștefan Herzog	137/1743
Lörényi	89/1750
Techterl	287/1752
Koller	267/1752
Ștefan Fabisch	290/1753
Ioan Babos	102/1754
Ioan Herman	183/1755
Samuel Türi	143/1756
Ioan Ott	194/1756
Iacob Kunz	/1757
Daniel Schobel	/1759
Michael Adam	/1764
Ignățiu Ploger	231/1766
Ignățiu Iosif Woller	88/1767
Ioan Nyagoi	/1768
Ignățiu Ioan Gruber	472/1769
Anton Ioan Schneider	25/1770

ANTON DÖRNER

Iosif Schmidts	895/1771
Alexandru Ujfalvi	1327/1771
Ștefan Francisc Enyedi	1569/1774
Petru Regalatus de Linée	307/1776
Frederic Ioan Hofman	/1778
Ștefan Zitkowszky	/1781
Iosif Salat	4224/1787

PORTAR (Ianitor)

Ignățiu Dienst	
Wolfgang Wratarich	/1702
Iosif Kratsovits	67/1747
Pfunduer	296/1748
Mihael Simon	432/1753
Ioan Zegner	1417/1771
Anton Fischer	268/1778

ÎNCĂLZITOR (Calefator)

Pfundner	68/1747
Mihail Simon	297/1748
Ladislau Perger	433/1753
Ioan Zegner	/1762
Ioan Schreiner	1417/1771
Anton Fischer	296/1774
Adam Frank	268/1778

SERVITOR (Servus seu Famalus)

Mihail Simon	/1748
Ladislau Berger	/1753
Ioan Zegner	470/1762

II

**REPERTORIUL FUNCȚIONARILOR GUBERNIULUI
TRANSILVANIEI ÎN PERIOADA ANILOR 1691-1790¹**

REȘEDINȚA

Alba Iulia	4/1693
------------	--------

REPERTORIUL FUNCȚIONARILOR CANCELARIEI AULICE A TRANSILVANIEI DIN VIENA

Cluj	6/1695
Alba Iulia	6/1696
	80/1715
Sibiu	58/1717
Cluj	96/1718
Bistrița	62/1719
Sibiu	47/1727
	15/1732
Cisnădie	344/1738
Mediaș	165/1739
Cluj	230/1744
Sibiu	294/1748
Cluj	3223/1791

GUVERNATORI

baronul Gheorghe Bánffy	2/1691
contele Sigismund Kornis	10/1713
contele Ioan Haller	68/1734
contele Ladislau Kemény	319/1758
contele Iosif Maria Auersberg	126/1771
baronul Samuil Bruckenthal	1279/1777
contele Gheorghe Bánffy	3021/1787

PREȘEDINȚI

contele Wallis	62/1732
episcopul Sorger	94/1732
baronul Buccow	159/1762
Andrei Hadik	282/1764
Carol O'Donel	562/1767
baronul Samuil Bruckenthal	792/1774
contele Nicolae Bethlen	47/1775
baronul Ioan Iosika	1822

VICEPREȘEDINȚI

Petru Reva	3021
------------	------

CONSILIERI ACTIVI (Consilarii Actuales)

Alexa Bethlen	135/1696
Gheorghe Bethlen	135/1696

ANTON DÖRNER

Ladislau Gyulafi	135/1696
Samuil Keresztesi	135/1696
Ioan Sarosi	135/1696
baronul Ștefan Haller	45/1697
Mihail Thoroczcai	45/1697
Samuil Conrad	45/1697
Ioan Zabanius	167/1699
Andrei Szentkereszti	17/1713
Mihail Simon	20/1713
baronul Ștefan Wesselényi	21/1713
baronul Gheorghe Haller	21/1713
contele Mihail Mikes	21/1713
Samuil Biro	21/1713
contele Ladislau Bethlen	70/1715
Samuil West	90/1715
baronul Ladislau Kemény	97/1718
episcopul Gheroghe Mártonfi	98 ^{1/2} /1718
Gheorghe Bálintit	75/1723
episcopul Antalfi	13/1725
Ștefan Kornis	14/1725
Samuel Köleseri	51/1727
contele Ioan Haller	94/1732
Simion Bausner	94/1732
contele David Petki	59/1735
Samuel Herbert	59/1735
Ștefan Filstich	59/1735
baronul Sigismund Bánffy	59/1735
baronul Ioan Nalaczi	59/1735
contele Adam Teleki	102/1736
Székely de Rosenfeld	50/1739
contele Adam Bethlen	170/1744
baronul Ignațiu Bornemisza	252/1746
contele Ladislau Kemény	253/1746
baronul Gabriel Alvinczi	310/1748
baronul Ioan Lázár	116/1749
Abraham de Ehrenburg	324/1750
contele Ladislau Teleki	73/1752
baronul David Henter	123/1753
Mihail Hutter	124/1753

contele Anton Kornis	24/1754
contele Samuil Bethlen	251/1754
contele Emeric Bethlen	362/1754
Paul Bogáthi	178/1758
Martin Seeberg	364/1760
episcopul Bojtai	501/1760
baronul Samuil Bruckenthal	85/1762
contele Dionisie Bánfy	236/1762
baronul Iosif Iosintzi	246/1762
contele Ioan Nemes	523/1766
baronul Wolfgang Bánfy	523/1766
Möringer	356/1768
Samuel Bausner	357/1768
contele Mihail Kornis	957/1772
Ștefan Hannenheim	792/1774
contele Ladislau Kemény	603/1774
contele Alexa Kendefi	792/1774
contele Gheorghe Dánfy	1555/1777
contele Anton Haller	1555/1777
contele Samuel Teleki	1555/1777
Ioan Cloos	333/1781
contele Ioan Eszteházi	517/1782
Emerik Pásztori	517/1782
Ștefan Daniel	1761/1783
contele Alexandru Bethlen	942/1786
contele Ludovic Teleki	942/1786
contele Iosif Bethlen	942/1786
Ignațiu Beyschlag	942/1786
Mihail Alfeld	942/1786
Gheorghe Ritter	942/1786
Mihail Fronius	942/1786
contele Ludovic Kálnoki	942/1786
David Székely	942/1786
Ioan Gál	942/1786
Anton Biro	942/1786
Daniel Zeyk	942/1786
Frederic Rosenfeld	942/1786
Carol Eder	942/1786
Iosif Mártonfi	8893/1786
Iosif Szegedi	3021/1787

ANTON DÖRNER

Méhesi	1530/1788
Mihail Soterius	1532/1788
Francisc Müller	786/1788
contele Iosif Pálfi	15268/1789
Ștefan Koszta	15268/1789
baronul Wolfgang Bánfy	3695/1790
baronul Mihail Bruckenthal	9403/1790
contele episcop Battyány	3695/1790
contele Ádam Teleki	8183/1790

CONSILIERI TITULARI (Consilarii titularis)

baronul Gheorghe Pongrátz	41/1736
Czekeli de Rosenfeld	126/1736
Ioan Kinder	126/1736
Daniel Klein	126/1736
contele Adam Teleki	380/1738
Waldhütter	157/1739
Gheorghe Schüller	136/1742
Petru Binder	178/1942
Mihael Schuller	179/1742
contele Mihail Teleki	377/1742
Kisling	386/1742
Hofnungswald	363/1742
contele Anton Kornis	177/1743
baronul Ioan Lázár	252/1746
contele Nicolae Vas	150/1748
baronul Wolfgang Bánfy	325/1750
Paul Bogathi	92/1754
contele Gabriel Haller	28/1754
Samuil Bruckenthal	361/1760
Daniel	50/1762
Ladislau Biro	10053/1789

SECRETARI ACTIVI (Secretarii actuales)

David Maksai	40/1730
Gabriel Alvinczi	102/1736
Alexa Henter	53/1739
Ștefan Boer	377/1742
baronul Iosif Iosintzi	329/1750
Adalbert Somlyai	36/1754

REPERTORIUL FUNCȚIONARILOR CANCELARIEI AULICE A TRANSILVANIEI DIN VIENA

Samuel Bruckenthal	37/1754
Toma Monos	363/1754
Alexa Cserei	172/1762
Ștefan Halmagyi	275/1762
Ștefan Hannenheim	275/1762
Anton Balo	118/1764
Mihail Cserei	364/1766
baronul Iosif Miske	509/1768
Molnar	873/1771
Adam Veres	939/1772
Mihail Bruckenthal	792/1774
Sonnenberg	792/1774
Iosif Donáth	2024/1777
baronul Anton Iosika	2024/1777
Ladislau Türi	932/1778
Mihail Ahlefeld	1299/1783
Anton Horváth	1414/1783
Ștefan Koszta	1414/1783
Sterneg	12673/1786
Ladislau Tökes	14387/1786
contele Ioan Mikes	942/1786
contele Dominic Teleki	942/1786
Strohmayer	942/1786
Huttern	942/1786
David Somlyai	942/1786
Teodor Soterius	942/1786
Daniel Klein	942/1786
Martin Seeberg	9620/1787
Ioan Sándor	7592/1788
Ioachim Bedeus	7592/1788
contele Grigore Bethlen	5699/1789
Iosif Bisztrai	2557/1789

SECRETARI SUPERNUMERARI (Secretarii supernumerarii)

contele Ladislau Teleki	2557/1789
Adolf Buccow	11527/1789

CONCEPIȘTI SUPERNUMERARI (concipistae supernumerari)

contele Ludovic Teleki	26/1769
contele Sigismund Kornis	1080/1771

baronul Anton Iosika	1275/1776
contele Anton Gyulay	14690/1784

CONCEPIȘTI ACTIVI (Concipistae actuales)

Adam Veres	275/1762
Rittern	275/1762
Mihail Alfeld	275/1762
David Székely	171/1764
Eltes	509/1768
Huttern	106/1769
Samuel Károlyi	792/1774
Teodor Soterius	792/1774
Anton Horváth	213/1775
Emeric Lendvay	229/1775
Ștefan Koszta	1550/1776
Ioan Cserei	2024/1777
Czirjek	167/1779
contele Iosif Bethlen	167/1779
Anton Donath	265/1784
Ștefan Adam	265/1784
baronul Martin Seeberg	942/1786
baronul Adolf Buccow	942/1786
contele Henric Kálnoki	942/1786
Carol Bruckenthal	942/1786
Ioachim Fekete	942/1786
Frederic Bedeus	942/1786
Iosif Seivert	942/1786
Wolfgang Cserei	942/1786

EXPEDITORI (Expeditores)

Ștefan Welther	275/1762
Iosif Donath	233/1770
Lendvai	2024/1777
Ștefan Hannenheim	942/1786

VICEEXPEDITORI (Vice-expeditures)

Mihail Lang	792/1774
-------------	----------

PROTOCOLIȘTI ACTIVI (Protocollistae actuales)

Anton Balo	357/1760
Francisc Horváth	275/1762
Kovatsits	275/1762
Rittern	69/1763
Anton Köszegei	364/1766
baronul Ioan Bornemisza	420/1766
David Székely	509/1768
Ahlfeldt	106/1769
Anton Biro	229/1775
Anton Horváth	1096/1776
Ștefan Koszta	2024/1777
Ioan Somlyai	1414/1783
Huttern	265/1784
Ștefan Adam	942/1786

REGISTRATORI (Registratores)

contele Francisc Bethlen	54/1739
Adalbert Somlyai	260/1742
Samuel Rétsei	84/1747
Ștefan Halmágyi	125/1753
Iosif Kozma	132/1754
Anton Balo	275/1762
Mihail Sonnenberg	275/1762
Mihail Cserei	202/1764
Horváth	364/1766
Mihail Vajda	792/1774
Anton Biro	1096/1776
Anton Horváth	2024/1777
Hermann	1484/1777
Gheorghe Rosenfeld	2244/1783
Mihail Vajda	942/1786

PROTOCOLIȘTI SUPERNUMERARI (Protocollistae supernumerarii)

N.N.	241/1764
------	----------

VICEREGISTRATORI (Vice-registratores)

Maurițiu Schott	942/1786
Ioan Sándor	942/1786
Wolfgang Vas	4124/1790

ORDONATORI (Registrans)

Ioan Cserei	229/1775
Mihail Markos	2024/1777

AVOCATI (Advocati subditorum)

Andrei Ajtai	7189/1787
Andrei Kőkösi	7591/1790
Ștefan Horvatovics	3297/1791

ESTIMATORI (Taxatores)

Mihail Lang	792/1774
Wolfgang Vas	942/1786

CANCELIȘTI (Cancellistae)

Czirjék	544/1764
Wolfgang Zambo	233/1770

DOCUMENTE DE ARHIVĂ CU PRIVIRE LA COLECȚIA NUMISMATICĂ A LUI TIMOTEI CIPARIU¹

MIHAI BLĂJAN, LIVIU PALIHOVICI

RESUMÉ. Documents d'archive concernant la collection numismatique de Timotei Cipariu. La recente étude du fond patrimonial de la "Métropole Roumaine Unie de Blaj", conservé à la filiale du département d'Alba d'Archives de l'État, a identifié six documents concernant le legs testamentaire de Timotei Cipariu. L'extension de la recherche sur d'autres documenta, conservées à la Bibliothèque de l'Académie de Cluj-Napoca, a permis de signaler les nombreuses informations connues déjà concernant les étapes de la rédaction, les modifications et le contenu de certains legs testamentaires appartenant au savant établi à Blaj.

L'inventaire successoral, enregistré le 6 septembre 1875, comprend les biens laissés après sa mort, parmi lesquels on remarque la bibliothèque (3074 livres) et une importante collection numismatique.

Notre étude présente le texte du premier extrait du testament général- "Les monnaies antiques du legs du vicaire Timotei Cipariu transférées à la Métropole sous le numéro 6080/98", ainsi que d'autres documents identifiés jusqu'à présent, complétant l'information sur l'activité prodigieuse de cet érudit.

L'extrait de l'inventaire permet une identification précise des monnaies antiques, médiévales et modernes, en bronze, argent et or. Pour les pièces antiques on connaît seulement la provenance d'une monnaie en bronze de Trajan, découverte à Blaj, et d'un *sollidus* de Peșelca (dép. Alba). Cette dernière pièce représente la première émission monétaire de Theodosius II signalée dans le dép. d'Alba. En ce qui concerne les autres monnaies antiques ou médiévales, la provenance nous reste inconnue. Elles sont, dans la plupart des cas, des découvertes isolées, enregistrées aux cours des années à Blaj et dans les villages voisines ou dans ceux de la Transylvanie, provenant de donations faites à Cipariu par les intellectuels roumains.

---

¹ Mulțumim călduros prof. Ioan Pleșa, directorul Direcției Arhivelor Naționale Județene Alba, care ne-a ajutat să intrăm în posesia xerocopiilor documentelor testamentare ale lui Timotei Cipariu și ne-a sprijinit cu multă bunăvoință și sollicitudine colegială în munca de documentare științifică. De asemenea, și cu acest prilej, aducem sincere mulțumiri colegului nostru prof. Aurel Băruță de la aceeași instituție, care ne-a tradus cu competență documentele redactate în limba maghiară.

Par conséquent, cette préoccupation de Timotei Cipariu, doublant son intérêt accordé à la philologie, à l'histoire et au développement de la culture roumaine en général, le place parmi les premiers numismates roumains qui ont faits de justes observations sur l'aspect historique, artistique et économique des monnaies. Les pièces, appartenant au musée organisé par lui-même au gymnase de Blaj ainsi que celles de sa propre collection, témoignent de sa préoccupation permanente de trouver de nouveaux arguments en faveur de la continuité de nos ancêtres daco-romains dans l'ancienne province de la Dacie et de l'origine latine des Roumains dans l'espace carpatho-danubien-pontique.

Motto:

"Dea cerul ca semțiul național român, care s-a descepat acum cu atâta tărie să se lățească în toate unghiurile României, să străbată până la cabanele cele mai obscure ale țăranului, ca și în palatele cele mai superbe ale marilor națiunii române. Dea ca tot românul să vină la cunoștința demnității naționale și să o apere cu toată tăria cuvântului și a inimei. Dea ca tot românul să se simtă a fi fiu al României, român cu originea, român cu limba, și să fie mândru că este și se numește român. Să trăiască România!"

***Cuvântarea lui Timotei Cipariu la ultima ședință a Societății Academice din București (1867).* (Analele Societății Academice Române, București, 1869, p. 128).**

1. Biografia cărturarului

Marele erudit transilvănean Timotei Cipariu a văzut lumina zilei la 21 februarie 1805² în satul Pănade, situat lângă Blaj, pe malul drept al râului Târnava Mică. La început învață carte în casa părintească sub îndrumarea tatălui său Iacob și a fratelui mai mare Ioan³. Din 1814 se înscrie în clasa a II-a a școlii de obște "Norme" deschisă de Petru Aron la Blaj, în 1754, apoi urmează cursurile gimnaziale (1816-1821) cu predare în limba latină. În anul școlar următor (1821/1822) audiază cursurile de filosofie la Academia Teologică (*schola altiores*), iar între anii 1822-1826 pe cele de teologie. După absolvirea

² Data certă a nașterii este controversată. Vezi I. Rațiu, *Timotei Cipariu, viața și activitatea lui*, Blaj, p. 9; Ioana Botezan și Alexandru Matei, *Arhiva personală Timotei Cipariu. Catalog*, București, 1982, p. 5, dar și Maria Protase, *Timotei Cipariu. Copilăria și anii de studii*, în *Studia UBB, Philologia*, fasc. 1, 1962, p. 93-107 și în special p. 96, unde opinează pentru 18 februarie 1805.

³ Ioana Botezan și Alexandru Matei, *loc. cit.*; Maria Protase, *op. cit.*, p. 96-97.

Academiei, în anul 1827, este hirotonisit ca preot la Blaj, unde rămâne până la sfârșitul vieții. În anul 1828 a fost numit profesor de filosofie și prefect de studii la Seminarul teologic, apoi profesor de teologie dogmatică (1830) și studii biblice (1834-1852), și, în sfârșit, director al gimnaziului⁴. În 1833 conducea deja tipografia seminarului blăjean⁵. În ierarhia bisericii greco-catolice a deținut diferite funcții, fiind ales, în 1842, în Capitlul bobian canonic și apoi prepozit și a candidat chiar la scaunul mitropolitan⁶.

În timpul revoluției de la 1848-1849 a luat parte activă, alături de G. Barițiu, S. Bărnuțiu. I. Maiorescu etc., la mișcarea de revendicări naționale și sociale a românilor transilvăneni, fie prin articole politice, fie prin activitatea sa de deputat și membru în comitetul revoluționar⁷.

Cipariu a fost una din cele mai prestigioase personalități ale culturii românești de la jumătatea secolului al XIX-lea. Încă din adolescență și-a format o pregătire vastă și multilaterală. Poliglotismul său era puțin obișnuit. Cunoștea limbile greacă, latină, ebraică, arabă, siriană, turcă, persană, spaniolă, italiană, engleză, germană, maghiară etc⁸.

Reputatul cărturar blăjean a fost receptiv la ideile iluministe, studiind operele lui Guizot, Voltaire, J. Michelet, Thiers, L. Blanc, Krug și L. Feuerbach, și își formase o cuprinzătoare bibliotecă⁹. Începând cu anul 1839 a stăruit pentru înființarea de ziare românești la Blaj. La 4 ianuarie 1847 a reușit să editeze

⁴ Ioana Botezan și Alexandru Matei, *op. cit.*, p. 5-23. Zaharie Oprean, *Activitatea cultural-istorică a lui Timotei Cipariu*. Lucrare de diplomă, Universitatea "Babeș-Bolyai", Facultatea de Istorie-Filosofie, Cluj, 1972, p. 7 și p. 52-58; I. Rațiu, *op. cit.*, p. 12; Cornel Tatai-Baltă, *Din activitatea lui Timotei Cipariu ca director al gimnaziului din Blaj*, în *Apulum*, XIV, 1976, p. 321-342; Ioana Botezan, *Trei documente din anii 1855-1857 referitoare la Timotei Cipariu*, în *Apulum*, XVI, 1978, p. 359-365.

⁵ Idem, *Activitatea tipografică a lui Timotei Cipariu*, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 669-689.

⁶ Zaharie Oprean, *op. cit.*, p. 11; Vezi și Ștefan Manciușea, *Contribuții noi la viața și activitatea lui Timotei Cipariu*, în *Cultura Creștină*, XXII, 1942, nr. 10-12, p. 625-638; XXIII, 1943, nr. 1-3, p. 61-73; nr. 4-6, p. 238-253; nr. 7-9, p. 420-436; nr. 10-12, p. 578-592.

⁷ Idem, *Activitatea politică a lui Timotei Cipariu*. Retipărire în *Cultura Creștină*, XXIV, Blaj, 1944, nr. 1-12.

⁸ La 1 mai 1846 Cipariu a fost ales membru al Societății orientale germane. Cf. Zaharie Oprean, *op. cit.*, p. 12.

⁹ Zestrea lăsată posterității (Capitlului greco-catolic din Blaj) s-a dovedit a fi cea mai mare bibliotecă românească particulară de specialitate din Transilvania (6000-7000 volume), prețioasă și prin raritățile ei bibliofile. Cf. Jákó Zsigmond, *Istoricul bibliotecii lui Timotei Cipariu*, în *Philobiblon transilvan*, Editura Kriterion, București, 1977, p. 7-8 și 310-362; Idem, *Bibliofilia lui Timotei Cipariu*, în *All*, X, 1967, p. 129-171; Idem, *T. Cipariu și posibilitățile bibliografiei românești din Transilvania înainte de 1848*, în *Revista bibliotecilor*, XXI, București, 1968, nr. 10, p. 619-622 și nr. 11, p. 661-674; Alexandru Lupean, *Biblioteca Centrală din Blaj*, București, 1933, p. 9; Ștefan Manciușea, *Biblioteca Centrală din Blaj*, Blaj, 1939; I. Breazu, *Timotei Cipariu, bibliofilul*, în *Transilvania*, LXXIV, 1943, p. 715-721. Cu privire la soarta bibliotecii vezi și David Prodan, *Memorii*, Editura Enciclopedică, București, 1993, p. 89-93.

ziarul "Organul Luminării", cea dintâi publicație tipărită cu litere latine, numită de la 22 mai 1848 "Organul național". În același timp editează și "Învățătorul poporului", o foaie cu caracter didactic și educativ. După încetarea apariției celor două periodice devine colaborator statornic la "Foaie pentru minte, inimă și literatură", cu studii, articole, eseuri, versuri și traduceri, iar la 1 ianuarie 1867 a înființat și condus până în 25 noiembrie 1872 "Archivu pentru filologia și istoria", prima revistă românească de filologie¹⁰.

Eforturi serioase a depus și pentru sprijinirea teatrului românesc, nu numai ca autor dramatic¹¹, ci și ca organizator și apoi ca membru fondator și președinte al Astreii¹². La 6 mai 1866, Ministrul Instrucțiunii Publice și Cultelor din București, prin adresa nr. 3444, îl înștiința că a fost ales membru al Societății Academice Române pentru cultura limbei naționale, devenind ulterior (1867) președinte al Secției de filologie și vicepreședinte al Academiei Române¹³.

Pasionat cercetător al limbii, Cipariu este considerat unul dintre întemeietorii filologiei românești. De-a lungul anilor a cules din cărți și manuscrise probe de limbă românească veche. O parte din acestea a fost reunită în volumul "*Crestomația sau analecte literare din cărțile mai vechi și nouă românești, tipărite și manuscrise, începând de la secolul XVI până la XIX*" (1858), lucrare care este considerată prima antologie sistematică a unor monumente vechi de limbă. Alte studii apărute în "Archivu..." erau însoțite de materiale bogate de epigrafie și numismatică și de tot ceea ce putea contribui la reconstituirea istoriei Daciei¹⁴.

Cunoașterea și studierea istoriei a conferit o caracteristică aparte celor mai multe dintre afirmațiile filologice ale lui Cipariu, aflate în general sub semnul latinismului. El este de părere că la originea limbii noastre se află nu latina cultă, ci *latina vulgară* și că, din punct de vedere etnic, românii sunt descendenții direcți ai coloniștilor romani. După el, limba română s-a format între secolele VI-X e.n. și cunoaște o perioadă de înflorire până în secolul al XVIII-lea, când a început să decadă, ca urmare a unor împrumuturi masive de

¹⁰ Zaharie Oprean, *op. cit.*, p. 42; Ioana Botezan, *Contribuția lui Timotei Cipariu la dezvoltarea ziaristicii românești din Transilvania în preajma revoluției de la 1848*, în *Apulum*, VII/2, 1969, p. 95-108.

¹¹ Scrie piesa *Ecloga* (1832). Cf. Zaharie Oprean, *op. cit.*, p. 9.

¹² Ștefan Manciulea, *Timotei Cipariu și Astra*, Blaj, 1943, 140 p.

¹³ Zaharie Oprean, *op. cit.*, p. 24; Ioana Botezan și Alexandru Matei, *op. cit.*, p. 70-71; Dan Berindei, *Înființarea Societății Literare (Academice), (1866) și sesiunea din 1867*, în *Studii*, IX, nr. 5, 1956, p. 34-41; Idem, *Societatea Academică Română (1867-1868)*, în *Studii*, XIX, nr. 6, 1966, p. 1069-1089 și în special p. 1072; Ștefan Manciulea, *Timotei Cipariu și Academia Română*, în *Cultura Creștină*, Blaj, 1941, nr. 1-3, p. 3 și nr. 4-6, p. 185-208.

¹⁴ Ioana Botezan și Alexandru Matei, *op. cit.*, p. 57.

cuvinte de origine străină. În articolele sale de critică, filologul blăjean considera că scriitorii din Țara Românească folosesc o limbă franțuzită, iar cei din Moldova abuzează de provincialisme¹⁵.

Cipariu a studiat cu statornicie folclorul, culegând povești, ghicitori, snoave și proverbe și a alcătuit o culegere mai mare de expresii și locuțiuni din Transilvania¹⁶. A tradus din Goethe, E. Sue, Lessing, Tasso, A. Manzoni și alții.

Încă din secolul al XVIII-lea, Maria Tereza impunea școlilor din imperiu, prin *Ratio Educationis* (1777), să-și organizeze colecții cu materiale didactice pe care învățătorii să le folosească la predarea materiilor din "domeniul științelor naturale"¹⁷. Dar majoritatea obiectelor strânse în colecțiile muzeului blăjean din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea și prima jumătate a secolului următor au fost distruse sau jefuite de unguri în timpul revoluției de la 1848-1849.

În urma reformei lui Leo Thun (1849), care cerea fiecărei școli să strângă materiale didactice, prof. Simion Mihali Mihalescu a înființat, în 1851, "Muzeul fizico-natural" și, prin colecțiile sale de minerale și fosile, puneia temelia Muzeului de științe naturale din Blaj¹⁸.

Timotei Cipariu a fost inițiatorul întemeierii unui muzeu național de istorie și științe naturale¹⁹. Efortul său era sprijinit de numeroși elevi, preoți, învățători, funcționari publici și țărani care i-au trimis din diverse colțuri ale Transilvaniei obiecte fosile, colecții de mineralogie, piese arheologice și numismatice descoperite fortuit în timpul lucrărilor agricole sau edilitare, precum și cărți, documente, tablouri etc. Activitatea sa de salvare, protejare și popularizare a vestigiilor și monumentelor istorice, cunoscută prin apelul public inserat în publicațiile "Gazeta Transilvaniei", "Foaie pentru minte, inimă și literatură", "Amicul școlii" etc., a fost apreciată și de forurile științifice din Viena. Ca o răsplată a activității sale, prin adresa din 20 martie 1854, este înștiințat că a fost numit membru onorific al Comisiei centrale cezaro-regesti pentru cercetarea și conservarea monumentelor istorice. În anexa alăturată adresei primea instrucțiunile privitoare la funcționarea comisiei, urmând ca

¹⁵ Valeriu Nițu, *Contribuție la valorificarea activității filologice și istorice a lui Timotei Cipariu*, în *Studii de istorie, filologie și istoria artei*, Editura Academiei (Centrul de studii sociale, Târgu Mureș), București, 1972, p. 243-295.

¹⁶ D. Macrea, *Lingviști și filologi români*, București, 1959, p. 67-78; I. Mușlea, *Timotei Cipariu și literatura populară*, în *Studii de istorie literară și folclor*, Cluj, 1964, p. 163-199.

¹⁷ Ștefan Manciulea, *Muzeul Blajului*, Blaj, 1940, în *Cultura creștină*, Blaj, 1940, extras, p. 5.

¹⁸ *Ibidem*; Coriolan Petran, *Muzeele din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, București, 1922, p. 39, 169, 171-172.

¹⁹ Cornel Tatai-Baltă, *Timotei Cipariu precursor al muzeografiei românești din Transilvania*, în *Apulum*, XVI, 1978, p. 367-370.

ulterior să i se expedieze diploma de numire și sigiliul comisiei²⁰.

Încă din timpul vieții, Cipariu și-a întocmit testamentul pe care l-a depus la 21 februarie 1875 la Notariatul din Aiud²¹. Ulterior, între 21 februarie 1880 și 31 decembrie 1886, la intervenția autorului, testamentul a suferit unele modificări și completări²². Vestitul cărturar român din Blaj s-a stins din viață la 30 septembrie 1887 și a fost înmormântat cu mare jale în "Cimitirul Grecilor" de la marginea de vest a orașului, alături de corifeii "Micii Rome"²³. De atunci s-a scurs un veac de lumini și umbre, care au așternut tăcerea peste eroii culturii românești transilvănene²⁴ din așezarea de la confluența celor două Târnave.

2. Documentele de arhivă - mărturii peste veac.

Despre muzeului Blajului și aportul adus de Timotei Cipariu la întemeierea sa, îmbogățirea exponatelor prin colectă publică și popularizarea acestor vestigii în publicațiile vremii ne oferă informații prețioase rapoartele anuale ale gimnaziului²⁵ a) consulari, din argint - 2; b) de împărătese, din argint - 1; c) de împărați, din argint - 4 și din aramă - 4; 7 monede donate de Ioan Petrișoru, paroch gr. cat. în Bologa (Sebes-Váralya); 4 donații de Beniamin Pop, v. protopop la Uioara; d) bizantini - 2 piese din aramă donate de Iulia Bárdosi, inspector reg. de scoale; e) 1 piesă de aramă grecească nouă donată de Basiliu Smigelschi (cl. VIII)". *Programa... pe anul 1886/87*, Blaș, 1887, p. 84, menționează

²⁰ Ioana Botezan și Alexandru Matei, *op. cit.*, p. 27, nr. 52; Cornel Tatai-Baltă, *op. cit.*, p. 368.

²¹ *Ibidem*, p. 36, nr. 107-114; Jakó Zsigmond, în *All*, X, 1967, p. 132 datează testamentul la 18 aprilie 1886.

²² *Ibidem*, p. 39, nr. 129-130.

²³ Al. Lupean-Melin, *Epitaful lui Timotei Cipariu*, în *Cultura Creștină*, XVI, 1936, nr. 7-8, p. 491-492. Vezi și Ștefan Manciulea, *Contribuții noi la viața și activitatea lui T. Cipariu*, Tipografia Seminarului, Blaj, 1942. Autorul consemnează decesul cărturarului la 3 septembrie 1887. Vezi *Cultura Creștină*, XXIII, Blaj, 1943, nr. 10-12, p. 591. P. I. Papadopol, *Timotei Cipariu (1805-1887)*, în *Universul Literar*, 1929, XLVI, nr. 1, p. 2. E. Dăianu, *Amintirea lui Cipariu*, Brașov, 1942.

²⁴ Intervenția noastră (M. Blăjan), cu ani în urmă, la Primăria orașului Blaj și la fostul Comitet de cultură și educație socialistă al județului Alba de a se amenaja Casa memorială în onoarea marelui învățat român Timotei Cipariu a întâmpinat o crasă nepăsare, lipsă de respect față de cultura națională și obstrucționismul feroce al fostului politruc Ioan Sicoe, un impostor și oportunist strecurat în conducerea culturii județene, care a sabotat orice încercare de promovare și apărare a valorilor culturale ale trecutului istoric al neamului românesc din bazinul mijlociu al Mureșului.

²⁵ *Programa... pre anul 1878/79*, Blaj, 1879, p. 90 citează la capitolul "Numii muzeului gimnaziale" doar o monedă romană imperială de argint. *Programa gimnaziului superior. Preparandiei. Normei și șșcoalei populare de fetițe din Blasiu pre anul scolaric 1883/84*, Blasiu, 1884, p. 71: "Numai romani".

1303 monede din argint, 3 din aur, 800 piese din bronz și aramă; 27 bancnote și 3 medalii, care totalizează 2064 piese. La p. 85 se semnalează 4 monede romane din care două din argint și două din bronz. Una din piesele din argint a fost donată de Ioan Romanițan, paroch la Sându, și cealaltă din argint a aparținut școlarului Eugeniu Pataceanu (cl. V); una din bronz a fost oferită de Al. Câmpeanu, tutor orfan și proprietar în Budiu; 1 bronz a fost dat de profesorul gimnazial Octavian Bonfiniu și o monedă grecească antică de către profesorul preparandial George Munteanu. *Programa...pe anul scolastic 1889/90*, Blaș, 1890, p. 47, semnalează 10 numi romani, din care 7 din argint și 3 din aramă (bronz, n. a.) și o monedă grecească din bronz. șapte piese au fost donate de școlarul Edmund Szöllösi (cl. III); un bronz provine de la Basiliu Pop, preot în cercul Nadeșului, comitatul Cluj, iar două piese au proveniență necunoscută. *Programa...pe anul 1890/91*, Blasiu, 1891, p. 46, se referă la 7 monede romane, din care 2 din bronz și 5 din argint. Din acestea, 4 piese din argint au fost donate de Ludovic Simion, proprietar din Sângiorgiul de Câmpie, aflate în locul "Comóra"; o monedă din argint a fost primită de la Ioan Leheni, preot gr. cat. în Molosigu, și câte un exemplar din bronz de la școlarii Iosif Salmen (cl. III) și Valeriu P. Bociatu (cl. V). *Programa...pe anul scolastic 1891/92*, Blasiu, 1892, p.43: cabinetul de arheologie conținea piese romane: "a) imperatisă - 1, argint; b) imperati 2, argint și 3 cupru". Două exemplare din argint fuseseră donate de preotul Al. Lupan; 1 exemplar din argint provenea de la protopopol Artemiu Codarcea; 1 exemplar de aramă de la Simion Marcu, preot în Dumitra, și câte un exemplar de aramă de la școlarii Victor Blasiu (cl. V) și Victor Negrea (cl. IV). *Programa gimnasiului superior. Preparandiei și șșcoalei populare de băieți și fetițe gr. cat. din Blas pre anul scolastic 1895/96*, Blaș, 1896, p. 61, menționează "un ban de argint cu efigia lui Trajanus" donat de George Muntean, director preparandial din Blaj, monede și bancnote din secolele XVIII-XIX. *Programa...pre anul scolastic 1897/98*, Blas, 1898, p. 84, semnalează 1 ban roman de argint nedescifrabil și 3 numi romani de argint primiți la 27 iulie 1866 de la Csergedi. *Programa gimnasiului superior gr. cat. din Blaș pe anul scolastic 1899/1900*, Blaj, 1900, p. 52, inserează 7 bani de argint romani donați Muzeului de arheologie, istorie și geografie de către Ierotei Crișan, preot gr. cat. In Abafaia. *Raportul...pe anii 1901/1902*, Blaș, 1902, p. 30, înregistrează un ban roman și suma totală de 2448 piese numismatice. *Raportul...pe anii 1902/1903*, Blaș, 1903, p. 62, face referire la 7 numi romani primiți de la inspectorul școlar Iuliu Bardosi și un ban roman de aramă (TI CLAVDVS CAESAR) donat de școlarul Emil Colbar (cl. II). *Raportul...pe anul 1903/1904*, Blas, 1904, p. 37, consemnează 4 monede romane (3 din argint și 1 din bronz) primite de la Nicolae Muntean, protopop în Grădiște; 1 ban de argint roman de pe timpul lui

Antoniou, donat de Artimon Blășan, preot în Obreja și se înregistrează 2729 monede. *Raportul...pe anul 1904/1905*, Blaș, 1905, p. 42, amintește "un num roman de bronz (NERO CLAUD. CAESAR)" dăruit Muzeului de arheologie și istorie de profesorul Alexandru Ciura, precum și 2741 monede. *Anuarul Instituțiilor de învățământ gr. cat. din Blaj*, 1913/1914, Blaj, 1914, p. 56, menționează pe Pop Ioan, care dă un ban roman de argint și totalul de 3412 numi înregistrați în inventarul Muzeului de arheologie și istorie. *Anuarul institutelor de învățământ gr. cat. din Blaj pe anul școlar 1920/21*, Blaj, 1921, p. 13, înregistrează scăderea colecției numismatice la 2532 numi., scrisorile din arhiva personală²⁶Suceava), anunța expedierea pe adresa muzeului a "133 monede antice romane și mai recente, din care 55 de aramă (bronz, n. n.), 5 de argint din perioada lui Traian și Vespasian, iar 73 din diverse state din secolele mai apropiate; între ele se află și una din argint pe care i-au împachetat-o separat, cu inscripție slavonă și cu numele lui Ștefan pe ea, domn al Moldovei", deci "monedă românească". (*Ibidem*, p. 155). La 28 ianuarie 1858, Simion Ulpianu din Hațeg îl anunță pe T. Cipariu că "în ceea ce privește monedele, cu prima ocazie urmează să le lase la fratele său, Ilie, din Grădiște, până va găsi ocazia să le expedieze" (*Ibidem*, p. 360, nr. 2267). și cele câteva studii de sinteză publicate în ultimul veac. Istoriografia datorează cel dintâi studiu lui Ambrosiu Chețianu, care, în *Istoria naturală și muzeul de la școlile din Blaș*, Blaș, 1902, prezintă principalele antichități și fosile intrate în colecția prestigioasei instituții de cultură²⁷. Un eseu mai vast a fost redactat și publicat de eruditul profesor blăjean Ștefan Manciu²⁸.

Timotei Cipariu ca director al gimnaziului blăjean a îmbogățit muzeul cu "obiecte și monete romane", iar pe donatori i-a menționat în *Arhivu...* (*Ibidem*).

M. Crișan, protopop la Reghin, aduce "13 bucăți numi de argint, din care 7 sunt polonezi, iar 6 romani" (*Ibidem*, p. 9).

²⁶ Scrisoarea din 18 noiembrie 1862 îl înștiințează pe T. Cipariu că au fost trimise muzeului liceului din Blaj cinci monede de argint romane, descoperite în hotarul comunei Bârsa (jud. Arad), în valea numită "Inieu". Piesele au fost semnalate în ziarul *Concordia*, nr. 88/1862 (Ioana Botezan și Alexandru Matei, *op. cit.*, p. 138).

²⁷ Ambrosiu Chețianu, *Istoria naturală și muzeul de la școlile din Blaș*, Blaș, 1902, p. XXIV: "bani de argint romani" trimiși în anul 1858 de clericul Simion Ulpian din Hațeg: "un galbin, num bizantin de aur", donat de Laura de Mocioni, născută Cernoviciu, din Foen, prin D. V. Babeșiu; "14 bani de argint, 3 de aramă" de la Dionisie Tobias din Abrud, în anul 1862; p. XXVIII: "bani de argint (32 buc.) de la Velțan, c. r., actuar în Turda".

²⁸ *Muzeul Blajului*, în *Cultura Creștină*, Blaj, 1940, 1-2, p. 56-70 și nr. 3-4, p. 188-201. La 3 noiembrie 1861 Laura Mocioni din Foeni a donat muzeului un galben bizantin (cf. supra Ambrosiu Chețianu, *op. cit.*, p. 25; Ștefan Manciu, *op. cit.*, p. 8); Dionisie Tobias donează "14 monede de argint și 3 de aramă".

În 1896, secretarul "judicial" din Orăștie, M. Dobra, dăruiește muzeului "numi aflați cu ocaziunea săpării la calea ferată la Partosiu", iar, în 1869, Andrei Cosma din Zalău timite lui Cipariu "...5 monede de argint din epoca romană". (*Ibidem*, p. 9). De asemenea, inspectorul școlar Bardosi, I. Ianza "de la Ulpia Traiană", C. Pop Iuliu, canonic în Blaj, teologul S. Vlad, studentul B. Vlad, judecătorul S. Molnár și alții au donat muzeului monede (*Ibidem*).

În 1889, sala muzeului devenise neîncăpătoare. Direcțiunea a hotărât așezarea antichităților și monedelor în două încăperi diferite numite "Cabinet arheologic". (Vezi Ambrosiu Chețianu, *op. cit.*, p. 30; Ștefan Manciușea, *op. cit.*, p. 10). Între 1866-1914 muzeul s-a îmbogățit cu "diferite monede grecești, romane, bizantine și din evul mediu, apoi cu mai multe medalii de aramă și bronz" (*Ibidem*).

În 1900 liceul din Blaj își completa colecțiile muzeului cu "mai multe monede din diferite epoce" (*Ibidem*, p. 11). Elevii aduceau anual numii descoperiți prin satele lor și-i predau direcțiunii.

În cursul războiului au fost "înstrăinate monedele de aur și argint", iar după unirea Transilvaniei cu România muzeul a fost adăpostit într-o sală modestă din aripa veche a liceului de băieți (*Ibidem*, p. 12).. O lucrare interesantă dedicată preocupărilor lui Timotei Cipariu de a dezvolta muzeul blăjean o datorăm harnicului cercetător al istoriei culturii locale, Cornel Tatai-Baltă²⁹, care, ca director al acestei instituții până în anii din urmă (ajunsă recent în prag de ruină), și-a adus importante contribuții la cunoașterea activității tipografiei și manifestărilor de artă din "Mica Romă".

Documentele rămase de la Cipariu au fost strânse cu migală arhivistică și acribie științifică de reputații istorice clujeni Ioana Botezan și Alexandru Matei în volumul *Arhiva personală Timotei Cipariu. Catalog*, București, 1982. Alături de numeroase acte aparținătoare învățatului român, lucrarea mai cuprinde și câteva documente care se referă la lăsământul și inventarul bunurilor testamentare rămase după moartea sa.

Astfel, documentele cu cota 107-114, datate între 21 februarie 1880 și 31 decembrie 1886, reprezintă acte cu modificări și completări adăugate testamentului înregistrat la 21 februarie 1875³⁰. Documentul din 6 septembrie 1887 inventariază bunurile rămase după moartea lui Cipariu și a fost redactat de o comisie formată din I. Rațiu, dr. Romulus Turcu, Fornya Lajos și I. M. Moldovan, executor testamentar³¹. Prin actul din 22 octombrie 1887 (nr. 129-

²⁹ *Apulum*, XVI, 1978, p. 367-371.

³⁰ Ioana Botezan și Alexandru Matei, *op. cit.*, p. 36; Biblioteca Academiei, Fondul documentar Timotei Cipariu.

³¹ *Ibidem*, p. 38.

130) Notariatul din Aiud anunță Capitlul din Blaj că, încă din timpul vieții, T. Cipariu și-a depus aici testamentul într-un plic închis. În vederea deschiderii plicului solicită trimiterea la Aiud a reprezentantului Capitlului pe ziua de 26 octombrie 1887. În anexă se păstrează copia după adresa Capitlului din Blaj, din 24 octombrie 1887, prin care i se acorda împuternicire lui Aron Boier spre a se deplasa la Aiud, pe ziua de 26 octombrie, în vederea deschiderii testamentului lui Cipariu³².

Cercetarea și prelucrarea fondului "Mitropolia Română Unită Blaj", depozitat la Arhivele Statului, Filiala Alba, a identificat dosarul nr. 1525/1919 care cuprinde șase documente referitoare la lăsământul testamentar al învățatului blăjean Timotei Cipariu.

Primul document, înregistrat la nr. 6080/18 XII 1898, se adresa Capitlului mitropolitan și Casei Centrale Arhidiecesane din Blaj și constituie de fapt procesul verbal al ședinței capitulare ținută în 14 decembrie 1898. Actul se referă la valoarea unor bunuri aflate în posesia lui T. Cipariu și soarta ulterioară a acestora. Urmează chitanța nr. 4462-4463 din 22 XII 1898, prin care Casa Centrală Arhidiecesană confirma lui Isidor Marcu și dr. I. Szmigelski primirea unor obiecte în valoare de 45 fl. și 10 coroane, aflate odinioară în proprietatea cărturarului blăjean. Un nou proces-verbal înscris sub nr. 5068 din 19/1 octombrie 1897, redactat în ședința Consistoriului Arhiepiscopal, se adresează Capitlului și cere ca, potrivit raportului prepozitului Ioan Micu Moldovan din 6 octombrie 1897, să se reglementeze chestiunile cu privire la unele puncte din "testamentul și codicilul" prepozitului răposat referitoare la fundațiunea cipariană.

Alături de aceste acte, dosarul mai cuprinde două exemplare înregistrate sub numărul 6080/1898, care reprezintă extrase din testamentul general depus la Notariatul din Aiud. Un alt document (nr. 1525/1918) constituie o rezoluție a ședinței ținută în 17 mai 1918 și este adresată Anicuței Alecușan, născută Cipariu, din Pănade.

Cele două extrase din lăsământul general cuprind inventarul colecției numismatice și al altor bunuri care au aparținut odinioară eruditului.

Primul document este format din două file cu patru pagini și se prezintă sub forma unui tabel întocmit ce proces-verbal în ședința Capitlului bobian din Blaj, la 14 decembrie 1898. Textul redactat îngrijit în limba română are o tentă arhaică și cuprinde adeseori la descrierea pieselor inventariate numeroase expresii și cuvinte în limba latină medievală târzie. Deși reprezintă originalul, actul este nesemnat și lipsit de ștampilă. Cel de-al doilea exemplar este o copie

---

³² *Ibidem*, p. 39.

făcută după actul precedent și se compune din două file și patru pagini. Documentul redactat în limba română evoluată, prezintă valoare juridică asigurată de ștampila seacă a Capitlului mitropolitan aplicată sus, în colțul drept al primei pagini. Autenticitatea extrasului este adevărată și de semnătura depusă la sfârșitul textului de către Victor Mihályi Szmigelski, canonic notariu. Sub semnături se notează: "am primit Blasiu 23 dec. 1898, J. M. Moldovan, prepositu" și "ca martor dr. Isidor Marcu".

Prezentăm mai jos textul primului extras, respectând rubricatura tabelului.

**Monete antice din lăsământului Prepositului Timotei Cipariu străpuse Ven.
Capitulu Metrop. sub Nr. 6080/98**

f. 1

Samlu	Metalu	Anulu	Descripțiunea	Observațiu(ni)
Pusețiunea 8 din inventariu				
1.	Moneta turcească auru	-	Inscripțiune de ambe laturile în cercu decoratu cu câte trei ramuri și cercuri ovale	circa 5 franci
2.	Moneta turcească auru	-	Inscripțiune de ambe laturile în cunune	circa 3 franci
3.	Moneta turcească auru	-	Inscripțiune de ambe laturile în cunune	găurită, circa 1 francu
4.	Salbă turcească cu semilună ?		Inscripțiune orientală	găurită în trei locuri
Pusețiunea 9 din inventariu				
1.	Theodosiu II, găsită la Pețelca în 1/VI 1880; auru	444	DN.THEODOSIVS PF.AGV. potome adversa galeata. IMP XXXXII COS XVII PP, Constantinopolis sedens, dextera globum crucigerum. CON.O.B., adeca Constantino-politanum obryzum	circa 15 franci
Pusețiunea 10 din inventariu				
1.	Unu florin polon 1/8; Species thaler; argint	1659	IO. CASIM. D.G. REX.POL. ET.SVE, bustulu coronatu; MON. ARGEN. REG. POL. 1659 I 8 TLB	
2.	Moneta rusesca de 3 ruble; platină	1833	Aquila biceps. 3 PYGANN HA CEPEBPO, 1833, CTĚ + 250 A. 41 AOA YNCTON YPAACKON TAATNHBI.	

Samlu	Metalu	Anulu	Descripțiunea	Observațiu(ni)
Pusețiunea 11 din inventariu				
1.	Moneta Ungarica de x bani; bronzu	1706	Stema coronata Ungariei între 1706. Pro Libertate X	
2.	Imp. Traianu aflată în Blasiu; 24 III 1866; bronzu	104	TRAIANO AVG. GER. DAC. IMP. bustulu împăratului . Aversa è stersa	
Pusețiunea 14 din inventariu:				
1.	Medalia și cutia de vison albastru; argint	-	CAROLVS I PRINCEPS ROMANIAE; bustului cununa de stegiar; BENE MERENTI	circa 5 franci
f. 2				
Pusețiunea 15-16 din inventariu:				
1.	Cruce pectorală cu verigă dublă restig-nitulu deprins pre emailu vânatu; aur	-	-	Cruce cu catenă, prețuite la inven-tariu cu 60 fl.
2.	Catenă dublă îm-pletită	-	-	
3.	Anelu cu 8 diamante mici și 1 mare	-	-	Anelu prețui-tu în 50 fl. v.a.
Pusețiunea 17 din inventariu:				
1.	Cutia de metalu cu Maște (moaște) sacre	-	-	-
Pusețiunea 96 din inventariu:				
1.	Denariu stirbu; argintu denariu	-	Caput Minervae galeatum datum. Iupiter fulminator in citis bigis; Inscripțiunea ștearsă.	-
2.	Denariu famil. Manlia; argint	-	MANLI caput Palladis. Sol oriens in quadrigis	
3.	Denariu imperial; argintu	92	DOMIT.AVG.GERM.PM. TRP.XI. Caput laureatum Domitiani. IMP. XXI COS XV GENS PP. Pallas stans hastam	
4.	Denariu imper.; argintu	121	HADRIANVS AVGVSTVS caput laureat Hadriani COS III. Imperator stans hastam inversam pedam s imponit.	
5.	Denariu imper.; argint	217	MARC.AVREL. AN.I PF. AVG. caput laureatum Caracallae. SALVS ANTONINI AVG. salus stans	
6.	Denariu imper.; argint	178	M. AVREL. ANTONINVS caput laureatum. TRP XXXII IMP. VIII Roma sedens.	
7.	Denariu imper.;	161	M.AVREL ANTONINVS PF. AVG.	

DOCUMENTE DE ARHIVĂ CU PRIVIRE LA COLECȚIA NUMISMATICĂ A LUI TIMOTEI CIPARIU

Samlu	Metalu	Anulu	Descripțiunea	Observațiu(ni)
8.	argint Denariu imper.; argint	265	caput laureatum. Mars stans s hastam. Inscripțiunea stersa IMP.GALLIENVS DE VII Caput Gallieni. CORNELIA SALONINA. Caput Corneliae.	
9.	Groși ai Regatului Poloniei; 12 derabe a 3 groșițe; argint Groși bohemici;	1524	SIGIS. D. G. REX. P.M.D.L. Stema Poloniei 3 MONENO REG. POLO. Globulu cu cruce și cifrele 1524	Treidici groși 1 fl. polon.
10.	1 derabu de 3 groși;argintu	1665	LEOPOLD G. IMPERAT bustulu lui Leopold I H.BOHEMIAE REX 1665; aquila bicepitate in midlocu cu stema Bohemiei.	
11.	Monete polone de câte 6 groși: 25 derabe; argintu	de la 1652 până la 1683	IO CASIM. D. G. REX. POL. ET SVE. bustulu coronatu a lui Ioanu Casimir. GROS. ARGE.SE.X.REG. POL. 1652 Stema Poloniei aquila laba și a Litvaniei S. Giorgiu. alta: IOAN III D. G. REX.POL. MDL RP. bustulu laureatu a lui Ioan Sobieschi. GROS. ARG.SEX.REG. POLONIAE. Stema Poloniei și a Litvaniei. 1653 sub corona VI.	
Pusețiunea 97 din inventariu:				
1.	Moneta Ungarică de sub Bela III; aramă	1215	Regele siede în tron.BELA REX. Inscripțiune orientale.	
2.	De sub Franciscu Rakoczy II; derabe duae; arama	1704 și 1705	Stema coronata a Ungariei. 1704 și 1705. Pro Libertate X.	
3.	Monete austriace; arama.	1752 1762 1770 1800	Maria Theresia D.G.; Iosif II Ein Kreutzer: 3 derabe; Ein Kreut.: 1 derab. Franciscus II. Ein Kreutzer: 4 dbe. Sechs Kreutzer Eblandisch:2 dbe.	
		1881	Östereichische Schneidenmünze: 1 dr.	
4.	Monete române; aramă	1885 1880	Carolu I, rege al României; 5 bani și 2 bani.	

Samlu	Metalu	Anulu	Descripțiunea	Observațiu(ni)
1.	Medalia; aramă	1881	Carol I, Rege al României. Corona; 10 Maiu 1881.	
	Medalia; aramă	1881	Carol I, Rege al României. Spre amintirea Serbarei Naționale a incoronarei regelui, 10 Maiu 1881. Pusețiunea 98 din inventariu:	
	Monete polone de câte 6 groși; 9 dera- be ca sub pos. 96	1660	-	

*Din ședința Capitulului bobian ținută în Blasiu la 14 Decembrie 1898
Colțul drept al filei 5: sped III 20/XII 98*

f. 4

Nru 6080-1898

Fundat. Cipariu

Acest conspectu este de a se descrie în douè exemplaria, sp(re) a se poté face resignațiunea în forma legală.

3. Caracterizarea generală a inventarului

Documentul prezentat mai sus în ortografia vremii cuprinde pe trei pagini pozițiile 8, 9, 10, 11, 14, 17, 96, 97 și 98 transcrise din lăsământul testamentar al cărturarului Timotei Cipariu. Extrasul conține inventarul colecției cu valoare documentar-numismatică aflată odinioară în proprietatea prepozitului, precizând denumirea obiectului, metalul, anul, descrierea și observațiile cu privire la starea de conservare și valoarea prețuită pentru unele piese.

Valoarea totală a colecției rămâne neprecizată, deoarece numai 3 monede turcești din aur (9 fl.), **solidus**-ul de la Theodosius II (15 fl.), medalia și cutia din argint de la Carol I (60 fl.) și inelul cu diamante (50 fl.) au fost prețuite la 134 fl., în timp ce referirile celorlalte piese lipsesc. Din acest motiv nu suntem în măsură să apreciem valoarea obiectelor înscrise în document la nivelul puterii de cumpărare a monedei aflată în circulație la sfârșitul veacului trecut.

După natura obiectelor inventariate, moștenirea documentară însumează 88 piese, constituite din monede, medalii, obiecte personale (cutii, o salbși un inel) și de cult (o cruce pectorală și o catenă împletită).

Colecția numismatică se compune din monede antice (9), postauréliene (1), medievale (67) și moderne (2). Dintre acestea, monedele antice înscrise în testament cuprind piese republicane (2) și romane imperiale (8).

a) **Monedele romane republicane** sunt reprezentate de un "denariu știrbu" din argint și de un "denariu fami(ae) Manlia". Prima piesă avea "inscripțiunea ștersa", posedând pe avers **Caput Minervae galeatura datum**, iar pe revers pe **Jupiter fulminator in citis bigis**.

Încercarea de identificare a monedei duce la concluzia că Jupiter în bigă apare într-un singur caz pe reversul monedei emisă de C. Matellus la Roma, în anul 125 î.e.n. (Crawford, 269)³³, piesa având pe avers capul Romei și nu al Minervei. Fie că este o confuzie făcută la descrierea monedei de T. Cipariu, fie că exemplarul reprezintă o variantă hibridă, în lipsa piesei nu poate fi identificat magistratul monetar căruia îi aparține reversul cu capul Minervei³⁴. Cea de-a doua monedă este un denar emis de A. Manlius la Roma, între anii 118-107 î.e.n. (Crawford, 309, 1).

Monedele menționate sunt emise în secolul II î.e.n., dar nu posedă informații cu privire la locul descoperirii. Cu toate acestea, piesele puteau proveni din împrejurimile Blajului, unde cercetările arheologice și descoperirile fortuite au identificat exemplare izolate și un tezaur monetar din epoca Latène-mijlociu și târziu. Dintre descoperirile numismatice fortuite semnalăm o tetradrahmă tasiiană (146 î.e.n.) identificată, în 1978, pe Dealul Ciufud din Blaj³⁵ și un as din bronz emis la Roma de L. Cornelius Cinna, între anii 169-158 sau 150-133, la Valea Sasului³⁶. De asemenea, la nord-est de Pănade s-a descoperit, în 1963, în locul "Dos" situat la confluența Văii Doptăului cu Valea Sărăturii, un tezaur constituit din 273 drahme emise la Dyrrhachium³⁷.

Descoperirile monetare din bazinul mijlociu al Târnavei Mici reprezintă moneda de schimb utilizată în circulația monetară de către colectivitățile dacice

³³ M. H. Crawford, *The Roman Republican Coinage*, vol. I-II, Cambridge, 1974; E. A. Sydenham - H. Mattingly, *The Roman Imperial Coinage*, vol. I-III, London, 1972.

³⁴ Identificarea monedei pe baza descrierii din text, adnotările menționate și determinarea pieselor provenite de la A. Manlius și M. Aurelius (2) aparțin numismatei Viorica Pavel, căreia îi aducem călduroase mulțumiri și cu această ocazie.

³⁵ *Repertoriul arheologic al județului Alba*, lucrare colectivă, mss., fișa Blaj. Vezi și Eugen Chirilă și Mihai Blăjan, în *ActaMP*, XII, 1988, p. 191, nr. 10. Piesa atribuită greșit Muzeului Unirii din Alba Iulia de către regretatul numismat clujean E. Chirilă se află de fapt în Muzeul municipal din Mediaș.

³⁶ Descoperirea aparține Dr. Mircea Buza, secretarul științific al Institutului de Geografie al Academiei Române din București.

³⁷ B. Mîtreă, în *SCIV*, 17, 1966, 3, p. 417; Idem, în *Apulum*, IX, 1971, p. 177-207; D. Protase și I. H. Crișan, în *SCN*, 4, 1968, p. 169. Lucreția Brudiu, în *Apulum*, IX, 1971, p. 173-175 și 177-208. Ioan Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Editura Dacia, Cluj, 1974, p. 271, nr. 59.

preromane din secolele III-I î.e.n., atestate la Blaj³⁸, Lunca Târnavei³⁹, Șona-Gară⁴⁰, Sântămărie⁴¹, Cergăul Mare⁴², Crăciunelul de Jos⁴³ și Mănărade⁴⁴.

b) **Monedele romane imperiale** se înscriu de la Domițian până la Gallienus. Singurul exemplar la care se precizează locul descoperirii este moneda de bronz de la Traian, identificată la 24 martie 1866 "în grădina unui sătean" din Blaj. Aversul piesei conține inscripția "cam stersa: IMP. TRAIANO AVG. GER. DAC. PM (ori PAR), iar pe revers S.P.Q.R. OPTIMO PRINCIPI cu emblemele triumfale"⁴⁵.

Într-o notiță în care se face referire la această descoperire, Timotei Cipariu afirma că "nu scim, deca în Blasiu s-au mai aflatu și alte antice romane"⁴⁶. Până nu demult, existența unui **vicus** în vatra așezării de la confluența celor două Târnavă era pusă la îndoială, chiar dacă, fără a dispune de dovezi certe, la începutul veacului al XX-lea, Béla Cserni susținea existența unei așezări⁴⁷, iar P. Király a unei fortificații⁴⁸.

Cercetările de suprafață făcute de prof. Ioan Man în locul numit "Căstău" din Blaj au identificat urme de locuire dacice și romane⁴⁹. Un **as** și un **dupondius** din bronz de la Traian, emise la Roma între anii 104-111, s-au găsit în anul 1972 în hotarul de est și pe terasa sud-vestică a satului Lunca Târnavei, în punctul numit "La Borcioaiei", în aria unor așezări romane⁵⁰. Alte piese făceau parte din tezaurul compus din peste 600 monede, descoperit în martie 1880 la Alecuș⁵¹.

³⁸ I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică. Cu specială privire la Transilvania*, Editura Științifică, București, 1969, p. 254, nr. 31 c; Idem, în *Sargetia*, X, 1973, p. 54, nr. 10; Idem, în *ActaMN*, I, 1964, p. 87-90, fig. 1, 1-4 și fig. 2, 1-4 (vase de factură celtică și dacică din secolul III î.e.n.).

³⁹ Materiale inedite în Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia. Cercetări de teren efectuate de M. Blăjan.

⁴⁰ Materiale inedite în Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia. Cercetări de teren efectuate de M. Blăjan.

⁴¹ *Repertoriul arheologic al județului Alba*, mss., fișa Sântămărie.

⁴² Herepey Károly, Béla Cserni, *Alsofehér vármegye történelme*, Nagy Enyed, 1901, p. 120; I. H. Crișan, *Ceramica...*, p. 257, nr. 63.

⁴³ Carl Gooss, *Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens*, Hermannstadt, 1876, p. 232; D. Popescu, în *Dacia*, VII-VIII, 1937-1940, p. 194, 196 și 198; Márton Roska, *Erdély régészeti repertoriuma*, I, Cluj, 1942, p. 208, nr. 20.

⁴⁴ Herepey Károly, Béla Cserni, *loc. cit.*

⁴⁵ Timotei Cipariu, în *Archivul pentru filologia și istoria*, XXI, 1869, p. 424.

⁴⁶ *Ibidem*. Vezi și Viorica Suciu, *Preocupări numismatice ale lui Timotei Cipariu (Știri din revista "Archivul pentru filologia și istoria")*, în *Apulum*, XXVI, 1989, p. 487-497.

⁴⁷ Herepey Károly, Béla Cserni, *op. cit.*, p. 141.

⁴⁸ *Repertoriul arheologic al județului Alba*, mss., fișa Blaj, nr. 8.

⁴⁹ Materiale inedite.

⁵⁰ M. Blăjan, în *Apulum*, XXVI, 1989, p. 296-297.

⁵¹ R. Theil, în *KVSL*, III, 1880, p. 65; D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticeii*, București, 1966, p. 86.

Celelalte șase exemplare reprezintă monede romane imperiale intrate în colecția eruditului, fără a avea cunoscut locul descoperirii. Denarii cuprind câte o piesă de la Domitianus (81-96), Hadrianus (117-138), Caracalla (198-217) și Gallienus (253-268). Alte două monede emise la Roma aparțin lui Marcus Aurelius Antoninus și datează din anii 177-178 (**RIC**, III, 393) și 176-180. Ultimul exemplar purta inscripția M. AVREL. ANTONINVS AVG. și nu M. AVREL. ANTONINVS PF. AVG. (**RIC**, III, 417).

Locul de descoperire al acestor monede rămâne necunoscut. Ele au fost, probabil, achiziționate de la elevii gimnaziului veniți din diverse colțuri ale Transilvaniei, fie provin din donațiile numismatice oferite muzeului național. Unele din aceste donații constituie un veritabil gest patriotic făcut de tinerii studioși și de intelectualii români, frecvent consemnat în periodicul *Archivu...*, editat de T. Cipariu.

Monedele de argint de la Domitianus și Hadrianus sunt semnalate și în colecția donată de protopopol Crișan din Reghinul Mic, în 1868. Piesele fuseseră găsite "în ruinele romane ale satului Vajda Sz. Ivany (Voievodeni, jud. Mureș), în locul ce se cheamă Comore"⁵². O monedă de la Hadrianus este semnalată de descoperirile de la Săliște (Zarand), aflată de preotul Nicolae Păcurariu "întru agru seu la a. 1867"⁵³. Un alt exemplar din colecția avocatului Andrei Cibenschi din Zalău, descoperit la Porolissum, a fost oferit muzeului în toamna anului 1869⁵⁴.

Încercarea de identificare a locului de descoperire a pieselor bătute în timpul împăraților Marcus Aurelius Antoninus, Caracalla și Gallienus s-a izbit încă de la început de lipsa informațiilor bibliografice. Seriile de monede semnalate în *Archivu...* nu cuprind piese de la acești împărați, ceea ce ne îndreptățește să afirmăm că exemplarele în discuție intrate în posesia prepositului au provenit din alte surse, rămase deocamdată necunoscute.

Informația cu privire la moneda din aur de la Theodosius II (408-450) găsită la Pețelca a rămas mai bine de un veac în tainele documentului de arhivă. Deși aparține unei localități insuficient cercetate arheologic, piesa constituie o importantă descoperire numismatică postaugustină. Cele câteva vestigii ivite fortuit pe teritoriul și în hotarul de vest al satului aparțin neoliticului (cultura Petrești), epocii bronzului, Hallstatt-ului și fazei B2 a Latène-ului⁵⁵ și ele nu

⁵² Timotei Cipariu, *loc. cit.*

⁵³ Idem, în *Archivu*, XXXIV, 1870, p. 680.

⁵⁴ Idem, în *Archivu*, XXXII, 1870, p. 638.

⁵⁵ *Repertoriul arheologic al județului Alba*, mss., fișa Pețelca. Pe terase de pe malul stâng al Mureșului, în locul numit "Săliște", și la vest de clădirea școlii primare s-au cules de pe arătură fragmente ceramice neolitice, din epoca bronzului, Hallstatt și romană. De asemenea, s-au identificat și resturile sfărâmate ale unui schelet uman, răvășite la suprafața solului și lipsite de inventar funerar. Cercetări de suprafață efectuate la 7 aprilie 1988. Vezi și I. H. Crișan, în *ActaMN*, X, 1973, p. 51-52, fig. 6,1-2 și fig. 7,1-2 (fibulă din bronz și un cuțit din fier provenite din morminte celtice diferite, datate în Latène B2. Muzeul Aiud, inv. nr. 902 și 2210. Idem, în *Sargetia*, X, 1973, p. 60, nr. 46, fig. 6,3 și fig. 7,3.

întregesc imaginea completă a succesiunii de locuire în veacurile următoare din epocile postromană și medievală. Cu toate acestea, **solidus**-ul de la Pețelca nu constituie o descoperire izolată, ci aparține unei arii geografice bogate în urme arheologice, localizată în bazinul mijlociu al Mureșului, în locul de confluență cu cursul unit al Târnavelor. Descoperiri monetare postromane, reprezentate prin piese din bronz și argint de la împărații Probus (276-282), Constantin II (335-337) și Constantius II (335-361) s-au semnalat la Obreja, în punctul "Stăuina"⁵⁶, și la Cetatea de Baltă, în locul numit "Podai"⁵⁷. O altă piesă, reprezentată de un **follis** de la Maximus Daza, s-a identificat pe teritoriul satului Pănade⁵⁸.

Alături de descoperirile monetare citate, cercetările de suprafață și sondajele arheologice efectuate în ultimul deceniu, au identificat numeroase resturi de așezări (locuințe, morminte, arme, ustensile, obiecte de podoabă, ceramică, etc.) postromane (sec. IV) la Blaj-Petrisat⁵⁹ și Lunca Târnavei⁶⁰ și prefeudale (sec. V-VII) la Biia, în punctele "Unghiul Vărăzii" și "Straja"⁶¹, Sânmiclăuș, în locurile "Răstoci" (așezare) și "Grușor" (cimitir)⁶², Șona - "Lunca Șonii"⁶³, Sâncel - "Tătăraua"⁶⁴ etc. La acestea se adaugă descoperirile mai vechi de la Blaj-Mișca (fibule cu capete în formă de bulbi de ceapă)⁶⁵ și Obreja (așezare și cimitir din secolele II-IV e.n.)⁶⁶.

Identificată la Pețelca, la 1 iunie 1880, moneda reprezintă cea mai veche descoperire de la Theodosius II ivită pe teritoriul județului Alba și atestată până în prezent în documentele de arhivă. Abia în 1956 este semnalată încă o piesă la Sebeș - "Câmpul Gussu"⁶⁷, urmată apoi de exemplarul aflat, în anul 1975, pe malul Mureșului, la sus de orașul Alba Iulia⁶⁸

⁵⁶ D. Protase, *Continuitatea...*, p. 167; B. Mitrea, în *SCIV*, 16, 1965, 3, p. 614, nr. 52; C. Preda, în *SCIVA*, 26, 1975, 4, p. 474 și nota 260.

⁵⁷ E. Chirilă și colab., în *StCom* - Sibiu, 18, 1974, p. 136. C. Preda, *op. cit.*, p. 462.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 475; E. Chirilă și colab., *op. cit.*, p. 137.

⁵⁹ M. Blăjan, în *Apulum*, XXVI, 1989, p. 307 și nota 66.

⁶⁰ Materiale inedite. Cercetări de teren efectuate în anul 1978 de M. Blăjan.

⁶¹ Periegeze întreprinse între anii 1975 și 1979 de către M. Blăjan.

⁶² Gh. Anghel, M. Blăjan, în *Apulum*, XII, 1974, p. 319-329; Idem, în *Apulum*, XV, 1977, p. 285-297; Idem, în *MCA. A XIII-a sesiune anuală de rapoarte*, Oradea, 1979, p. 281-284; Idem, în *MCA. A XIV-a sesiune anuală de rapoarte*, Tulcea, 1980, p. 493-495.

⁶³ Sondaje și cercetări de teren efectuate de M. Blăjan în anul 1979.

⁶⁴ Periegeze efectuate de M. Blăjan la 19 aprilie 1983; vezi și M. Blăjan, în *Apulum*, XXVI, 1989, p. 307-309 și nota 68.

⁶⁵ *Repertoriul arheologic al județului Alba*, mss, fișa Blaj.

⁶⁶ D. Protase, în *ActaMN*, 8, 1971, p. 146-160.

⁶⁷ M. Blăjan, în *Apulum*, XXII, 1985, p. 100, nr. 13 și bibliografia aferentă.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 98 și bibliografia citată. Din malul Mureșului provine partea superioară a unui vas borcan, modelat la roata rapidă din pastă fină, degresată cu nisip mărunț și rareori cu granule mai mari. Ars în mediu reducător, peretele recipientului are în spărtură miezul maroniu-cafeniu și fețele cenușii. Vasul avea gâtul cilindric, marginea răsfrântă oblic în afară, teșită la interior, cu muchia rotunjită. Umărul este decorat cu benzi de linii ondulate incizate des, cu ductul aplecător spre partea stângă, despărțite de o canelură orizontală.

După caracteristicile tehnice, vasul aparține culturii Bratei și indică pe terasa din partea stângă a râului o așezare prefeudală (sec. V-VI e.n.). Muzeul Aiud, inv. nr. 2202.

Monedele medievale atestate în colecție însumează 67 piese din aramă, argint și aur, eșalonate din secolul al XIII-lea până în prima jumătate a veacului al XIX-lea. Ele constituie emisiuni monetare ale statelor vecine (Ungaria, Polonia, Bohemia, Imperiul Habsburgic, Imperiul Otoman și Imperiul Rus) și reprezintă moneda de schimb care a circulat de-a lungul secolelor pe teritoriul Transilvaniei.

a) **Monedele ungare** sunt atestate prin trei piese din aramă, din care una de la Bela III (1215) și două de la Francisk Rákoczy II, bătute în anii 1704 și 1705, și un exemplar din bronz, emis în 1706.

b) **Monedele polone** cuprind 47 piese: 12 groși a 3 froșițe de la Sigismund (1524), un florin din argint de la Casimir (1659) și 25 monede din argint de câte 6 groși de la regii Ioan Casimir și Ioan Sobieski, emise între anii 1652-1653, precum și 9 piese de câte 6 groși bătute în anul 1660.

c) **Moneda bohemiană** de 3 groși este bătută din argint, în anul 1665, în vremea împăratului Leopold I.

d) **Monedele austriece** de aramă (11 bucăți) constau din 8 piese de câte un creițar (**Ein Kreitzer**), bătute în timpul Mariei Tereza (3), Iosif II (1) și Francisc II (4), în anii 1752, 1762, 1770 și 1800. La acestea se adaugă două monede de câte 6 creițari (**Sechs Kreitzer Ebländisch**) și o monedă din anul 1887 (**Österreichische Scheidenmünze**).

e) **Monedele turcești** sunt atestate prin 3 piese din aur în valoare de 9 franci. Una din monede și o salbă cu semilună erau găurite, indiciu că au fost purtate în șirag la gât, ca obiecte de podoabă.

f) **Moneda rusească** constă dintr-o singură piesă de 3 ruble, bătută din platină în anul 1833.

Ca și în cazul monedelor romane, extrasul testamentar nu face referiri cu privire la locul și autorul descoperirii emisiunilor medievale. Varietatea, lipsa de unitate și încadrarea cronologică a pieselor numismatice ne asigură că exemplarele aflate în colecție nu provin la origine din tezaurе monetare, ci constituie piese descoperite izolat. În lipsa unei determinări certe a monedelor și a unor informații complete cu privire la descrierea lor, nu putem identifica locul de proveniență al pieselor.

Unele din acestea erau colectate din împrejurimile Blajului. În acest sens este semnificativ gestul teologului J. Vladu din Blaj, care a oferit muzeului două monede din argint de la Sigismund II și Leopold I și un ban rusec⁶⁹; Constantin

⁶⁹ Timotei Cipariu, în *Archivu...*, XXXV, 1870, p. 704.

Papfálvi, canonic mitropolitan, donează 4 monede din argint de la Sigismund III (1) și Leopold (2) și o piesă bavareză⁷⁰, iar Sam. Molnár trimite muzeului o monedă "intraaurită" de la Maria Tereza și Iosif II, bătută în anul 1769⁷¹. Alte emisiuni monetare puteau proveni din donațiile oferite muzeului gimnaziului de diferiți entuziaști din Transilvania. Timotei Cipariu semnaleză în *Archivu...*, editat în anii 1868-1870, patru donații de monede medievale. Astfel, din Sânt Mihaiul de Câmpie (jud. Bistrița-Năsăud) sunt trimise din partea lui Alexandru de Halobory vreo 10 exemplare din argint emise de Matei Corvin (1), Vladislav (3) și Ludovic (6), bătute în anii 1508, 1509 și 1520⁷². Iul. Bărdosi, inspector școlar, ca și altădată oferă din Băița (Zarand) 33 piese recente, bătute din aramă și argint⁷³, iar F. Stanu Popa, culegător de litere din Sibiu, trimite 5 monede din argint "mai noi"⁷⁴.

Monedele moderne cuprind două piese românești din vremea lui Carol I, regele României, bătute din aramă în anii 1880 și 1885.

Medaliile românești constau dintr-un medalion, o cutie și două exemplare comemorative turnate, în 1881, cu prilejul sărbătoririi zilei de încoronare a regelui Carol I, la 10 mai 1881.

Monedele și medaliile românești menționate în testament au fost primite de reputatul învățat român din Pănade în timpul deplasărilor făcute la București pentru a vizita România sau pentru a participa la ședințele Academiei Române (1867), ca membru fondator ales în anul 1866⁷⁵.

Obiectele personale ale semnatarului testamentului cuprind o cutie din metal și un inel cu nouă diamante, prețuit la 50 fl. La acestea se adaugă o cruce pectorală din aur și o catenă, piese care făceau parte din seria obiectelor de cult menite să sugereze treapta ecclesiastică ocupată de cărturarul blăjean.

4. Concepția lui Timotei Cipariu despre arta monetară

Pasiunea eruditului din Pănade pentru numismatică a pornit din dorința reală și atitudinea sa profund patriotică de a strânge dovezi numeroase în favoarea tezei continuității daco-romanilor în Transilvania după părăsirea Daciei antice de autoritățile romane. Ca un cunoscător al mărturiilor numismatice T. Cipariu a constatat caracterul utilitar al monedei și a apreciat-o

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ Idem, XXXVII, 1870, p. 744.

⁷² Idem, XIV, 1868, p. 280.

⁷³ Idem, XXXVIII, p. 760.

⁷⁴ Idem, XXXVII, p. 744. Prof. Simion Mihali Mihalescu, la 15 ianuarie 1862, trimite din Craiova pentru muzeul liceului din Blaj un "gologan francez care peste secol va fi și el antichitate". Cf. Ioana Botezan și Alexandru Matei, *op. cit.*, p. 241, nr. 1776.

⁷⁵ În 1836, împreună cu George Barițiu, vizitează Țara Românească. Vezi Vasile Netea, *Timotei Cipariu și George Barițiu călători prin Țara Românească în 1836*, în *Studii*, IX, 1958, nr. 1, p.117-126. Ioana Botezan și Alexandru Matei, *op. cit.*, p. 15, nr. 2; p. 70, nr. 71-75; p. 55, nr. 555 etc.

cu justete sub aspect economic și artistic.

În anul 1861, pornind de la preocuparea sa de a cerceta banii în cursul de filosofie "Elemente de filosofie" predat la Seminarul din Blaj, a inclus și un paragraf dedicat artei monetare, numită "arta frumoasă monetară". Autorul textului sublinia "aspectul estetic al monedelor, valoarea lor artistică" și remarca fără îndoială "caracterul de schimb economic etalat de monedă", adică "destinațiunea originară pentru comerțului vișiei". T. Cipariu a observat că utilitatea economică a monedei depinde de mărimea, dimensiunile și destinația acesteia și subliniază importanța "pro forma" a pieselor numismatice care circulau "ca bani sau mediu general de schimb". De la această categorie de piese, reputatul filolog și istoric excepta monedele "**materiale sau onorifice (medaille)**" emise cu ocazii festive în număr mic, dar cu valoare mare⁷⁶.

În opinia autorului, orice monedă este un obiect de artă monetară realizat din "combinarea artistică... a unei **opere de sculptură**" și una de "**scriptură**" și se integrează "în cadrul artelor plastice" compuse. În concluzie, afirma că "arta de a cunoaște banii" poate fi numită **numismatică** și se deosebește de epigrafia plastică, denumită și "**arta de a forma inscripțiuni frumoase**"⁷⁷.

5. Concluzii

Trecerea în revistă a extrasului de inventar transcris după actul testamentar al cărturarului Timotei Cipariu reține atenția asupra colecției numismatice constituite din emisiuni antice, medievale și moderne, bătute în aramă, bronz, argint și aur. Dintre exemplarele antice se cunoaște locul de proveniență doar pentru moneda din bronz de la Traian găsită la Blaj. O importanță descoperire documentară o prezintă **solidus**-ul de la Theodosius II, localizat la Peșelca. Rămasă peste un veac necunoscută și necitată în studiile numismatice de sinteză, piesa postaureliană constituie prima emisiune monetară a împăratului Theodosius II semnalată pe teritoriul județului Alba. Celelalte monede antice și medievale sunt lipsite de informații referitoare la locul descoperirii. Ele pot rezulta din descoperirile izolate făcute de-a lungul anilor la Blaj, în satele din împrejurimi sau în Transilvania și provin din donațiile oferite de intelectualii români lui Cipariu pentru creșterea și lărgirea colecției documentare a muzeului gimnaziului. Dar oricare ar fi locul de proveniență, prezența monedelor în colecția înregistrată de testament subliniază eforturile și preocuparea asiduă a eruditului blăjean pentru salvarea vestigiilor arheologice și numismatice antice și medievale ivite în Transilvania, investigarea și popularizarea lor în *Archivu...* și în alte publicații ale vremii și

⁷⁶ Alexandru Sășianu, *Timotei Cipariu și arta monetăriei*, în *Crisia*, V, 1975, p. 265.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 266.

îmbogățirea fondului documentar al primului muzeu românesc din Blaj.

Așadar, pe lângă aportul neprețuit adus la studierea filologiei, folclorului și istoriei și la dezvoltarea învățământului, ziaristicii, teatrului și culturii românești transilvănene, preocuparea pentru adunarea și studierea monedelor pledează pentru identificarea lui T. Cipariu cu unul din primii numismați români, care au făcut aprecieri judicioase asupra caracterului banilor sub aspect istoric, artistic și economic. Emisiunile numismatice aflate în număr mare în inventarul muzeului și în colecția sa reprezintă dovezi incontestabile ale preocupării permanente a eruditului blăjean de a ridica instituția muzeală organizată în cadrul gimnaziului la rangul unui veritabil muzeu național, care să ofere mărturii inedite și argumente importante efortului său de decenii de a demonstra continuitatea de locuire a daco-romanilor de-a lungul secolelor în Dacia intracarpatică de odinioară și originea latină a românilor din spațiul carpato-dunăreano-pontic.

ANEXE

I

...condiționem (?) între frații două și jumătate surori instituendăm concernet debend.

Ad VIII. Idem observari volo etiam velate ad id, quod sub hoc titulo puncto I - a) tantum de Natalia scriptum erat, nunc vero idem et de altera filiola Domnica intelligendum venit, ut ex summa 400 florenorum eo quoque suos tentetur; post obitum neforo matris utraque singularim quotannis 100 fl., in summa 200 florenis, dum nubent, pro sui subsistentia mediante tutore legaliter constituite accipiant; rubentes vero singulae tantum mille florenos titulo datis obtineant.

Ad IX sub c). Ad stipendia I et II ordinis (400 et 200 florenorum), dicti juvenes Adrianus at Timotheus, non modo concurrere poterunt, verum si concurrent, eo omni in casu etiam obtineant, omnibusque concurrentibus praeferantur, dummodo testimonium de maturitate producant.

Ad X. Quod si designati executores spartam hunc in se seseipere nolint aut non possint, alios per Ven. Capitulum eorum in locum designari cupie.

Blasii, ipsis Kal. Julii, MDCCCLXXVI.

Tim. Ciparium manu propria Praepositus.

Biblioteca Academiei Române (BAR), Fondul documentar Timotei Cipariu (FTC), doc. 108/1876.

II

Codicillus

Ad testamentum meum de Va Martii a.c. quod unice validum hisce declaro, sequentia adhuc adjici volo, et quidem:

1) E substantia mea pecuniaria in obligationibus, quae actie in 40 idest quadraginta frustris Status obligationibus, singulis a 1000 id est mille florenis val. austr. consistit, quintam partem seu 8 idest octo obligationes de 1 nov. 1868 cum fuis semestralibus ita dictis conponibus a 21 fl. v. a., post obitum meum decerni, et in

subsidium relictæ familiae professoris olim Georgii Rațiu, trium nemse liberorum: Adriani, Tilothei, es Nataliae, horumque matris converti ita volo, ut singulis hisce quatuor personis, exclusis aliis quibuscumque sub quocumque praetextu praetenditibus, pars aequalis abveniut et exolvatur; administratio vero huius Capitulis usque ad maioritatem respectivarum matri atque avunculo eorum Rm. Dr. Ioanni Rațiu concredatur.

2 De reliquis 32 obligationibus, quas praesertim in varia foundationes ut pete pro bibliotheca mea, Clero juniori, scholis at Panadiensibus destinavi, speciatim et uberius in olio codicillo deinceps tractabo; hic autem in genere ad tantum observare volo, quod:

a) pro bibliotheca, eius manipulatione et regni sitis (erro) octo pariter obligationes;

b) pro clero jun. noviter parochium adeunti, ac aliquat votivalibus, aequè 8 obligationes;

c) pro scholis seu stipendiis, et schola puellari locali, similiter 8 obligationes - denique

d) pro Panadiensibus: parochie et templo, ludimagistro et schola, meisque et fratre consanguineis septem obligationes deputaverim; unica solum (p. 2) remanent obligatione, quam furte pro improvisis casibus applicaturus sum.

Quem praesentem Codicillum manu mea propria descriptum, usuatque meo sigillo munitum, sestibus etiam adscriptes confirmari feci et subscripsi.

Blasii, 1/XIII Julii, MDCCCLXXXVI.

Timotheus Cipariu m. pr.

Ve. Cap. metrop. gr. c. Blassiensi praepositus.

24 obl. = 24 000 a 42 fl.

24

168

84

1008 fl.

1. Studentibus 300 fl.

2. theologi 200 fl.

3. Schola puell. 200 fl.

4. Panadiensibus 200 fl.

5. familiae 60 fl.

6. bibliothecae 40 fl.

7. vatalibus 8 fl.

1008 fl

BAR, FTC, doc. 109/1886.

III

Codicillus

Ad testamentum meum de Va Martii a.c. quod unica validum hisce declaro, sequentia adhuc adjungi volo nimirum:

E substantia mea pecuniaria in obligationibus, quae actu in 30 idest triginta frustis Status obligationibus, singulis a 1000 idest mille florenis val. a. consistit, quae annorum censum 1260 fl. essiciunt, sequentes foundationes fieri valo, ut pote:

I Pro bibliotheca mea, annue 300 fl.

II Pro studentibus	300 fl.
III Protheologis absolutis	200 fl.
IV Pro schola puellari locali	200 fl.
V Pro Panadensibus	200 fl.
VI Pro sacris in Cathedralis	60 fl.

In summa: 1260 fl.

6 obl. = 6000 fl. a 42 fl. x 6

256 fl. x 4

1 008 fl.

BAR, FTC, doc. 110

IV

Extractu

dein Codiciliu de 1/13 Iuli 1886, pre românesce

"Punctul 1". Dein substantia mea in bani voliesc ca, după moartea mea, se rumpe - suptu obligatiuni de ale Statului de 1 nov. 1868, de câte una milia floreni val. austr. împreună cu cuponii loru semestreali a 21 fl. v.a., și se se întorca spre ajutorarea familiei remase după fostulu prof. Georgiu Rațiu, adecă filibru lui: Adrian, Timotei și Natalia și numei loru M., așa în câtu fiacarei dein aceste partu persoane se i se vina una parte egale, respingându orișice feliu de pretentiune a orișicui; er' administrarea acestui Capitalu până la maioritatea respectiviloru minori, se încredetiază numai loru și unchiului loru R-su Dr. Ioane Rațiu.

Blasiu 1/13 Iulii 1866

Tim. Cipariu m. pr. prepositu

BAR, FTC, doc. 111/1866.

V

Codicillus

Ad testamentum meum de V-e martie a.c. quod unice validum hisce declaro, sequentia adhuc adjungi volo:

E substantia mea pecuniaria in obligationibus, quae actu in 30 idest triginta frustis status obligationibus singulis a 1000 idest mille florenis val. austr., consistit, atque annuorum sensum 126 000 fl. essiciunt, sequentes foundationes pro perpetuo fieri volo, ut pote:

I Pro bibliotheca mea, annue	300 fl.
II Pro studentibus	300 fl.
III Pro theologis absolute	200 fl.
IV Pro schola puellari locali	200 fl.
V Pro Panadensibus	200 fl.
VI Pro sacris in Cathedralis	60 fl.

In summa: 1260 fl.

Sequentibus cum observationibus nemse (?)

Ad I a) Manipulanti, annue	150 fl.
b) Servitori, annue	50 fl.
c) pro charta, candelis etc.	50 fl.
d) pro augmentis bibliothecae	50 fl.

In summa: 300 fl. v. a.

Ad II. Ex his 300 fl., stipendia formentur, pro necessitate, maiora vel minora, uti

videlitur Ven. Ordinariatus cum Capitulo, sed non infra 50 fl.

Ad III. Ex his quotannis duobus theologis absolutis praestantibus, dum curam animarum adibunt, per 100 fl., iudicia Ven. Ordinariatus exsolvantur.

(p. 2) Ad IV. Hae summa, sine in meliorem donationem respectivarum institutricum, cive in meliorem pro renata, alias necessitates scholae huius loci, eius dem Ven. Ordinariatus una cum Capitulo, dispositionibus convertatus.

Ad V. a) Parocho et ludimagister per 40 f. annue 80 fl.

b) templa ex scholae, per 30 fl. annue 60 fl.

c) representanti familiae meae ita qui dam ut 60 fl.

In summa: 200 fl. v. a.

a) parochus tempore quadragesima comemorationem in sacris pro meis defunctis faciat;

b) ludimagister et assignatis 30 fl. in praemia, libros, aliasque scholae necessitates erogabit derogatis vero rationes documentatas Ven. Capitulo quotannis seddat;

c) representans autem familiae sub conditione percipiat si digne se gerat, id quo Ve. Capitulo probare tenebitur;

Ad VI. Pro 60 idest sexaginta votovalibus ad meam intentionem, itaquidem, ut pars dimidia celebrantibus a 50 fris altera vero pro eiusque servientibus cedat.

Datum Blasii, 31 Decembris, 1886.

Timotheus Cipariu, m. p. praepositus.

BAR, FTC, doc. 112/1886

VI

Méltóságos és f lizstelend Káptalan

Néhai Cipariu Timotej balázsfalvi görög katholokus érsekségi nagy prépost éltéban fenti szám alá egy boritékba zárt végrendeletet tett le nállamoly további megkereséssel, hogy halála után ezen végrendeletet a szokásos kihirdetés eszközlése után általános örökössének szolgáltassam ki.

Mínyán tudomásom szerint a végrendeleti általános örökös a Méltóságos és f tisztelend Káptalan, ennélfogva felkérem, hogy az illetékes nagy enyedi királyi, árásbiróságnál a végrendelet kihirdetése végett 1887 évi October hó 26-án itt helyt Enyeden e célra különös megbizással ellátott meghatalmazottja átal magát képviselteni sziveskedjék; kinek meg bizása arra is kiterjedjen, hogy az erredeti végrendeletet át is vehesse.

A királyi közjegyz t l

Nagy Enyeden 1887 October hó 22 én

Folyovich Sándor, kir. közjegyző

A méltóságos és f tisztelendő gör. kath. káptalamok Balázsfalván.

BAR, FTC, doc. 191/1886

Traducere

Onorat și preasfințit Capitul,

Răposatul Cipariu Timotei, prepositul Mitropoliei greco-catolice din Blaj, în viață fiind, a deșus la mine sub numărul de mai sus, într-un plic închis testamentul său, cu rugămintea ca după moartea lui acest testament, după executarea anunțării

obișnuite, să-l remit moștenitorului legal.

După știința mea, urmașul testamentar este onoratul și preasfințitul Capitlu; în acest sens am rugămintea să binevoii ca persoana care se prezintă la judecătoria regală de ocol din Aiud în legătură cu anunțarea testamentului la data de 26 octombrie 1887 aici, pe loc, la Aiud, în acest scop să vină cu împuternicirea în așa fel încât să preia testamentul original.

De la notarul public regal,

Aiud, 1887 octombrie 22

Folyovich Sándor, notar public regal

Onoratului și preasfințitului Capitlu gr. cat. din Blaj

VII

Multonoratului Aron Boeriu,
Parochu și viceprotopopu în Aiud

Onoratului domn Alexandru Folyovich, notariulu publicu din Aiudu, cu datulu 22 octombrie a.c. ne înscrentiesc că în 26 a lunii curente se va publica la judecătoria singulară rege(a)sc(ă) de acolo testamentulu fericitului prepositu capitulariu Timotei Cipariu, din care cauza și se transmite sub nr. 30 1887 multonoratului Aron Boeriu parochulu și viceprotopop în Aiud alăturar ér plenipotentia cu însărcinare ca se representi pre acestu capitlu la publicarea din cestiune să lu transpune încoace.

Blasiu din sied. Capitlului metropolitan tienută la 24 Oct. 1887.

BAR, FTC, doc. nr. 30/1887

VIII

Plenipotentia

Subscrisulu capitulu împuternicesce prin acéstá pe multonoratul Aron Boeriu, paroch și viceprotopopu gr. catolicu în Aiud, a lu representa la onorata judecătoria singulara regesca din Aiud în 26 octobrie a.c. cu ocaziunea publicerei testamentului fericitului prepozitu capitulariu Timotei Cipariu, după nota onoratului domnu Alexandru Folyovich notariu, care testament publicu de datatu 22 octobrie a.c. se afla depusu de densulu sub numerulu 191-1886; deodate se plenipotentiază subu numitului paroch și veceprotopopu a primi de la numita judecătorie testamentulu originalu din cestiune spre alu transpune acestu capitulu.

Blasiu din sedinta capitlului metropolitan tienută în 27 octobrie 1887.

BAR, FTC, doc. 130/1887 oct.

VIII

125/1887 sept. 6 (scris cu creionul)

másolat

Hagyatéki leltár

Felvetetett Balázsfalván 1887 szeptember hó 3ik napján vógrendelet meklett elhunyt Timotheu Cipariu görög catholokus prepost hagyatéka tárgyában.

Jelenlév k

az előljáróság részér l

Basiuliu Turk királyibíró

Tarnya Lajos királyijegyző

as örökösök részér l:

Ioan M. Moldovan kanonok

Dr. Ioan Rațiu kanonok

folyósz ám	Tárgy	Összeg forint	oszesen crajcár
	I Cselekv állapot		
	a) Ingatlan		
1	A káptalani tulajdonát képez pénz szekrényben találtott: 21 drb. állami 1000 forintosérték papir az 1888 évi február 1 t l esedékes szelvényeivel a 815 forint darabja... Ezer papirok számai a következ k: 114.160, 117.804, 117.805, 117.806, 127.112, 137.034, 148.679, 152.555, 165.413, 165.611, 165.612, 165.610, 165.614, 167.026, 199.979, 203.307, 223.316, 223.317 és 223.318 átvitel...	18015	
	p. 2		
	áthozatal...	18015	
2	1 db. sárga börtárca, melyben találtott		
3	Alexandru Román által 1877 évi március 10r l		
4	300 forintr l kiállított váltó A maramarosi Román népvelési egyesület által kibocsátott Részvény (értéktelen).		
5	A Szászvárosi kerülethez tartozó községek ösztöndíj naplójá, melyhez csatolva van 3 darab 100 forintos és 6 darab 50 forintos kötvény elobbiek 197.772, 680.054, 680.055, számú kett 1887 évi január 1én és egyik folyó évi április 1 t l esedékes szelvénnel. Utóbbiak 1609 November 1én, 7215. 1887 évi augusztus 1én, 19912, 20413. 1887 évi october, 1én 37.553, 56.015 számi és 1887 évi julius 1én esedékes szelvényeivel. Ezen papirok örökhagyó kezelése alatt állottak.		
6	2 db. 10 frankos arany	10	
8	4 db. kisalakú török arany pénz	4	
9	1 db. régi arany pénz	4	
10	2 db. # ezüst #		2
11	2 db. # réz # átvitel...	18633	66
	p. 3		
	áthozatal...	18633	
12	1 drb. ezüst harnot szelence	5	
13	1 # régi pléh dohány szelence		10
14	2 # érem (Bene merenti) ezüst és réz	3	
15	1 # preposti arany kereszt - lánczal	60	
16	1 # - gyür kövekkel kirakva	50	
17	1 # ezüstbe foglalt ereklye	1	
18	1 satul 12 személyre való China ezüsr ev eszköz használt	30	
19	1 db. fényképi tárca	1	
20	1 # 6 lövet revolver	3	

folyószám	Tárgy	Összeg forint	összesen krajcár
21	1 # gyümölcs kosár	-	40
22	1 # dohány tartó agyagból	-	20
	A szobákban		
23	1 drb. barnára festett etázs	2	
24	3 # porcellán csésze (a) 20 krajcáros		60
25	2 # # kanna (a) 15 krajcáros		30
26	2 # üveg pohár (a) 10 (krajcáros)		20
27	1 # furnirozott kis szekrény	3	
28	1 # touselleta tükör		50
29	2 # fejkefe		40
30	1 # kicstirozo gép csövekkel	1	
31	1 # barna szövettel bevont divány	2	
	átvitel...	18797	36
	p. 4		
	áthozat...	18797	36
32	1 db. éjjeli szekrény		80
33	1 # termométer kis alakú		10
34	1 # furnirozott ágyfa	6	
35	4 # párna héjjal 3 forintos	12	
36	1 # paplan lepejjel	2	
37	1 # madracz	4	
38	1 # pirosas ágyterit	1	
39	1 # dunyha	3	
40	4 # - kisebb aranykeret kép (a) 20 krajcáros		80
41	2 # ágy lepej		40
42	2 # nagyobb aranykeret kép (a) 1 forint 50 krajcáros	3	
43	1 # szürke olasz - fal	2	
44	1 # gárnitúra piros szövettel bevont szoba - butor	60	
45	1 (ingás) fali óra	10	
46	6 drb. kisebb arany keret kép (a) 50 krajcáros	3	
47	2 # nagyobb # 2 forintos	4	
48	2 # aranyzott függöny tartó	2	
49	2 pár fehér függöny	2	
50	1 drb. arany keret kép (néhai arképe)	1	
51	2 # borostyán k csibuk szopoka	2	
52	1 # ácel kés fen		40
53	1 # furnizorott fiókos kaszten	10	
	átvitel...	18926	66
	p. 5		
	áthozat...	18926	66
54	1 drb. burnot szelence kis alak		10
55	1 # hangszer hangadó		30
57	2 # pecsét nyomó		40

folyószám	Tárgy	Összeg forint	összesen crajcár
58	6 # "pigne" törülköző kendő (a) 50 krajcáros	3	
59	1 # pirosas kávé abrosz		50
60	1 # fehér "Pigne" terít	1	
61	2 # kék asztalkendő		10
62	1 # gyapjú "Chinal" színes	1	
63	1 pár sűrű szövet nadrág		
64	1 drb. fekete selyem nyakkendő		50
65	1 # viola szín #		10
66	1 # fekete bársony házi sapka	1	
67	1 # - veres selyem öv arany rojttal	5	
68	1 # - rojt nélkül		50
69	1 # - feketesselyem nyakkendő		20
70	5 # - fehér viselt férfiig (a) 50 (krajcáros)	2	50
71	1 pár gyapjú harisnya		25
72	1 db. asztali óra borítékkal	5	
73	1 # cserép (dohány) tartó (kutya alak)		50
74	1 # levél nehezék (100 forintos) képpel		10
75	1 # barna fából készült feszület		50
76	2 # barna szövettel bevont szék	2	
77	1 # Diófa kihúzó asztal	10	
78	1 # barna szövettel bevont kisebb szék		80
	átvitel...	18.962	96
	p. 6		
	áthozat...	18.962	96
79	1 db. aranyozott kék keret fali tükör	10	
80	1 # furnirozott egy lábú asztal	5	
81	2 # fali barométer (a) 5 forintos	10	
82	1 # fehérselyem borotva	1	
83	2 # kézi mikroszcop	1	
84	1 # fekete fa feszület		50
85	1 # porcelán tinta tartó	1	
86	1 # himzett órapárna		50
87	1 # satula különböző író eszköz		40
88	2 # album képekkel	1	50
89	1 pár műfogsor értéktelen	5	
90	1 drb. réz füles	1	
91	1 # cacsuk fül halcs	1	
92	2 # lупpa (a) 50 krajcáros	1	
93	1 pár szemüveg		50
94	1 drb. györgy szoba csengettyűhúzó	1	
95	1 # rongált c(z)itera	1	
96	46 # régi ezüst pénz	-	
97	18 # réz #	-	

folyószám	Tárgy	Összeg forint	összesen crajcár
98	9 # ezüst #	-	
99	5 # bankó #	-	
100	1 # nagyobb alakú pénzes tárca átvitel....	19004	50 86
	p. 7		
	át hozat...	19004	86
101	2 drb. furnirozott chifoner (a) 10 f (orintos)	20	
102	2 # arany keret kép (a) 40 krajcáros		80
103	1 # ruha fogas		50
104	2 # selyem papi öltöny	10	
105	1 # # kalap		50
106	1 # fül hangcs	2	
107	1 # festett k p láda		30
108	1744 # külömbféle könyv kötve	800	
109	2 # könyv szebrényben helyezve		
110	1328 # külön álló állványokon		
111	1 # 50 vedres hordó vasabroszal	1	50
112	1 # káposztás kád	1	
113	1 # ruganyos kocsi	250	
114	2 # szoba szőnyeg	2	
115	2 # rongált szuszék		80
116	1 # festett szán	80	
117	1 # hámos pejkancsa - 16	30	
118	1 # összehajtható ágyfa	3	
	összesen...	20207	45
	Szenved állapot		
1	Daniel István boltikontója a % alatt becsatolt számla szerint		
	p. 8		
2	Patikai Kontó	528	40
3	Dr. Breduşan Iakab számlái	8	64
4	Dr. Papu házi orvos - Díjja	31	83
5	Salesfrigyes épít mester számlája	50	
6	Daniel Mihály számlája	160	
7	Temetési költség	34	74
8	Kincstári adó és illeték	600	
	Összesen...	96	53
		1510	14

Levonva a szenved állapotot a cselekv állapotból mutatkozik tiszta hagyaték 18.697 forint 31 krajcár mely hagyaték a törvény további intézkedéséig végrendeleti végrehajtó Meltóságos Ioan M. Moldovan és Dr. Ioan Raţiu kanonok úrak felügyeletére és gondozására bízott.

Nr. crt.	Obiectul	Suma în forinți	total creițari
	octombrie 1887, 37.553, 56.015 la 1 iulie 1887 cu cuponul de scadență. Aceste hârtii de valoare au stat în administrarea		
6	testatorului. 2 bucăți; 10 franci de aur	10	
8	2 # ;monede turcești mărunte din aur	4	
9	1 # ;monedă veche din aur	4	
10	2 # ;monede vechi din argint		2
11	2 # ;monede vechi de aramă	-	-
	report...	18633	66
	p. 3		
	report...	18633	66
12	1 bucată tabacheră din argint	5	
13	1 # tabacheră veche de tablă pentru tutun	-	10
14	2 # medalii (Bene merenti): 1 din argint și 1 din bronz	3	
15	1 # cruce din aur de prepozit cu lanț	60	-
16	1 # inel din aur de prepozit cu piatră	50	
17	1 # moașe ferecate în argint	1	
18	1 # set de tacâmuri din argint pentru 12 persoane, folosit	30	
19	1 # portofel pentru fotografii	1	
20	1 # revolver (pistol) cu 6 focuri	3	
21	1 # coș pentru fructe (paner)	-	40
22	1 #vas din lut pentru tutun, în cameră		20
23	1 # etajeră vopsită în maro	2	
24	3 bucăți cești din porțelan a 15 creițari bucata		60
25	2 # căni de porțelan a 15 creițari		30
26	2 # pahare de sticlă a 10 creițari		20
27	1 # dulap mic furniruit	3	
28	1 # oglindă de toaletă		50
29	2 # perii de cap		40
30	1 # mașină de ascuțit (polizat) cu pietre	1	
31	1 # divan cu stofă maro	2	
	report...	18797	36
	p. 4		
	report...	18797	36
32	1 bucată noptieră		80
33	1 # termomentru mic		10
34	1 pat de lemn furniruit	6	
35	4 perine cu fețe a 3 forinți bucata	12	
36	1 # plapumă acoperitoare	2	
37	1 saltea	4	
38	1 bucată cuvertură pat roșiatică	1	
39	1 # dună	3	
40	4 # tablouri mici cu rame aurite a 20 creițari bucata		80
41	2 # cearceafuri de pat		40

DOCUMENTE DE ARHIVĂ CU PRIVIRE LA COLECȚIA NUMISMATICĂ A LUI TIMOTEI CIPARIU

Nr. crt.	Obiectul	Suma în forinți	total creițari
42	2 # tablouri mari cu rame aurite a 1 forint și 50 creițari	3	
43	1 # carpetă gri de perete italiană	2	
44	1 # garnitură de mobilă de cameră, tapițată cu stofă roșie	60	
45	1 # pendulă de perete	10	
46	6 # tablouri mici cu rame aurite a 50 creițari bucata	3	
47	2 # tablouri mari cu rame aurite a 2 fl. bucata	4	
48	2 # galerii de perete aurite	2	
49	2 # perdele albe	2	
50	1 # tablou cu rama aurită cu fotografia defunctului	1	
51	2 # șipcă spiț din chihlimbar	2	
52	1 # ascuțitoare de cuțit din oțel		40
53	1 # bufet furniruit cu sertare	10	
	report...	18926	66
	p. 5		
	report...	18926	66
54	1 bucată tabacheră mică pentru tabac de tras în nas		10
55	1 # diapazon		30
57	2 # tușiere		40
58	6 bucăți ștergare "Pigne" a 50 creițari bucata	3	
59	1 bucată față de masă roșie pentru cafea		50
60	1 # acoperitoare de "Pigne" albă	1	
61	2 bucăți față de masă pentru cafea		10
62	1 bucată de lână "Chinal", colorată	1	
63	1 pereche pantaloni din stofă gri	1	
64	1 bucată cravată de mătase de culoare neagră		50
65	1 # cravată de mătase de culoare violetă		10
66	1 # șapcă de casă din catifea neagră	1	
67	1 # brâu de mătase roșie cu ciucure aurit	5	
68	1 # fără ciucure		50
69	1 # cravată de mătase neagră		20
70	5 # cămăși bărbățești albe purtate, a 50 creițari	2	50
71	1 pereche ciorapi de lână		25
72	1 bucată ceas de masă sub clopot de sticlă	5	
73	1 # scrumieră din lut în formă de câine		50
74	1 # greutate pt. scrisori (prespapir) cu fotografie, de 100 forinți		10
75	1 # crucifix din lemn maro		50
76	2 bucăți: scaun tapițat cu stofă de culoare maro	2	
77	1 bucată masă extensibilă din lemn de nuc	10	
78	1 # scaun mai mic tapițat cu stofă de culoare maro		80
	report...	18962	96
	p. 6		
	report...	18962	96
79	1 bucată oglindă de perete cu ramă albastră aurită	10	

Nr. crt.	Obiectul	Suma în forinți	total creițari
80	1 # masă furniruită, cu un picior	5	
81	2 # barometre de perete a 5 forinți bucata	10	
82	1 # brici cu mâner alb	1	
83	2 # microscopae de mână	1	
84	1 # crucifix din lemn negru		50
85	1 # călimară din porțelan	1	
86	1 # pernă brodată pentru ceas		50
87	1 # set cu diferite instrumente de scris		40
88	2 # album cu fotografii: unul de 50 creițari și celălalt de 1 forint	1	50
89	1 pereche proteză de dinți (fără valoare)	5	
90	1 bucată cornet acustic din bronz	1	
91	1 # aparat auditiv "Caucsuk"	1	
92	2 bucăți lupe a câte 50 creițari bucata	1	
93	1 pereche ochelari		50
94	1 bucată sfoara clopoțelului de cameră	1	
95	1 # țiteră deteriorată	1	
96	46 bucăți monede vechi de argint		
97	18 # monede vechi de aramă		
98	9 # monede vechi din argint		
99	5 # bancnote vechi		
100	1 bucată portofel mare pentru bani		50
	report...	19004	86
	p. 7		
	report	19004	86
101	2 bucăți șifonier furniruit a 10 forinți bucata	20	
102	2 # rame aurite pentru fotografii a 40 creițari bucata		80
103	1 bucată cuier pentru haine		50
104	2 bucăți veșminte preoțești din mătase	10	
105	1 bucată pălărie preoțească din eneton (?)		50
106	1 # cornet acustic	2	
107	1 # scui pătoare vopsită		30
108	1744 bucăți; diferite cărți legate	800	
109	2 bucăți; cărți așezate în dulap		
110	1348 # (cărți) aflate pe polițe		
111	1 bucată butoi de cincizeci de vedre cu cercuri de fier	1	50
112	1 # ciubăr pentru varză	1	
113	1 # trăsură cu arcuri	250	
114	2 bucăți covoare de cameră	2	
115	2 # lăzi de făină deteriorate		80
116	1 bucată sanie vopsită	80	
117	1 bucată cal cu hamuri	30	
118	1 # pat de lemn rabatabil	3	
	Total:	20207	45

Nr. crt.	Obiectul	Suma în forinți	total creițari
1	II Partea pasivă Daniel István, în contul mortului conform chitanței alăturate cu procentul de	528	40
2	p. 8		
3	În contul drogheriei	8	64
4	Dr. Bredușan Jakab, note de plată	31	83
5	Dr. Papu - medic de casă - onorariu	50	
6	Saler Frigyes - maistru constructor, notă de plată	160	
7	Daniel Mihaly, notă de plată	34	74
8	Cheltuiele de înmormântare	600	
	Impozit la trezorerie și taxă	96	53
	Total:	1510	14

Scăzând din partea activă pe cea pasivă se arată că rezultă 18 697 forinți și 31 creițari, care succesiune rămâne până la următoarea hotărâre a legii executorilor testamentari, adică domnilor canonici Ioan M. Moldovan și Dr. Ioan Rațiu pentru supraveghere și administrare.

Blaj, 1887 septembrie 10.

Romulus Turcu

Tornya Lajós

I. Moldovan

Dr. I. Rațiu

BAR, FTC, doc. 125/1887

IX

Prea Veneratului Capitul alu Bisericeii Catedrale Metropolitane de
Alba Iulia și Făgărașiu în Blasiu
Preaveneratu Capitul,

Raportului Reverendisimului în Christos Frate Ioan M. Moldovan prepositu, din 6 octombrie 1897, în care presenta Preavenerabilului Capitul rațiuni despre lăsamântul prepositului de pia memoria Timoteiu Cipariu și care decisiuni în privința unora puncte din testamentul și codicilului adormitului în Domnulu prepositu relative la fundațiunea aceluiași, dimpreună cu documentele rațiunilor și cu actele procesului primu portatu în cause validității testamentului și a codiciliului: se strapune sub Preaveneratului Capitul, pe care cu stima lu - se cercamu, se binevoiască a dispune revisiunea acelor rațiuni, și rezultatulu dimpreună cu raportulu și acclusele a-lu strapune încoce, ca apoi sub presidulu subscrisului, se va poté tiene siedintia capitularia în care se luamu decisiuni în punctele propuse.

Cu osebită veneratiune remanu.

Din siedintia Consistoriului arhiepiscopescu tienuta în Blasiu la 19/7 octombrie 1897.

Spd. 21/10 1897

Pe verso: 5068-1897. Fundațiune Cipariu

Arhivele Statului. Filiala Alba, Fondul "Mitropolia Română Unită Blaj", dosar nr. 1525/1919, doc. 5068/1897 (AS.FA.FMRU Blaj).

X

Veneratului Capitul Metropolitanu **in locu**

Scripta Reverendissimului prepositu capitulariu Ioan M. Moldovan de datulu 12 oct. a.c. în cauza Fundațiunii Cipariene petractându-se în ședinția capitulară de astăzi sub presidiul nostru se transpune sub % pre lângă următoarele decisiuni:

1. Actulu de transpunere a Fundațiunei Cipariene în 19957 fl. 80 cr. v.a efecte de valoare la cassa centrale arhidieceșană intemplată în 18 februarie 1898 în origine se facă spune (?) sub % spre a se restitui R-dissimului prepositu capitulariu cu transpunetariu (?), reținându-se în cassa capitulară o copie a acestui actu.

2. Documentele cerute de comisiunea (de) revendicare a rațiunilor Fundațiunei Cipariene și produse de R-dissimulu prepositu ca fostu administratoru prin scripta de mai sus sub n-rii 1, 2, 3, 4 aflându-se în ordine se primesc și se decide a se asieda la rațiuni la locul loru, er' deslușirile date la positiunile ratiunilor 53 și 54 se primesc ca îndestulătoare.

3. Crucea de auru cu emailu și catena de auru precum și anelele de auru de sub pus. 15 și 16 ale inventarului lăsate de fericitulu prepositu T. Cipariu capitlului ca insigne prepositale voru fi a se păstra totudeauna ca fiind infructa, și a se străpune actualului preposit capitulariu spre usuare pe lângă reversu.

4. Prețul uniformei de mătase de la posit(iunea) inventarului 104 de 10 fl. și a cingului de la posit(iunea) inventarului 68 de 50 cr., precum și prețulu aloru 20 franci de auru de la posit(iunea) inventarului 6 (după cursulu bursei din Budapesta din 10 decembrie 1898 în 9 fl. 60 cr. v.a. laolaltă 20 fl. 10cr. v.a.) sub datului și numărul presente se transpune administrațiunei Cassei Centrale Arhidieceșane spre a se alătura la massa Fundațiunei Cipariene. Tot acolo se decide a se transpune spre păstrare acțiunea Asociației pentru cultura poporului român din Maramureșiu de dtu 1 august 1870, Nru 197.

5. **Monetele și bancnotele de la positiunile inventarului 8, 9, 10, 11, 14, 17, 96, 97, 98, 99 se transpun Veneratului Capitul pe lângă conspectu în duoe exemplaria spre a le conserva în biblioteca cipariană, unde se mai află și alte obiecte de asemenea natură** (cari asemenea inventariindu-se un exemplariu va fi de a se păstra în arhivulu metropolitan).

6. Acceptul lui Alesandru Roman de 300 fl. scrisu la positiunea 3 a inventarului este de a se considera ca obiectu fără valoare, și pentru că morindu Alesandru Roman n'a lăsatu după sine nice o avere.

7. Cele 2 dulapuri de care se face amentire în scriptu R-dissimului prepositu, deși la moartea fericitului T. Cipariu s'au aflatu ocupate cu cărți, totuși după ce acele se tieru de mobilierulu casei, pre care testatorulu l'a lăsatu Mariei și copiilor ei, așa propunerea de a se extrada aceste 2 dulapuri se primesce.

Blasiu din sied. capitulare tienută la 14 dec. 1898.

Spedatu: 18/XII.98.

AS. FA. FMRU Blaj, dosar nr. 1525/1919, doc. 6080/1898.

XI

Preaven. Administratiuni a Cassei Centrale. In locu

Conform dispozițiunii testamentariale a fericitului prepositu T. Cipariu se transpune sub % pretiulu uniformei de mătase și a unui cingulu in suma de 10 fl. 50 cr., precum și pretiulu aloru 20 franci de auru in suma de 9 fl. 60 cr. v.a. spre a se adăuga la massa Fundației Cipariene. De asta se transpune spre păstrare în cassa acelei fundațiuni și 1 acțiune Asociațiunii pentru cultura poporului romanu din Maramuresiu.

Blasiu. Spedatu 18/XII .898.

AS. FA. FMRU Blaj, dosar nr. 1525/1919, doc. 6080/1898

XII

Spect. domn Petru Mihalyi, Deputatu dietalu și Proprietariu și Președinte alu Fundațiunea "Seminariulu tenerimei școlare" a ereditu între altele de la Fericitului Metropolitu Dl. I. Vancea 8 acțiuni de ale Asociațiunii pentru cultura poporului român din Maramuresiu, de datu 1 augustu 1870, Nrii 175-182, o atare acțiune posiede și Fundațiunea Cipariană de datu 1 august 1870, Nr. 197, tóte în valóre nominală de câte 25 fl. v.a.; pentru aceea ne luăm voie a Te roga se binevoiesci a ne rescrie că are acțiunile aceste sortindu-s-au ori că doră anca nu suntu sortite, că astfelu se pot spera aceste fundațiuni oarecare folosu din aceste acțiuni?

Blasiu, etc.

Asociațiunea pentru cultura poporului român din Maramuresiu, în Maramoros Sziget, Sarosen.

Expediatulu: 15 XII '98.

Spedatu: 18/XII 1898.

Însemnări făcute cu creionul: "la archivu!"; "străpusă R... Dr. Szingelsk"

AS. FA. FMRU Blaj, dosar 1525/1919, doc. 6080/nr. 60/1898

XIII

Sp. NRO 4462-4463/898

Pentru F. Cipariu s-au primit azi următoarele valori:

uniforma de mătasă și cingul.....10,50

20.....în aur schimbați.....9,60

1 acție a Asociațiunii pentru cultura
poporului român din Maramureș.....25

Total: 45,10 adecă fl. patruzeci și cinci cr.

Blaș, 22/XII 1898

Marcu Isidor,

Dr. I. Szmigelschi

Stampilă aplicată: Cassa Centrală Arhidieceșană

AS. FA. FMRU Blaj, dosar 1525/1919.

XIV

Anicuței Alecușan n. Cipariu în Pânade

Expediatur: 18 I 1919

Pe rugare:

Re z o l u ți a

Competența cercuală a suplicantei din Fondul Tim(otei) Cipariu este secestrată judecătorește pentru erezii avocatului Rozgoryi; deci competențele le vom putea plăti la mâna suplicantei numai când va fi solvită toată datoria pentru care s-a pus secestru.

Blaj, la ședința consistorială ținută în 17 mai 1919.

Sp. 19/V 1919.

AS. FA. FMRU Blaj, dosar 1525/1919.

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

Acta MN	= Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
Acta MP	= Acta Musei Porolisensis, Zalău.
AI	= Anuarul Institutului de Istorie, Cluj.
Apulum	= Apulum . Acta Musei Apulensis, Alba Iulia.
Crisia	= Crisia . Muzeul Țării Crișurilor, Oradea.
Dacia	= Dacia . Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie; N. S., Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, Nouvelle Serie, Bucarest.
KVSL	= Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Sibiu.
MCA	= Materiale și Cercetări Arheologice, București.
Sargeția	= Sargeția . Acta Musei Devensis, Deva.
Studia UBB	= Studia Universitatis "Babeș-Bolyai", Cluj.
SCN	= Studii și cercetări de numismatică, București.
SCIV (SCIVA)	= Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie), București.
Studii	= Studii . Revistă de istorie. București.
StCom.Sibiu	= Studii și comunicări. Muzeul Brukenthal. Sibiu.

RECENZII - BOOK REVIEWS

Cesare Alzati, *În inima Europei. Studii de istorie religioasă a spațiului românesc*. Ediție îngrijită, traducere și bibliografie de Șerban Turcuș, Postfață de Ioan-Aurel Pop, Centrul de Studii Transilvane (Biblioteca Rerum Transsilvaniae, XX), Cluj-Napoca, 1998, 235 p.

Deceniul din urmă consemnează în beneficiul istoriografiei românești, aflate în plină refacere, între altele, avântul istoriei bisericești și o deschidere largă spre știința istorică universală. În contextul acestei din urmă evoluții, pe prim plan se situează, în mod firesc, dialogul cu "studiile românești" realizate peste hotare, care după măsura valorii lor științifice, se cer cunoscute, utilizate și apropiate, prin traducere și publicare, mediului istoriografic național. O asemenea întreprindere necesară realizează Centrul de Studii Transilvane publicând acest florilegiu de studii ale reputatului istoric al bisericii, profesorul Cesare Alzati de la Universitatea din Pisa, Doctor Honoris Causa al Universității Clujene. Autorul abordează istoria românească în contextul raporturilor dintre Creștinătatea apuseană romană și cea orientală, bizantino-slavă, ca teren privilegiat de interferență a celor două civilizații creștine și relevă fizionomia specifică a singurului popor romanic de religie răsăriteană.

Primul studiu ne oferă definirea celor două realități istorice și concepte în același timp, care au asigurat dinamica spațiului nostru istoric: Creștinătatea occidentală și Orientul creștin. Diferențierile sunt detectate înainte de partajarea

Imperiului în secolul al IV-lea și ele s-au amplificat prin secole până la drama din 1204: ocuparea Constantinopolului de către latini.

Dialogul continuu celor două jumătăți de Creștinătate, a îmbrăcat uneori forme neașteptate după cum arată studiul următor. Este cazul bisericii milaneze - denumită și "ambroziană", după episcopul din sec. IV care i-a fixat tradiția - care adoptă în sec X - XI și un element de tradiție greacă, după care vechiul Mediolanum este între cele mai vechi și mai ilustre scaune episcopale creștine.

Studiile românești propriu-zise sunt inaugurate de "Note pe marginea continuității termenului «romanus», între populațiile românești". Etnonimul "român" și termenul "împărat" sunt, pentru profesorul Alzati, dovezi esențiale al continuității în Dacia și ale conștiinței aparținerii la spațiul civilizației și tradiției instituționale a Imperiului. Emergența pe cale cultă în epoca renașterii naționale a termenului "român" a însemnat totodată și o aspirație conștientă către patrimoniul de cultură și valorile de civilizație, o integrare într-un universalism, similar celui întruchipat de **romanus** odinioară.

Studiul dedicat conștiinței etnico-religioasă a românilor în epoca umanistă atrage atenția asupra consecințelor profunde ale cuprinderii românilor în comunitatea bizantino-slavă, cu deosebire începând cu secolul al IX-lea al primului țarat bulgar. Influența bizantino-slavă se manifestă nu numai în domeniul limbii liturgice și de cultură și în cel instituțional, politic și ecleziastic, dar chiar și în

ce privește reprezentarea propriilor origini creștine și a romanității, afirmată fără tăgadă, însă "întru-totul transfigurată după parametrii «greci» și slavi. Problema identității românești revine și în studiul **"Matricele religioase și culturale ale identității naționale românești între istorie și ideologie"**, în care se analizează rolul "legii românești" ca temelie al rezistenței la propaganda protestantă, dar și al unirii cu Roma. În opinia autorului, aceasta din urmă a permis românilor să-și asume nestingheriți "întreg patrimoniul cultural legat de Roma și derivat de la Roma".

Unirea florentină - a cărei influență în spațiul ungaro-transilvan se bucură recent de interesul istoricilor români - a fost o realitate pregnantă și posesiunile orientale ale Veneției, fiind chiar "piatra unghiulară a politicii ecleziastice a republicii". Un studiu aparte este dedicat cretano-venețianului Bernardino Quirini, renumit episcop catolic în Moldova la sfârșitul veacului al XVI-lea, unde găsește influențe ortodoxe în biserica catolică și autorități tolerante.

Experiența lui Quirini, și a catolicismului moldovean sub domni favorabili ca Petru Șchiopul și Ieremia Movilă este reluată în studiul "Reforma și reforma catolică față în față cu ortodoxia pe pământul românesc, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea". Tot aci sunt tratate încercările de calvinizare a românilor din Transilvania de către stările ardelene și din Moldova prin Despot-vodă și revigorarea ortodoxiei ardelene sub catolicul Ștefan Báthori, "adevăratul reîntemeietor al instituțiilor ortodoxe din Transilvania", pe care autorul îl socotește, în mod riscant, mânat exclusiv de un "sincer sentiment de stimă și respect" pentru supușii nobilimii.

Studiile profesorului Alzati din acest volum, vădesc, toate, erudiție și o cunoaștere profundă a istoriei creștinismului în spațiul european, precum și o cuprindere surprinzătoare a istoriei românești. Din perspectiva largă a istoriei Europei creștine domnia sa aduce puncte de vedere originale, consolidează teze și intuiții mai vechi ale istoriografiei noastre, conferindu-le soliditate.

În ansamblul lor am remarcat, afirmate repetat fără echivoc, două opțiuni fundamentale ale autorului. Una este cea în favoarea unei istorii ecleziastice riguros științifice, eliberate de spiritul apologetic sau ecumenic, care poate aduce stimuli prețioși chiar reflecției teologice. În această privință studiile de istorie bisericească renăscute la noi în ultimul deceniu au în profesorul Alzati nu doar un cunoscător și admirator declarat, ci în primul rând un model de urmat.

Cea de a doua opțiune este în favoarea dialogului dintre cele două biserici și culturi, a Răsăritului și a Apusului, chemate la cunoaștere reciprocă, reconciliere și colaborare în perspectiva viitoarei unități europene. În această perspectivă, România "așezată în inima Europei" și "adevărată reprezentare a macrocosmosului religios european și o sinteză a tradițiilor sale culturale", este chemată, în opinia autorului, să joace un rol major, anticipat de o întregă istorie și de semnale încurajatoare din ultimi ani. Încununarea recentă a istoricului Cesare Alzati, pentru acest volum, cu Premiul Comisiei Naționale UNESCO pentru toleranță interetnică și interconfesională dovedește faptul salutar că mesajul său a fost recepționat în mod adecvat și în opinia publică românească.

În încheiere, dorim să subliniem contribuțiile remarcabile ale celor care au făcut posibil acest volum de excepție.

Ioan-Aurel Pop, directorul Centrului de Studii Transilvane, editorul său, semnează și o consistentă Postfață - mai potrivită în economia volumului, credem, ca prefață - o prezentare a personalității autorului și a operei sale. Îngrijitorul ediției Șerban Turcuș s-a achitat cu bine de o sarcină dificilă, mai cu seamă că avea de transpus în română un limbaj specializat de istorie ecleziastică. În această privință, având în vedere că lucrarea se adresează unui public, chiar istorici, nefamiliarizat cu termenii istorico-ecleziastici, am fi dorit ca explicațiile acestora să fie mai consecvente (d.ex: **chestiunea monotelită, motu proprio, breve, sinodică** etc.). La fel, anumite neologisme (d.ex: **apofaticitate**).

Dimitris Delighiannis, *Roumania, Ellinismos, Tehni, Ortodoxia* (România, Elenism, Artă, Ortodoxie), Ekaosis Adam, Athena, 1995, 255 p., inclusiv ilustrații color.

Apărută în condiții grafice excepționale, cartea acesta este un album de artă bisericească, ilustrând Ortodoxia românească: parcul arheologic de la Histria, arhitectura bisericească, pictura, obiectele de cult, vasele liturgice, icoanele, artele minore etc., de pe actualul teritoriu al României. Cartea este dominată de prefața festivă a Sanctității Sale Bartolomeu I, Patriarhul Ecumenic al Constantinopolului. Scopul acestei lucrări este de a prezenta legăturile dintre Ortodoxia de limbă greacă și cea românească, pe un parcurs de cinci secole, adică din secolul al XIV-lea și până în secolul XIX.

Nu putem accepta înlocuirea generalizată a lui **doctrinar**, termen de origine franceză încetățenit, cu **doctrinal** propus de traducător și nici formulări de tipul "Termen **tertulian** (p.11), "dreptul romano-**iustinian**" (p.22), în care adjectivul e identic cu numele de persoană.

Aceste mărunte observații nu sunt desigur în măsură să știrbească nimic din meritele tuturor celor care au dat viață uneia din cele mai remarcabile apariții istoriografice ale anilor din urmă.

IOAN DRĂGAN

Legăturile eleno-române sunt ilustrate prin prezentarea în prima parte a monumentelor de arhitectură bisericească bizantină, reprezentative din Țara Românească, Moldova și Transilvania, începând cu parcul arheologic și colonia grecească de la Histria și până la Biserica Sfintei Treimi din Brașov (p. 15-53).

În prima parte a albumului avem astfel o prezentare ilustrativă a centrelor bisericești, pe provincii: Curtea de Argeș, Târgoviște, București în Țara Românească; Iași, Mănăstirea Secu în Moldova; Sfânta Treime din Brașov în Transilvania (p. 15-53). Paginile 54-123 sunt pline cu imagini și ilustrații reprezentând biserici și mănăstiri din București și împrejurimi, cum ar fi complexul de clădiri al Sfintei Patriarhii: Catedrala și Palatul Patriarhal, Palatul Brâncovenesc de la Mogoșoaia cu Paraclisul, Biserica Radu-Vodă, Mănăstirea Stavropoleos, Mănăstirea Căldărușani etc.

Mult mai pregnant apar ilustrate legăturile eleno-române în partea a doua a cărții, intitulată: **Zugravi elini în România Ortodoxă, sec. XIV-XIX** (p.124-171). Între acești zugravi sunt menționați Gheorghe din Trikala, Stamatelos Kotronas din Zakinto, care au activat în secolele XV-XVI în Moldova. Zugravul Gheorghe din Jannina este menționat în secolul al XVII-lea tot în Moldova.

Școala eleno-română de pictură bisericească din Țara Românească a fost reprezentată de zugravul Constantin, împreună cu ucenicii acestuia.

Ion H. Ciubotaru, *Catolicii din Moldova. Universul culturii populare*. I. Arhitectura tradițională. Textilele de interior. Portul popular de sărbătoare, Editura "Presa Bună", Iași, 1998, 282 p.

În cadrul unui program științific mai amplu inițiat de Departamentul Cercetării Științifice al Episcopiei Romano-Catolice Iași a apărut tipărit, cu întârziere de un an, primul volum din lucrarea cunoscutului etnolog român Ion H. Ciubotaru, intitulată **Catolicii din Moldova. Universul culturii populare**. El prezintă, în trei secțiuni, problematica arhitecturii tradiționale, a textilelor de interior și portului popular de sărbătoare la catolicii din dieceza Iașilor. Este o abordare profesională a menționatei probleme, cercetată la teren, înglobând aceasta vreo 150 de așezări umane investigate sistematic în ultimii ani de un recunoscut specialist în materie. Observațiile culese cu mîgală, cu multă acribie științifică de cercetător, catalogate și înseriate

Cartea lui Dimitris Delighiannis constituie o sinteză în imagini a legăturilor bisericești și de artă ecleziastică eleno-române, iar ideea editării unor astfel de albume și sinteze în imagini, cu comentarii adecvate, ar putea fi extinsă și pentru celelalte țări ortodoxe. Acest lucru ar contribui și la sensibilizarea și reînvierea conștiinței și solidarității panortodoxe, o comuniune mai strînsă între popoarele ortodoxe, peste zidul creat de către ghetoul sistemului autocefal.

IOAN MARIN MĂLIŢĂ

proceselor evolutive, încadrate în evoluția generală a civilizației populare românești poartă amprenta unui demers întru totul profesional, specializat, științific, întemeiat pe marile achiziții ale științei Etnologiei.

Avem astfel, acum, un material concret, prezentat într-o ținută grafică deosebită, însoțit de considerații științifice dintre cele mai avizate.

Arhitectura și portul popular au devenit tradiționale în așezările catolice din Moldova ca urmare a vechimii acestora. Populație de confesiune catolică și o ierarhie bisericească romano-catolică sunt atestate documentar încă la începutul secolului al XIII-lea, atunci când Curia Romană stabilea primele contacte cu spațiul românesc est-carpatic și lua în evidență realitățile politice, etnice și confesionale din zonă.

După fundarea Imperiului Latin de Răsărit la Constantinopol, în 1204, papalitatea - abordând prin prisma acelei **Christianitas** problematica din părțile Dunării de Jos - manifesta interes față de credincioșii creștini din regiune și în

privința formelor lor de organizare bisericească. Se încerca revigorarea lor, și chiar dacă unele aparțineau cultului răsăritean, ortodox, erau socotite deopotrivă creștine, în noul context politic-militar din Sud-Estul Europei fiind socotită oportună definitivarea unei structuri ierarhice bisericești dependente de Roma.

În consecință, la 1227 avem informații despre existența unei episcopii romano-catolice în regiunea de sud a viitoarei Moldove, pe Milcov, în ceea ce mai era numită Cumania. Atunci episcopul diecezei, Teodoric, era îndemnat de papa Grigore al IX-lea să-și aleagă un episcop-vice din rândul românilor, mărturie documentară a existenței în zonă a românilor catolici, cărora să se adreseze numitul prelat și a căror limbă trebuia să o cunoască, pentru mai buna comunicare.

Năvălirea tătaro-mongolă din 1241 a introdus o nouă realitate politică-militară în regiunea Dunării de Jos, în cea de a doua jumătate a secolului al XIII-lea fiind reluate demersurile Papalității de organizare a ierarhiei catolice în aceste părți.

A doua episcopie catolică la răsărit de Carpați se va întemeia însă abia după constituirea statului medieval al Moldovei; este cea de la Siret, așezată aici în 1371 pe vremea lui Lațcu voievod, sprijinit insistent de sora acestuia, celebra Mușata-Margareta.

Primele două episcopii catolice așadar se fundează în sudul și respectiv nordul Moldovei în secolele XIII și XIV, în regiuni locuite mai ales de români. Abia cu a treia episcopie catolică, înființată sub Alexandru cel Bun la Baia în 1418 ne aflăm într-o zonă în care se găsesc și elemente catolice venite dinspre vest, din Transilvania (grupurile de catolici germanici-sași așezați la Baia și în alte câteva

localități din împrejurimi) și din Polonia.

Se cuvine subliniată, în context, și o altă realitate, aceea a toleranței religioase din Moldova medievală. Ospitalității deosebite a românilor est-carpatici li se alătură spiritul de toleranță față de etnii și confesiuni alogene. La sfârșitul secolului al XIV-lea, în primele decenii după întemeierea statală, avem aici o ierarhie bisericească ortodoxă, organizată în cele din urmă până la nivelul mitropoliei, precum și una romano-catolică de nivel episcopal. Era recunoscută tot atunci existența și organizarea în stat a bisericii armene. Sunt bine primite câteva grupuri de husiți alungate din Ungaria prin decret regal de Matia Corvin; vin grupuri de unguri, de secui, de români secuizați din Transilvania, atât în vremea principatului calvin, cât și după cucerirea habsburgică, în cursul secolului al XVIII-lea, cu toții integrându-se în viața comunităților catolice existente în Moldova.

Când se organizează din nou ierarhia bisericească romano-catolică din Moldova, după Secolul Reformei, la 1607 episcopia va fi așezată nu întâmplător la Bacău. Era cel de al patrulea sediu episcopal romano-catolic din estul Carpaților. Elementele etnice imigrate aici în continuare în secolele XVII-XVIII, dacă erau de religie catolică, se alătură, se adaugă populației catolice existente în Moldova alcătuită în primul rând de români.

Catolicii din Moldova constituie un grup populațional **confesional** și nu unul **etnic**, pentru a nu utiliza termenul de minoritate confesională; și singurul element de disparitate constatat în teren de cercetarea etnologică întreprinsă de profesorul I. H. Ciubotaru este edificiul bisericii, cu planul diferit față de cel român ortodox. Arhitectura populară tradițio-

nală, textilele, portul de sărbătoare, prezentate pe larg în secțiunile volumului de față demonstrează caracterul lor românesc, ele nediferind față de formele de manifestare a românilor ortodocși din zonă.

Se plasează, în consecință, în afara perimetrului științific opinia după care românii, fiind ortodocși, neortodocșii - între care și catolicii din Moldova - ar fi, la rândul lor, neromâni. Sau cea după care catolicii moldoveni ar fi unghiuri în totalitate, sau secui, sau ceangăi, în acest din urmă caz extinzându-se în chip forțat denominarea dată la sfârșitul secolului al XVIII-lea câtorva comunități bilingve din părțile Bacăului și Romanului asupra tuturor catolicilor din Moldova. Expresiile utilizate de câțiva cercetători maghiari interesați mai mult politic decât

științifice în privința realităților în discuție, dintre care am menționa doar pe cele privind așa-zisa "câmpie ceangăiască a Siretului" sau că populația catolică din Moldova ar reprezenta "grupul etnic maghiar cel mai de răsărit", nu au acoperire științifică, fiind total infirmate de cercetarea prezentată începând cu acest volum.

Lucrarea de față se întemeiază pe un vast material etnografic, de teren, indubitabil, prelucrat după metodologia științei etnologice, primul volum al ei avertizând asupra profesionalismului și profunzimii întregului demers științific deschis acum.

NICOLAE EDROIU

Annuario dell'Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia 1999 a cura di Ion Bulei e Dumitru Irimia. Casa Editrice Muzeul Satu Mare, Romania, 1999, 260 p.

Sub îngrijirea profesorilor universitari Ion Bulei, directorul Institutului Român de Cultură și Cercetare Științifică din Veneția și Dumitru Irimia, director adjunct, a apărut primul număr din **Anuarul** acestui Institut Român de Cultură, adăpostit în numita Casa Romena inaugurată în 1930 prin efortul marelui istoric Nicolae Iorga în orașul lagunelor. Palazzo Correr din Campo Santa Fosca, situat pe strada principală a Veneției, aproape la jumătatea distanței dintre Gara feroviară a Veneției și Piața San Marco, a găzduit în cele aproape șase decenii de funcționare ca institut român de cultură

numeroase manifestări științifice și cultural-artistice, tineri cercetători și artiști români preocupați de studiul relațiilor româno-italiene.

În contextul evenimentelor de la sfârșitul celui de al doilea război mondial și din perioada postbelică, Institutul venețian nu și-a mai putut îndeplini misiunea pentru care a fost creat, edificiul însuși suferind serioase degradări. După mai multe pertracțiuni și împrăsiuri, reparațiile clădirii au putut începe în februarie 1989 și au durat până în mai 1992, când s-a redeschis în vechile sale rosturi. O nouă etapă în activitatea Institutului s-a inaugurat odată cu primii bursieri români postuniversitari - șase beneficiari ai bursei "Nicolae Iorga" - sosiți la Veneția în ianuarie 1999.

Apariția primului număr al **Anuarului** Institutului este de natură să revigoreze cercetările științifice în domeniul rela-

țiilor româno-italiene promovate asiduu de ctitor și de numeroși cercetători care au trecut prin Institutul venețian: G. Călinescu, Em. Panaitescu, C. Daicoviciu, E. Condurachi, V. Vătășianu, Șt. Pascu, Șt. Balș, Al. Ciorănescu, Dinu Adameșteanu ș. a. Volumul ca atare înmănușează textul unor conferințe și comunicări științifice prezentate în cadrul manifestărilor organizate în ultimul timp de Institut, precum și alte materiale privind diferite aspecte ale raporturilor istorico-artistice româno-venețiene îndeosebi.

După contribuția directorului Institutului, prof. Ion Bulei, la cunoașterea istoricului Casei Române din Veneția, Andrei Pippidi aduce noi mărturii privind relațiile dintre ările Române și Veneția în secolele XV-XVIII, textul a opt dintre ele fiind date în anexa studiului. De activitatea unor misionari catolici în Moldova (sec. XVII-XVIII) se ocupă Teresa Ferro, iar de activitatea restauratorului Palatului de la Mogoșoaia, friulanul venet Domenico Rupolo, istoricii de artă Grigore Arbore Popescu și Raffaella Portieri.

Un grupaj de studii inclus în volum aduce contribuții notabile la cunoașterea

istoriei și limbii istroromânilor a căror arie de locuire se situează în apropiere (Aug. Kova ec, Nicolae Mocanu, Petre Neiescu).

Aspecte ale proceselor de modernizare ale societății românești în secolele XVIII-XX sunt dezbătute în studiile datorate istoricilor Dan Berindei, Al. Zub, Bianca Valota Cavallotti și Ioan Aurel Pop. Un studiu privind simbolistica sângelui în folclorul românesc este semnat de cercetătoarea Sabina Ispas.

La finele volumului se găsesc note privind activitatea unor româniști italieni și italieniști români care s-au impus în ultima jumătate de secol, ca Rosa del Conte și Lorenzo Renzi, respectiv Alexandru Niculescu și regretatul Marian Papahagi.

Debut excelent al unei publicații științifice periodice patronată de un Institut științific românesc din străinătate - Institutul Român de Cultură și Cercetare Umanistică din Veneția, **Anuar** care, nu ne îndoim, va aduce în continuare serioase contribuții la studiul legăturilor româno-italiene din trecut și contemporaneitate.

NICOLAE EDROIU

**Decernarea Premiului Toleranței Interetnice și Interconfesionale
"Corneliu Coposu" al Comisiei Naționale UNESCO la București
pe anul 1998 profesorului Cesare ALZATI.**

În ziua de 25 noiembrie 1999 a avut loc la sediul din București al Uniunii Scriitorilor din România decernarea - pentru prima dată de la instituire - a Premiului Toleranței Interetnice și Interconfesionale "Corneliu Coposu" al Comisiei Naționale din România pentru UNESCO. Juriul concursului, prezidat de poeta Ana Blandiana, din care au mai făcut parte acad. Augustin Buzura, președintele Fundației Culturale Române, Laurențiu Ulici, președintele Uniunii Scriitorilor din România, Georgeta Palade, redactor la revista "22" și Angela Marin, vicepreședintă a Fundației Culturale Române, a hotărât să acorde acest premiu volumului **În inima Europei. Studii de istorie religioasă a spațiului românesc** datorat profesorului Cesare ALZATI de la Universitatea din Pisa (volum apărut la Fundația Culturală Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 1998, 235 p., ediție îngrijită, traducere și note de Șerban Turcuș, Postfață de Ioan Aurel Pop).

Profesorul Cesare Alzati de la Università degli Studi di Pisa-Italia, Dipartimento di Medievistica, este un recunoscut specialist al istoriei eclesiastice și un foarte bun cunoscător al istoriei creștinismului românesc, în care domeniu a publicat mai multe cărți și studii în ultimul sfert de secol. Volumul premiat de Comisia Națională pentru UNESCO la București, apărut sub auspiciile Fundației Culturale Române, însumează zece studii consistente pe această problematică ale distinsului profesor italian, "Doctor Honoris Causa" al Universității "Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca (din 1998).

Dăm în continuare textul referatului întocmit și prezentat de președinta juriului, Ana Blandiana și al răspunsului profesorului Cesare Alzati.

Premiul Toleranței Interetnice și
Interconfesionale "Corneliu Coposu"

REFERAT

asupra cărții **În inima Europei. Studii de istorie religioasă a spațiului românesc** de Cesare Alzati, Fundația Culturală Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 1998.

De o ireproșabilă ținută academică, intimidantă prin volumul informației și docta nuanțare a accentelor, culegerea de studii dedicate de Cesare Alzati relațiilor dintre cele două biserici creștine, sacerdotale și apostolice, impresionează, paradoxal, în egală măsură prin obiectivitatea abordării și prin căldura pledoariei. Pentru că universitarul pisan, specializat în istoria evului mediu timpuriu, nepermițându-și nici o derogare de la adevărul științific, face o trecere în revistă a rupturii celor două, demonstrând, argument cu argument, caracterul aleatoriu și reversibil al acestei rupturi. Discursul - cu atât mai convingător, cu cât nu renunță nici o clipă la tonul academic - pledează pentru victoria ecumenismului și a înfrățirii creștine europene. Și o face cu atât mai impresionant pentru noi cu cât o face folosind argumente ale istoriei românilor, al cărei profund cunoscător se dovedește. Complexa conformație a poporului român - de descendență latină și de lege bizantină - este analizată ca un exemplu și ca un mijloc de studiere a problemelor care palpită **în inima Europei** și o face să bată ora visată a unității religioase și - de ce nu ? - politice.

Cu greu s-ar putea găsi o mai potrivită propunere pentru Premiul "Corneliu Coposu" al Comisiei UNESCO la București decât această carte de interes european și românesc. Mă bucur că o pot susține.

Ana Blandiana

București, 1 septembrie 1999

București, 25 noiembrie 1999

Prea Stimată Doamnă Ana Blandiana,
Stimate Domnule Secretar General Victor Iancu,
Stimați Membri ai Juriului,
Doamnelor și Domnilor,

Luând cuvântul cu prilejul acestei solemnități dorim, înainte de toate, să ne exprimăm sentimentele de profundă grațitudine pentru onoarea pe care Domniile Voastre ne-au făcut-o, atribuind volumului scris de noi o prestigioasă recunoaștere prin acordarea Premiului pentru Toleranță Interetnică și Interconfesională "Corneliu Coposu".

De aceea, suntem profund emoționați și ne dăm seama de întreaga responsabilitate pe care o comportă o astfel de recunoaștere.

Suntem, pe de altă parte, extrem de bucuroși pentru faptul că, prin alegerea făcută, Comisia a dorit să indice, ca real instrument pentru edificarea toleranței între popoare și Biserici, o carte de istorie constituită în mod esențial din studii de istorie religioasă.

Trebuie să declarăm că, în orientarea cercetărilor noastre, preocuparea, care în realitate ne-a călăuzit, a fost, în primul rând, aceea de a lămuri fenomene pe care izvoarele le mărturiseau și de a înțelege lumea din care acele fenomene făceau parte.

Dacă rezultatul cercetărilor noastre a putut fi receptat ca o contribuție la conviețuirea între popoare și la înțelegerea între Biserici, înseamnă că acea conviețuire și acea înțelegere nu sunt ceva ce generația noastră trebuie să edifice, ci sunt ceva înscris în istorie, așadar ceva care nu mai trebuie construit, ci recunoscut în mod firesc.

În fapt - credem noi - prezența împreună a unor diversități complementare este un aspect constitutiv și, de fapt, este însăși bogăția istoriei europene. Acest aspect caracterizează până astăzi istoria europeană, în ciuda acțiunilor desfășurate de diverse ideologii, care în ultimele două veacuri au luptat în felurite moduri contra continuității istorice și a realității antropologice, cu scopul de a le nega sau chiar de a le elimina, având drept consecință enorme tragedii, perpetuate chiar până în zilele noastre.

Adesea, atât ideologiile seculare, cât și cele religioase, în această operă de "negare a istoriei", au făcut apel la istoria însăși. Pe de altă parte însă, reconstituirilor istorice orientate ideologic le-a rămas în mod particular necunoscută o caracteristică fundamentală a realității: complexitatea.

De fapt, doar acceptând, în instanță istorică, ideea de complexitate, rezultă în mod inevitabil determinarea profundelor interacțiuni care au marcat evoluția popoarelor și a Bisericilor, și doar așa este posibilă, dincolo de tensiuni și de conflicte doctrinare sau ecleziastice, evidențierea unor preocupări și scopuri consonante și, de multe ori, chiar a unui substrat comun, cultural sau antropologic.

În 1982 episcopul anglican Mark Santer vorbea de istorie ca despre un instrument de reconciliere a memoriilor comunităților.

Personal, credem că istoria popoarelor și a Bisericilor, atunci când este călăuzită de o metodă riguros istorică lipsită de orice simplificare instrumentalizantă, poate să devină în mod natural ceea ce episcopul anglican preconiza; dar aceasta, dincolo de însăși intențiile istoricului, a cărui operă nu poate fi nici apologetică, nici irenică, rămânând, în mod firesc, istorică.

Din atari rațiuni, noi am dorit ca această culegere de studii istorice să se încheie cu un text din zilele noastre, care reflectă în mod exemplar conștiința complementarității existente între realități instituționale distincte dar totuși strâns corelate între ele.

Ne referim la discursul ținut în catedrala unită din Lugoj în 5 mai 1996 de Înalț Prea Sfințitul Nicolae, Mitropolitul Ortodox al Banatului.

Cuvintele ilustrului ierarh (cu aceasta, dar și cu alte ocazii) au configurat o prezență fraternală a celor două Biserici, Ortodoxă și Unită, în trupul poporului român și spațiul în care trăiește. Din această perspectivă, tocmai cele două Biserici sunt chemate să însuflețească din lăuntru parcursul istoric pe care îl străbate România.

Acest mesaj al înaltului ierarh ortodox, analizat în cadrul unei aprecieri istorice de "lungă durată", apare ca repropunând atitudini care în istoria românilor s-au manifestat de multe ori și în diferite ocazii, relevându-se ca fiind capabile de o puternică creativitate și asumând o semnificație notabilă pentru întreaga societate.

Tocmai aceste ilustre precedente, în opinia noastră, înscriu textul Înalt Prea Sfințitului Mitropolit Nicolae în istorie - istorie considerată nu în mod selectiv, ci în globalitatea ei - și fac din distinsul ierarh, în panorama actuală, interpretul unor instanțe care nu doar se deschid speranței, ci pe care istoria le indică fecunde.

Ca un modest semn de personală adeziune la această atitudine, prezentă în mod constant în istoria spațiului românesc, ne-am permis să manifestăm ilustrei Comisii Naționale pentru UNESCO dorința ca suma prevăzută pentru premiu să fie împărțită și trimisă Prea Fericitului Părinte Patriarh al Bisericii Ortodoxe Române și Înalt Prea Sfințitului Mitropolit al Bisericii Române Unite, pentru destinațiile pe care Sfințiile Lor le vor reține ca fiind oportune în viața Bisericilor pe care le păstoresc.

Suntem siguri că nu poate fi vorba de o contribuție la "bilanțul contabil" al celor două instituții dar, în mod subiectiv, reprezintă totuși în plan material o sumă consistentă, pentru care ne exprimăm, încă o dată, profunda recunoștință, și suntem bucuroși de a o pune la dispoziția celor două Biserici.

Această solicitare a noastră se dorește să fie și un simbol, dincolo de cadrul cercetării istorice, al intimei noastre participări la înaltele idealuri care au inspirat instituirea acestui premiu și care fac din acesta o contribuție cât se poate de semnificativă la realizarea unei cât mai profunde unități între popoarele europene.

Premiul ne-a fost conferit nouă, dar ne permitem să îi amintim aici și să le mulțumim celor care în mod natural se împărtășesc din valoarea acestui premiu: Directorul Centrului de Studii Transilvane, Profesor universitar doctor Ioan Aurel Pop, care ne-a făcut onoarea de a include acest volum în colecția "Bibliotheca Rerum Transsilvaniae" și totodată a realizat publicarea lui cu susținerea Fundației Culturale Române, și Profesorului Șerban Turcuș de la Universitatea din Cluj, care și-a pus competența istorică și lingvistică în serviciul unei traduceri complexe, derivată din necesitatea de a controla faze istorice și tradiții instituționale diverse.

Reînnoind expresiile de gratitudine față de Prea Stimata Doamnă Președinte, de Domnul Secretar General, și față de Juriu, și mulțumind tuturor pentru onoarea pe care ne-au făcut-o, prin prezența Domniilor Lor, vă asigurăm că această zi va rămâne pentru totdeauna întipărită în memorie ca unul din momentele cele mai luminoase și semnificative ale vieții noastre.

Încă o dată: Mulțumim !

CESARE ALZATI

NECROLOG

Profesorul BODOR ANDRÁS

Născut la 5 august 1915 în com. Suatu (jud. Cluj), decedat la 4 octombrie 1999 în Cluj-Napoca. Studii secundare la Cluj, după care urmează Liceul Unitarian din Cluj, pe care îl absolvă în 1933. Între anii 1933-1937 studiază la Academia Teologică Unitariană din Cluj și apoi la "Manchester College" din Oxford (1937-1939). După revenirea în țară urmează cursurile Facultății de Litere și Filosofie a Universității din Cluj (1939-1941), unde își trece doctoratul în filosofie clasică și istorie antică (1943). Profesor și director al Liceului Unitarian din Cluj (1941-1948). În 1947 devine lector la Catedra de Istorie a Universității "J. Bolyai" din Cluj, al cărei conferențiar titular este începând cu anul 1949, între anii 1956-1958 îndeplinind funcția de decan al Facultății de Istorie și Filosofie. Este încadrat, în 1969, ca profesor titular la Catedra de Istorie a Universității "Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca, până în 1980, când s-a pensionat pentru limită de vârstă, continuând să îndeplinească obligații didactice ca profesor consultant până la sfârșitul vieții sale.

Cât de greu este să vorbești la trecut despre un om apropiat, ori despre un profesor pe care îl pierzi. Profesorul Bodor András se întoarce acum cu adevărat **ad lares suos**, se adaugă cohortei de profesori pe care generația mea i-a avut și care se împuținează într-un ritm neiertător.

Cu o formație intelectuală solidă, desăvârșită la Oxford, profesorul Bodor a fost, mai întâi, un mare învățat și un polihistor, cu preocupări în cele mai diverse câmpuri ale Istoriei, în special antice. Nu știu câte cărți și studii a scris profesorul Bodor, nu le-am numărat; nici profesorul Bodor, modest, nu a crezut că trebuie să redacteze liste de publicații, să numere conștiincios și inutil pagini de reviste. Cine știe foarte exact ce poate transmite studenților ori elevilor (căci profesorul Bodor a fost și autor de manuale școlare) poate traversa mai puțin încrâncenat perioade dificile din viață și carieră. Profesorul Bodor András a fost unul din ultimii profesori de modă veche, bună și sănătoasă. După 30 de ani, ceea ce am învățat de la el încă mai stăruie în mintea mea și a colegilor mei.

NECROLOG

Profesorul Bodor a fost, apoi, un om discret și echilibrat. Acest echilibru l-a călăuzit bine în viață pe el și pe cei pe care-i reprezenta adesea. La înființarea Universității "Bolyai", chemarea ca profesor a lui Bodor András a fost un gest foarte bine motivat. Echilibrul și modestia i-au fost călăuze bune și în vremea decanatului său la aceeași universitate.

În 1959, chemat la Universitatea "Babeș-Bolyai", Bodor András a devenit unul din profesorii de bază ai acestei universități, grație aceluiași calități spirituale, stimat, poate chiar temut de studenții români și maghiari, respectat de colegii români și maghiari. Între Bodor András și un Nicolae Lascu, un Ion I. Russu ori un Mihail Macrea existau relații umane exemplare, care se hrăneau din același ogor fertil al studiilor clasice, alintător și izvor de seninătate în relațiile interumane.

Conștiinciozitatea sa era exemplară. M-am cutremurat când, cu un an în urmă, a intrat, la două zile după moartea fiului său, la lecții.

Păcat că acești oameni, de care avem astăzi atâta nevoie, se duc treptat. Rămânem mai săraci, ne micșorăm și noi cu fiecare trecere în neființă și ne apropiem de pământ, de pământul care va ține de-acum și trupul lui Bodor András, nu și sufletul lui.

Odihnească-se în pace !

MIHAI BĂRBULESCU